

*АМИР ТЕМУР
ЕВРОПА ЭЛЧИЛАРИ
НИГОҲИДА*

Таржимонлар:
Улдуъбек Жўраев, Баходир Эрматов

Масъул муҳаррир:
юридик фанлари доктори, профессор **А.Х.Саидов**

Нашр учун масъул
Муҳаммад Исмоил

Амир Темур Европа элчилари нигоҳида / Клавихо Руи Гонсалес де. Буюк Амир Темур тарихи (1403-1406); Тарж., У.Жўраев. Султония архиепископи Иоанн. Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралар. Тарж., Б.Эрматов; Масъул муҳаррир А.Х.Саидов. - Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2007. — 208 б.

Шавкатли саркарда ва давлат арбоби Амир Темур билаи ўз вақтида юзма-юз мулоқотда бўлган европалик икки элчи - Руи Гонсалес де Клавихо ва Султония архиепископи Иоанн хотиралари илк бор ўзбек тилида тўплам ҳолида чоп этилмоқда.

Ушбу китоб миллатимиз ва юртимиз довуғини оламга ёйиш борасидаги улкан хизматлари учун Соҳибкирон бобомизга ворисларининг ҳурмати ва эҳтироми белгисидир. Бу нашр, ўз навбатида, Ўзбекистон билан Франция, Испания ва умуман, Европа давлатлари ўртасида тобора кенгайиб бораётган маданий ва шший алоқаларни янада кенгайтиришга хизмат қилишига ишончимиз комил.

Тўплам кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

ББК 63.3 (5У) 4

4702620101-57

рлма — 2007

К \$52Т04)-2007

• Ч ^
,&&* . _ д у л ,,

© А.Саидов, У. Жўраев,
Б-Эрматов, Ғафур Ғулом
Номидаги нашриёт-матбаа
ижодий уйи, 2007 й (тарж.).

18В ^ 978-9943-03-102-9

ОСИЁВА ЕВРОПАНИ БОҒЛАШГА ХИЗМАТ ҚИЛГАН ЗОТ

(Муқаддима ўрнида)

Мамлакатимиз истиқлолга эришгач, Амир Темур шахси яна Ватан ва миллат тимсолига айланди. Мустақиллигимизнинг ҳар бир тадбирида, суверен Ўзбекистоннинг ҳар бир қадамида ул буюк зот руҳи бизга ҳамроҳу ҳамнафас бўлиб бормоқца.

Юртимизда ҳар йили Амир Темурнинг таваллуд санаси кенг нишонланади. Соҳибкирон номи, унинг фаолияти билан боғлиқтадбирлар алоҳида кўтаринки руҳда ўтади. Бошқача айтганда, Амир Темур номи, сиймоси халқимизни бирлаштиришда, жипслаштиришда, иймон-оқибатли бўлишда, маданий-маърифий илдизларимизни чуқур англашда, қудратли келажагимизни қуришда бизга янги-янги куч-қувват ва шижоат бағишлаб турибди.

Буюк аждодимизнинг энг муҳим фазилатларидан бири шуки, у бундан олти аср аввалоқ ҳеч қандай давлатнинг кўшнилари билан ўзаро яхши алоқалари, манфаатли ҳамкорлигисиз ёрқин истиқболи бўлмаслигини теран англаган. Шу сабабли, у Европа ва Осиёни боғлашга хизмат қилган улкан ишларни амалга оширган. Бир томондан — Хитой, Ҳиндистон, бир томондан - Франция, Испания, Англия ва бошқа давлатлар билан алоқалар ўрнатган ва шу муносабатларни мустаҳкамлашга интиланган.

Давлатимиз раҳбари 1996 йил 24 октябрда Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишлаб ўтказилган халқаро илмий конференциядаги маърузасида қайд этганидек: «Амир Темур фаолиятидаги биз учун ибратли нуқталардан яна бири шундаки, у савдо-иқтисод муносабатлари орқали халқлар, мамлакатлар ўртасида ягона макон барпо этиш соҳасида шундай ютуқларга эришганки, бунга қойил қолмасдан иложимиз йўқ»¹.

Амир Темур - фахримиз, ғуруримиз. — Т.: «Ўзбекистон». 63-бет.

Амир Темур Кастилия ва Леон кироли Дон Энрике III (айрим манбаларда - Испания кироли Генрих III), Франция хукмдори Шарл VI (айрим манбаларда - Карл VI), Англия кироли Генрих IV саройларига элчилар юбориб, мутаносиб равишда испаниялик, франциялик, англиялик, хитойлик ва бошқа бир қатор - жами йигирмадан ортиқ хорижий давлатлар элчиларини ўз салтанатида қабул қилгани ҳақида атрофлича баён этилган кўплаб тарихий ва илмий асарлар бу фикрни яққол тасдиқлайди.

Тарихий манбаларда ёзилишича, 1402 йилнинг 28 июлида Анкара шаҳри яқинидаги Чубук водийсида Амир Темур билан Усмонли турк султони Боязид Йилдирим аскарлари ўртасида кечган ва Соҳибкирон ғалабаси билан яқун топган жангга гувоҳ бўлганлар ўраида Кастилия ва Леон кироли Дон Энрике III томонидан Амир Темур ҳузурига йўлланган элчилар — Пайо де Сато Майор ва Эрнан Санчес де Паласу-энос ҳам бор бўлган. Жангдан сўнг Амир Темур элчиларни қабул қилади, улардан испанлар давлати ва қиролнинг ҳолаҳволи ҳақида суриштиради, зиёфатларга таклиф этиб, кўп ҳадялар беради.

Элчиларнинг қайтиш пайти келганида Соҳибкирон икки давлат ўртасидаги алоқаларни янада мустаҳкамлаш мақсадида улар билан бирга қобилиятли беклардан Муҳаммад Кешийни ҳам мактуб ва совғалар билан Кастилияга элчи қилиб жўнатади. Кеший у ерга эсон-омон етиб бориб, мактуб ва совғаларни қирол Дон Энрике III га топширади.

Шу ўринда Амир Темур элчисининг шахси ҳақида тўхталиб ўтишни жоиз деб биддик. Унинг номи баъзи бир манбаларда «Муҳаммад Қози», «Муҳаммад ал-Қози», кейинги, янги тадқиқотларда эса «Муҳаммад Кеший», «Муҳаммад ал-Кеший» тарзида келтирилган. Маълумки, Амир Темур Насаф ва Кеш олимлари, диний ва дунёвий илмлардан хабардор, хорижий тилларни биладиган қобилиятли шахсларни ўз саройига ишга жалб этган. Улар турли лавозимлар қатори элчилик вазифасини ҳам адо этишган. Масалан, Муҳаммад Кеший Соҳибкироннинг элчиси сифатида маълум муддат Испанияда яшаб келган бўлса, Мавлоно Абдуллоҳ Кеший Амир Темур томонидан Миср султони Фаражга элчи қилиб юборилади.

«Кеш» сўзининг «қоз»га айланиб қолиши масаласига келсак, буни Европа тилларининг ўзига хос талаффуз талаби билан ҳам изоҳлаш ўринлидир. Масалан, ҳатто Руи Гонсалес де Клавихонинг ўзи ҳам баъзан тарихий шахслар ва жойлар номини турлича ишлатган. У Тўхтамиш номини бир ўринда - Тотамих, бошқа жойда - Керамих, яна бир ўринда -Тетанис деса, Табриз шаҳри номини Торис, Турис, Таурис қабилида қўллайди.

Амир Темур одатда Европа мамлакатларига масиҳийлик дини пешволарини элчи қилиб юборган. Франциско, Франциско Садру, Султония шаҳри архиепископи Иоанн ана шундай вазифаларни адо этганлар. Мисол учун, 1402 йилда Иоанн Франция ва Англия қиролларига Соҳибкироннинг мактубларини олиб борган. Мусулмон дипломатлардан фақат Муҳаммад Кешийгина Европага боришга муяссар бўлган. Бу ҳам унинг қобилиятидан, бир неча тилларни, эҳтимол, Европа тилларидан бирини билганлигидан далолат беради.

Ўша даврда Амир Темурнинг шухрати бутун Европага тарқалган эди. Шу сабабли Муҳаммад Кеший Кастилия кироли Дон Энрике III ҳузурига катта ҳурмат-эътибор билан кутиб олинади. У қирол саройидаги ва йирик зодагонлар қасридаги қабулларда иштирок этади. Қирол унга Руи Гонсалес де Клавихо бошчилигидаги ўз элчиларини кўшиб, хурмат-эҳтиром билан Самарқандга кузатиб қўяди.

1403 йили испанларнинг иккинчи элчиси Клавихо билан бирга Муҳаммад Кеший узок ва машаққатли йўл босиб, 1404 йилнинг август ойи охирида Самарқандга етиб келади. Соҳибкирон Кастилия элчиларини 8 сентябрь куни Самарқанд ташқарисидаги Дилкушо боғида қабул қилади. Улар билан келган Муҳаммад Кеший ҳам испанияликлар кийимини кийиб олган эди, деб гувоҳлик беради тарихий манбалар. Хусусан: «Темурбекнинг Кастилия кироли ҳузурига йўллаган элчиси ҳам биз билан бирга эди. Испанча кийинган элчини кўриб, ватандошлари қулиб юборишди», деб ёзади Клавихо.

Шуни алоҳида эътироф этиш жоизки, 2006 йили таваллудининг 670 йиллиги кенг нишонланган Амир Темурнинг башарият олдидаги ўлмас хизматларини маърифатли жаҳон муносиб баҳолаб келмоқца. Бугун юртимизда, шунингдек, хорижий мамлакатларда Амир Темур ва темурийлар даври ҳақида кўплаб китоблар нашр этилмоқца. Дунёнинг эллик-

француз¹, турк², форс³ тилларидаги таржималари чоп этилган.

Клавихо кундаликларининг бевосита испан тилидан илк бор ўзбек тилига ўтирган таржимон Улуғбек Жўраев, асосан, иккита нуфузли манбага таянган. Биринчи манба — йирик испан тарихчиси, таниқли эксперт, профессор Лопес Эстрадининг 1943 йили Мадридда Николас Антонио институту томонидан нашр этирилган тадқиқотидир. Асар икки қисмдан иборат бўлиб, беш бобни камрайдиган биринчи қисмида Самарқандга элчилик тарихи ҳақида сўз боради ва саёҳат солномаси баён этилади. Етти бобдан иборат иккинчи қисм матннинг филологик таҳлиliga бағишланган. Профессор Лопес Эстрада ушбу китобини тайёрлашда манба сифатида Испания Миллий кутубхонасида сақланаётган XV асрга мансуб Вё 72-9218-рақамли асл қўлёзмадан фойдаланган⁴.

Таржимон асос қилиб олган кейинги манба профессор И.Срезневскийнинг илмий изланишлари натижаси бўлмиш икки тилда чоп этилган асар — ўрта асрларга хос рус тили ва эски испан тилидаги китобдир. 1881 йилда чоп этилган ушбу китоб 1971 йилда Иван Дуйчев томонидан Лондонда қайта нашр қилинган. И.Срезневский, ўз навбатида, Арготе де Молина нашрга⁵ тайёрлаган 1582 йилги испанча китобга таянган.

Бобомиз Амир Темур билан юзма-юз суҳбатда бўлган элчи Клавихонинг испан тилида битилган кундаликлари ўзбек тилига ўгирилиб, 2006 йили китоб ҳолида чоп этилди⁶. Амир Темур таваллудининг 670 йиллик тўйига муносиб тухфа бўлган ушбу нашр жамиятимизнинг маданий-маърифий ҳаётида муҳим воқеа сифатида баҳоланди.

Ушбу тўпламда ҳам биринчи навбатда Клавихо хотираларига жой берилгани бежиз эмас. Зеро, Клавихо Амир Темур-

ни кўриб, у билан бевосита суҳбатлари асосида хотиралар ёзган санокди, яъни тўрт кишидан биридир. Бу ҳолат Ибн Арабшоҳ¹, Ибн Халдун², архиепископ Иоанн яратган хотиралар каби унинг кундаликларининг ҳам ҳаққонийлигини янада оширади.

Тўпламдан ўрин олган кейинги ишончли ва холис тарихий манба — архиепископ Иоаннинг «Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралар» асари ўтган олти юз йил мобайнида турли тилларда яратилган мингдан зиёд асарлар орасида алоҳида ўрин тутди. Чунки у асрлар мобайнида дунё микёсида яратилган кўп сонли солномалар, эсселар, бадиий ва драматик асарлар ичида Амир Темур, унинг тарихи, давлат арбоби ва саркардалиқ фаолияти, ғанимлари ва дўстлари, ўз қўшинида ўрнатган тартиб-қоидалари, салтанати ва саройи, у ердаги урф-одатлар ҳақида овропаликларга илк бора ҳикоя қилиб берган асардир.

Бу асар Соҳибкирон билан Самарқандда учрашган овропалик бошқа бир инсон — Кастилия қироли элчиси Руи Гонсалес де Клавихонинг кундаликлари, шунингдек, Амир Темур билан бевосита мулоқотда бўлган машҳур тарихнавислар Ибн Арабшоҳ ва Ибн Халдун қаламига мансуб тарихий китоблар каби бирламчи манба саналади.

Яна бир муҳим жиҳат — бугун Клавихо, Ибн Арабшоҳ, Ибн Халдун номларини ва уларнинг асарларини юртдошларимиз яхши биладилар. Аммо, афсуски, руҳоний Иоанн хотиралари бизда ҳам, хорижда ҳам аксарият кўпчилик учун номаълумлигича қолмоқда. Элчи Иоанн хотираларининг ҳозирга қадар на ўзбекча ва на русча нашри мавжуд эмаслиги ҳам юқоридаги фикримизни тасдиқлайди.

Архиепископ Иоаннинг ушбу асари билан илк бора танишган кишида у афсоналар ва ҳақиқат омихтасидан иборат китоб, деган таассурот туғилади. Иоанн ўз хотираларида Амир Темур ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ бир қатор бошқа манбаларда тасдиқланган аниқ тарихий маълумотлардан ҳам, шунингдек, Соҳибкирон шахси ва унинг феъл-атвори, диди ва таъби ҳамда қизиқишлари ҳақида қимматли, баъзан бошқа ҳеч

Ибн Арабшоҳ. Ажойиб ул-мақдур. Амир Темур тарихи. У.Уватов таржимаси. Тошкент, 1992.

Ибн Халдун. «Таржимаи хол»дан // Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида. Тошкент, 1996. 35-57-бетлар.

¹ Кебеп Б. Ба КоШе ёе Затагқапё ап Iетрз се ТатерIап.Рапз, 1990, 354 p.; 2-ей. Рапз, 2002; 3-ею. Рапз, 2006, 354 p.

² СIЭУЦО К. Тшиг пегшпе ёонсепIеп IзраруоI зеFт СIауу зуеуабас уе зеҒар! I2IеттIеп. Тигъсе Тпг. Отер Шга Ооёгил. IзIагъил, 1993, 208 p.

³ СIауу Киу Ооп2але2 <ё. ЕтЪаззу Ю ТатерIап (1403-1406), IпaзIалеcl пю Регаап Бу Мазопё Ка^абезIа. ВПТМК, ТеЪегап, 1958.

⁴ СIауу Киу Ооп2але2 йе. Шпегано се Iа етЪа^айа сIие рог тапбабо се Егтяие III Иего аI Огап Татейап. ВМюи^ие №сюпаI, Маёпс!, Ва^72-9218.

⁵ Ооп2але2 <ё СIауу, Киу. Тье Зрапшь ЕтЪаззу Ю Затагсапс! 1403-1406, КерпIГеё mI\\ а Fоге^огсI Бу I. Ош^сеу. Ёопсюп, 1971.

⁶ Клавихо Руи Гонсалес де. Буюк Амир Темур тарихи (1403-1406). Таржимон У.Жўраев. Т., «Зарқалам», 2006.

бир манбада тилга олинмаган тафсилотлардан, талайгина маълуму номаълум афсона ва ривоятлардан ҳам кенг фойдаланган.

Шу боис, мазкур асарни, биринчидан, ўша тарихий давр воқелигидан келиб чиққан ҳолда, иккинчидан, Амир Темур элчиси сифатида архиепископ Иоаннинг зиммасига юкланган муайян вазифалар масъулиятини эътиборда тутиб мутолаа қилиш лозим.

Элчи Иоанн хотираларининг иккита французча қўлёзмаси мавжуд бўлиб, улар Франция Миллий кутубхонасидаги француз фондида сақланмоқда. Асар 23 бобдан иборат, унда Сохибқирон Мовароуннахр тахтига ўтирган кундан бошлаб 1402 йилнинг августигача бўлиб ўтган асосий воқеалар қаламга олинган.

Ушбу асар биринчи марта бевосита француз тилидан ўзбек тилига таржима қилиниб, Амир Темур таваллудининг 670 йиллигига тўёна сифатида «Жаҳон адабиёти» журнали (2007 йил апрель сони) саҳифаларида юртдошларимиз эътиборига ҳавола этилди. Кези келганда, асарнинг айрим ўринларига таржимон томонидан ҳавола этиб борилган изоҳларни алоҳида таъкидлашни истардик. Изоҳлар нафақат китобхоннинг асарни тушунишни осонлаштиради, айни чоғда унга муайян талкину тафсилотлар юзасидан тарихий ва илмий далилларга асосланган тўғри йўналишни кўрсатишга қўмаклашади.

Китоб таржимони истеъдодли олим ва француз тили билимдони Баҳодир Эрматов томонидан она тилимизга раво ва мароқли услубда ўтирилган архиепископ Иоаннинг хотиралари юртимизнинг маданий-маърифий ҳаётида муҳим воқеа бўлди.

Сохибқирон бобомиз билан ўз вақтида юзма-юз мулоқотда бўлган европалик икки элчи — Клавихо ва Иоаннинг хотираларини ўзида мужассам этган ушбу тўпламнинг юртимизда чоп этилиши буюк ажлодимиз Амир Темур руҳи олдидаги ворислик бурчимизни адо этиш йўлидаги камтарин бир хизмат сифатида қабул қилинади, деган умиддамиз.

Бу нашр, ўз навбатида, Ўзбекистон билан Франция, Испания каби Европа давлатлари ўртасида тобора кенгайиб бораётган маданий ва илмий алоқаларни янада кенгайтиришга хизмат қилишига ишончимиз комил.

Акмал САИДОВ,
*юримдик фашиари доктори, профессор,
Ўзбекистон Республикасининг
Фавқулодда ва мухтор элчиси*

Руи Гонсалес де Клавихо

БУЮК АМИР

Испан тилидан *Улуғбек Жўраев* таржимаси

Тарих манбааларида қайд этилишича, испаниялик машхур тарихчи Руи Гонсалес де Клавихо анча вақт давомида Амир Темур саройида яшаган. Ҳақда вақтда нафақат Испания, балки бутун Европа Клавихо асарлари орқали мамлакатимиз, бу заминда яшовчи халқларни таниган. Амир Темур давлатида юритилаётган сиёсат, минтақамиздаги сиёсий жараён, халқимизнинг маданияти ва илм-фанда эришган ютуқларидан бохабар бўлган.*

*И.А.Каримов,
Узбекистон Республикаси
Президенти*

* Президент Испанияга жўнаб кетди // «Халқ сўзи» газетаси, 2003 йил, 28 январь.

1-боб. Буюк саркарда Амир Темур (Темурбек) Самарқанд тахтини эгаллагандан сўнг, унинг ҳукмдорлиги бошланди. Кейинроқ унинг бутун Мўғилистон ва Кичик Ҳиндистон¹ ерларини забт этганлиги ҳақида билиб оламиз. Шундан сўнг Амир Темур Хуросон ҳамда Тожикистон ўлкасини, бутун Форс кўрфази ерларини, Табриз ва Султония подшоҳлигини ўз тасарруфига олди. Гилон, Дарбант, Арманистон, Озарбайжон, Курдистон ерлари ҳам унинг қўл остига ўтди.

Кичик Ҳиндистоннинг катта қисмини машаққатли жанглар эвазига қўлга киритиб, Дамашқ шаҳрига эга чиқди. Бобил²ни эгаллаб, бир қанча мамлакатларни ўзига бўйсундиргач, Бағдод³ни эгаллади. Катта куч билан ўша даврда салобатли давлат ҳисобланган Турк ерларига⁴ юриш бошлади ва ўз даврининг машхур саркардаси турк султони Боязид Йилдиримга қарши жанг қилди. Туркиянинг Анкара қасри ёнидаги катта жангда Амир Темур ғолиб келиб, Турк султонини ўғиллари билан биргаликда асирга олди. Ҳақда даврда Испаниянинг, яъни Кастилия ва Лионнинг қироли Энрико томонидан тайинланган икки элчи — Пайо де Сатомайор, Фернан Санчес де Палесуельслар бу жангнинг гувоҳи бўлган эдилар. Бу элчиларнинг мақсади Темурбек ва Турк султони Йилдирим кўшинларининг куч-қудратини, бойлиги, аскарларининг сон-саногини билиш ҳамда бу катта жангни ўз кўзлари билан кўриш эди. Элчиларнинг келганидан Темурбек хабар топди ва Кастилия қиролига ҳурмати бениҳоят баландлиги боис уларни ўз саройига таклиф қилиб, элчилар шарафига

1 Кичик Ҳиндистон - ҳозирги Афғонистон.

2 Бобил - Миср.

3 Бағдод — Ироқнинг пойтахти.

4 Турк ерлари - Туркия.

зиёфат уюштирди ва совға-саломлар ҳада этди. Шу ўринда элчилардан Кастилия киролининг саломини ва қирол ҳақидаги кўпгина маълумотларни эшитди. Бундан кейин Кастилия қироли билан дўстона муносабатларни мустаҳкамлаш ва катта бир жангда ғолиб келганлиги муносабати боис ўз томонидан элчи тайинлаб, уни совға-саломлар билан жўнатишни буюрди. Бу элчи Чигатой қавмидан бўлмиш Муҳаммад ал-Кеший бўлиб, барча совға-саломлар ва қирол номига ёзилган мактубни шу инсон орқали жўнатди. Муҳаммад ал-Кеший Кастилияга етиб келиб, Темур томонидан ёзилган мактубни, совға-салому зебу зийнатларни, урф-одатларга кўра, Кастилия қироли учун юборилган канизақларни унга тухфа этди.

Бу хурмат-эҳтиромдан, совға-саломлару ўз шанига айтилган илиқ гаплардан ва буюк Темурнинг ёзган номасидан таъсирланган қирол ўртадаги дўстликни янада мустаҳкамлаш учун совға-саломлар тайёрланиб, элчилар тайинланиши ҳақида буйруқ берди. Магистр Фра Альфонсо Паэсса де Санта Мария, ўз соқчиси Гомес де Саласар ва Руи Гонсалес де Клавихони элчи этиб тайинлади. Уларни мактуб, совға-саломлар билан Самарқандга жўнатди.

Йўлда содир бўладиган воқеа ва маълумотларни тўлиқ ёритиб бориш мақсадида Худодан изн сўраб Руи Гонсалес де Клавихо котиб сифатида Муқаддас Марям бандаргоҳи (бу бандаргоҳ Кадис шаҳридан сал нарироқда жойлашган)га элчилар билан келишимиз биланок, куйидагиларни тарихий ҳужжат сифатида ёзишни бошладим. Бу сана Бир минг тўрт юз учинчи йил йигирма биринчи май эди. Қиролнинг элчилар билан бирга Темурбекнинг Кастилияга жўнатилган элчиси Муҳаммад ал-Кеший ҳам ўз юртига қайтиб келаётган эди.

2-боб. Бир минг тўрт юз учинчи йил, йигирма биринчи май, душанба куни элчилар Муқаддас Марям бандаргоҳига етиб келганларида, худди шу куни бандаргоҳдаги кемаларга турли озиқ-овқатларни ортишаётган эдилар. Элчилар юк ортिलाётган кемаларнинг бирида кетишни мўлжалладилар. Кемаларнинг бири Севилиядан Херес шаҳрига томон йўл олаётган ва бошқа кўпгина одамлар ҳам кемага чиқишаётган эди.

Эртасига, сешанба, йигирма иккинчи май куни элчилар кема дарғаси Миссер Жулио Сентурио билан бирга қайикқа

утиришиб, Кадис шаҳридаги Лас Муелос бандаргоҳига бо-пишди ва чоршанба куни кема йўлга тушди. Денгизга чиқиш олдидан ҳаво яхши бўлиб, элчилар кечга яқин Гибралтар бўғозига кириш жойидаги Марокаш қирғоқларидан, кейинроқ Марокашнинг Тангер шаҳарлари қирғоқларидан, сўнг бирин-кетин Берберия ерларидан, Химена ва Сеута¹ шаҳарлари қирғоқларидан, бир оз фурсатдан кейин Гибралтар ва Марбела² қирғоқлари ёнидан ўтишаркан, бу шаҳарларнинг манзараларини, гўзал жойларни бемалол томоша қилиб ўтишарди. Шу тарзда йўл босиб, кечқурун Фигерола тоғига яқинлашдилар.

3-боб. Жума, йигирма бешинчи май тонгида, кема Малага³ шаҳар бандаргоҳида лангар ташлади. Элчилар жума, шанба ва якшанба кунлари бандаргоҳда бўлдилар. Бунга сабаб, кема дарғаси катта хум идишлардаги ёғларни ва шунга ўхшаш бошқа юкларни кемага юклади. Малага шаҳри текисликлардан иборат бўлиб, бир қисми денгиз билан кўшилиб кетган, чеккароқда эса бир қаср қад ростлаган, қаср Алкасаба⁴ деб номланарди. Бу қасрнинг ёнида яна бир кичикроқ қаср ҳам бор бўлиб, ҳар икки қаср ҳам денгизга яқин жойлашган, қасрлар бир-бирига уланган, атрофлари баланд деворлар билан ўралган, девор билан ўралган қаср ичкарасида бинолар, узумзор боғлар, денгизга яқин ерларда ҳам бир қанча бинолар қад ростлаган эди. Бу ерларда кишлоқаҳолиси кўпчиликни ташкил этарди.

Чоршанба, йигирма тўққизинчи майда кема йўлга тушиб, узумзор боғлар билан бурканган Малага тоғ тизмалари олдидан сузиб ўтиб, кейин Велес Малага ерларига яқинлашди. Бу тоғ тизмалари устида ҳам бир баланд қалъа қад ростлаб турарди. Улар шаҳар пастроғида денгиз кўриниб турган Альмуньекар⁵ шаҳри ёнидан ўтиб, кечга яқин Сиерра Невада шаҳрига етиб келдилар.

Сеута — Шимолий Африка қирғоқларидаги Испанияга қарашли шаҳар.

Марбела — Испаниянинг Малага вилоятига қарашли шаҳар.

Малага - Испаниядаги вилоят.

Алкасаба - Араблар қурган қаср.

Испаниянинг Гранада вилоятидаги шаҳар.

Пайшанба куни улар Картахена¹ яқинидаги Палос бўғо-зи яқинидан ўтиб, жума куни Мартин бўғозига келдилар. Бу ерда Каталония тоғ тизмаси бор эди.

4-боб. Шанба куни, тонг ёришиши билан кема Формен-тера² деб номланган оролни ортда қолдириб, Ибиза³ оролига келганида лангар ташлади. Улар кемадан тушишиб, шанба ва якшанба кунлари шу оролда бўлишди. Душанбада йўлга чиқиш учун тараддуд кўраётганда бирдан жуда кучли шамол кўтарилиб, яна бир кун оролда қолишга мажбур бўлдилар. Сешанба, бешинчи июнь куни кечга яқин шамол тингач, кема Ибиза бандаргохидан йўлга чиқишдан олдин дарга кемадаги юкларни шу оролда қолдириб, бу ердан эса кемага кўп микдорда қопланган туз юклатди. Юклар ортиб бўлин-гач, чоршанбадан яна қаттиқшамол кўзғалиб, ҳаво айниди, кема денгизга чиқолмай яна анча вақт оролда туриб қолди. Бир ҳафтадан сўнг, чоршанба, ўн учинчи июнь куни улар йўлга чиқдилар. Денгизга чиққан кема пайшанба ва жума кунлари қулай об-ҳавода тинч ва осойишта, шовкинсиз ден-гизда сузиб борарди.

5-боб. Ибиза ороли унча катта бўлмаган, узунлиги беш лига⁴, энига эса уч лига келадиган ўртача оролча ҳисобла-нарди. Элчилар оролга келиб тушганда, уларни бу ернинг ҳукмдори қирол Арагон кутиб олди ва яшашлари учун ту-рар-жой ажратиб беришни мулозимларига буюрди. Мулозим-лар элчиларни кичикроқ қишлоққа олиб боришиб, уй-жой билан таъминладилар. Орол баланд тоғлар-у, майда дарахт-ларга бой ўрмонлардан иборат бўлиб, тўсиклар билан учга бўлинган, ҳар бир чегараланган тўсиклар ичкарасида аҳоли яшар, қишлоқнинг бир тепалигида катта қалъа бўлиб, қалъага яқин жойда кичик черков ҳам мавжуд экан. Қалъа ва черков атрофи тўсиклар билан ўралган.

¹ Картахена - Испаниянинг Мурсия вилоятидаги шаҳар.

² Форментера — Испаниянинг Балеар ороллари деб номланади.

³ Ибиза — Испаниянинг Балеар ороллари деб номланади.

⁴ Лига - 3 миля. Испания (1658 йил)да 1 лига 3 миляга тенг бўлган.
1 миля - 5572 метр.

Орол қирғоқларида денгиздан чиққан анчагина тузлар йи-ғилиб, катта-каттагуз қонларини пайдо қилган. Бу қонлардаги тузлар бошқа мамлакатларга сотилар, ҳар йили бошқа мамла-катлардан келган кемалар бу ердаги тузлардан ортишиб олиб кетишар экан. Қишлоққд яқин жойда бир қалъа, қалъа ичкари-сида анчагина уйлар ва минора бўлиб, миноранинг номи "Ави-ценна"⁵, айтишларича, қалъани ҳам Авиценна деб аташаркан.

Кейинги шанбада, яъни ўн олтинчи июнь куни Майорка ороли яқинидан ўтиб, якшанбада Кабрера оролига яқинлаш-дилар. Бу оролда ҳам бир кичкина қаср бор экан.

Душанба ва сешанба кунлари ўз саёҳатларини давом эттир-ган элчилар кемаси чоршанбада, кечга яқин Менорка оролини четлаб, Лион кўрфазига кириб келди. Элчилар пайшанба, жума ва шанбани Лионда ўтказишди. Шу кунлари ҳаво ҳам мўътадил бўлди. Якшанба, Авиё Хуан кунда улар йўлни давом эттириб, Арагон қироллигига тегишли Л инера оролидан ўтишди.

6-боб. Душанба тонготарида улар икки орол оралиғидан сузиб ўтишди. Биринчи оролниги номи Корсега бўлиб, унда генуяликларга⁶ тегишли Бонифацио деб номланган қаср, иккинчи орол Сердения деб номланиб, унда каталониялик-ларга³ тегишли Луисигозардо қасри бор эди. Бу орол ва қасрлар бир-бирига қарама-қарши турар, ороллар оралиғи тор, ундан ўтиш жуда хавфли эдики, жой номини Бонифа-цио бўғози деб аташарди.

Сешанба, шомда Понца⁴ ороли яқинидан ўтишаркан, бу жойлар кимсасиз кўринса-да, оролда бошқа вақтларда одам кўп. Оролда иккита ибодатхона ва дид билан қурилган имо-раглар анчагина. Оролниги ўнг томонида Монте Карсен⁵ тоғи, тоғ ёнида Ланцелот⁶ қироллигига қарашли Сант Фелис қалъаси

¹ Клавихо Авиценнани шу оролда туғилган деб хато қилган. Аслида Авиценна — файласуф олим, тиббиёт илмининг султони Абу Али ибн Синонинг европача номи. У 980 йилда Бухоро вилоятидаги Афшона Қишлоғида туғилган. 1037 йилда Ҳамдонда вафот этган.

* Италияликларга тегишли.

Италияликларга тегишли.

⁴ Гаэта кўрфази қаршисидаги *Понтарг*б/кф/1А(&г&\\$1)1*,

⁵ Италиянинг Лацио шаҳри ёнидаит*Мцнте кассино тоғи. 4

⁶ Наполес қироли Карлос III нинр ўели Ладисл!© (1386-1414).

бор. Бир оз ўтиб, яна тоғларга дуч келишди. Бу тоғлар ёнбағрида кичикрок Таразина деб номланган Римга қарашли ер бўлиб, бу ердан Римгача ўн икки лига келарди. Ер денгизга яқинлиги учун атрофи гўзал боғлар ва қалин ўрмонлардан иборат. Бу ерда қад ростлаб турган ягона ибодатхонага Бербериядан ҳам одамлар келиб ибодат қилар экан.

7-боб. Элчилар чоршанбада ўз саёхатларини давом эттириб, пайшанба — йигирма еттинчи июнь кечкурун Гаэта¹ шаҳрига яқин келиб, кемани бандаргоҳда қолдириб, ўзлари бирин-кетин курукликка тушиб, шу ерда дам олишга қарор қилдилар ва Сан-Францискога яқин бир уйга жойлашиб, ўн олти кун шаҳарда яшашди. Бу вақт оралиғида кема дарғаси ва савдогарлар молларини сотишиб, ўрнига махсус идишларда қадокланган ўсимлик ёғларидан кемага ортишди.

8-боб. Гаэта жудаям гўзал бўлиб, бандаргоҳ-л^а-хярлардан ҳисобланар, бандаргоҳнинг кириш қисми тор ва ингичка, ичкари қисми жуда кенгдир. Атроф тоғ тизмалари билан ўралган, қалъалари бор, ерлари ҳосилдор, обод боғлари шаҳар кўркига кўрк қўшиб турибди. Турар-жой бинолари ажойиб тарзда қурилган. Бандаргоҳга кирганда, ўнг томонда баланд тоғ чўққиси кўриниб турар, чўққида Ролдон деб номланган кўркаминора қурилган. Қурилган уйлар кенг майдонни эгаллаб, денгизгача чўзилиб кетган. Баланд деворлар билан ўралган қалъа қаттиқ қўриқланарди. Ролдон минорасидаги аскарлар атрофни кузатиш билан бирга шаҳарни ҳам хушёр туриб ҳимоя қилишади. Шаҳар ичкарасида узумзорлар ва турли мевали боғлар мавжуд бўлиб, кўплаб уйлар ва савдо расталари қурилган, шаҳар кўчалари кенг, Муқаддас Мария ибодатхонаси бор. Аҳоли бу ибодатхонага кўпроқ келади.

Шаҳарда яна Авлиё Антон черкови ҳам мавжуд. Муқаддас Мария ибодатхонаси ёнида Авлиё Франсиско ибодатхонаси бор. Ибодатхона оддидаги кўча бўйлаб борганда, кўча охирида бир тепаликка чиқилади. Тепалик айланасига тўсиқлар билан ўралган ва у денгизга яқин, аҳоли бу тўсиқларни ўзларини турли хавф-хатардан ҳимоя қилиш учун қурган.

Бу ерда яна Тринидад¹ черкови, черковга яқин кичик-қалъа бор. Черков ёнида тоғ, тоғнинг пастки қисмида ғор кўринади. Ғорнинг эни ўн қулоч, узунлиги эллик қадамча келади. Унинг тешиги тор, битта одам бемалол кира олади ва жойнинг номини Санта Круз² деб аташади. Одамлар бу ерга келиб ибодат қилиб кетишади. Исо пайғамбар хочга тортилган кунни қоя ёрилиб, ушбу ғор пайдо бўлган дейишади.

Тўсиқлар билан ўралган қўрғонда аҳоли кўп, катта-катта боғлар, кўплаб уйлар мавжуд. Боғлар ҳам турли ҳажмдаги майдончаларга бўлинган бўлиб, унда лимон, апельсин, узум ва шунга ўхшаш бошқа мевали дарахтлар мавжуд. Бундай чиройли боғларни кўрган одамнинг кўзлари қувонади. Қўрғондан ўтгач, денгиз бўйида кичик жой бор, унга йўл орқали борилади. У ерда ҳам ҳашаматли бинолар, қасрлар ва боғлар кўзга ташланади. Бу жой бандаргоҳга яқин, номи Мола. Бу ердан шаҳаргача икки лига келади. Жой тоғ тизмасига яқин, тоғ ёнбағриларида ҳам анчагина уйлар, бир нечта қишлоқлар бор. Бу манзара бир қарашда жуда чиройли, узокдан қараганда худди катта шаҳар қад ростлагандек кўринади.

Элчилар бу жойларни томоша қилгани тўхтадилар. Моланинг ёнида катта қишлоқ, унда баланд қаср, қаср ёнида қалъа мавжуд, қалъанинг номи Кореляно. Айтишларича, бу ерлар аввал граф Фундига тегишли, ҳозирда Лонцелот қироллига қарашли.

Гаэта шаҳри жуда гўзал, у бандаргоҳнинг ўнг томонида. Шаҳарнинг баланд-баланд қурилган уйлари, боғлари, қасрлари, уйларининг деразалари денгизга қараганлиги, денгизга олиб чиқадиган кенг кўчалари мафтункор. Шаҳарнинг яна бир қулайлиги, унинг денгиз бўйида жойлашганлиги ва бу ерга ҳар йили савдогарлар келиб-кетишидир.

9-боб. Қирол Ланцелот катта жангда қирол Луисни енгиб, унинг ерларини ва шаҳарларини ўз қироллиги ҳудудига қўшиб олди ва бу жойлар ҳамда шаҳарларнинг бари унга тегишли бўлди. Қирол Ланцелот бу шаҳарларни эгаллаган пайтда қирол Монфред Констанзадан фарзанди йўқ эди.

¹ Тринидад — "учлик" деган маънони англатади. Русчада — Троица.

² Санта Круз - Муқаддас Салб хилватхонаси.

Қирол Констанзага уйлангач, орадан бир қанча вақтлар ўтиб Кипр қиролининг синглиси Мария хонимга уйланди. Шундан сўнг Ланцелот иккинчи хотинидан фарзанд кўрди.

Қирол Ланцелотнинг ёлғиз синглиси Хуанела хоним Бавиера герцоглигининг герцоги Стерлингга турмушга чиқди.

10-боб. Жума, ўн учинчи июлда элчилар кемада Гаэта шаҳридан чиқиб, ўз саёхатларини давом эттириб, шанба куни Исела деб номланган орол яқинидан, бир оз вақт ўтгач, бошқа бир — Прочеда ороли биқинидан ўтишди. Ҳар иккита орол ҳам кимсасиз ҳисобланарди. Шундай қилиб, эртаси куни одамлар анча қўп бўлган, Наполес қироллигига қарашли Трапе ороли олдидан ўтишиб, қуруқликка яқин Минерва тоғи олдига етиб келишди ва қуруқликка тушишгач, бу ерда иккита бир-бирига қарама-қарши турган баланд тоғларни кўришди. Баланд тоғлар орасида Амальфи¹ шаҳри салобаттўкиб турарди. Айтишларича, Авлиё Андрейнинг боши шу шаҳарда сакланармиш.

11-боб. Шанба куни тонг шаҳарда денгизда об-ҳаво ўзгарди, қаттиқ шамол кўтарилиб, осмонни бамисоли тутунга ўхшаган қора булут қоплади. Булутлар борган сари пасайиб, денгиз билан туташиб кетадигандай бўлиб кўринарди. Эсаётган кучли шамолдан денгиз жумбушга келар, бора-бора шамол тўфонга айланиб, чор атроф қоронғилашгандай кўзга ташланса-да, бу кучли тўфон элчилар тушган кемага ҳеч бир зарар етказгани йўқ.

12-боб. Якшанба тонгида бири Арку, иккинчиси Фирику деб номланган кимсасиз икки орол ўртасидан ўтишгач, чап томонда яна бир орол кўзга ташланди. Оролга яқинлашгач, бу ерда Стромболи² деган баланд тоғ тизмаси борлигига гувоҳ бўлишди. Тоғнинг тепа қисмидан тутун ва олов отилиб чиқарди. Кечаси билан шанғиллаган шовқин-сурон уйғонган вулконларнинг овози эди. Шовқин-суронга эътибор бермаган кема бамайлихотир йўлида давом этиб, орадан бир қан-

ча вақт ўтиб, ўнг томонда яна бир - Липари номли, одамлар яшайдиган оролга яқинлашишди. Орол қирол Ланцелотга тегишли экан. Бу оролни чеккалаган кема бир неча фурсатдан сўнг Муқаддас Агеда оролини айланиб ўтди.

Душанба куни эрталаб тутун чиқиб, шовқин-суронлар эшитилиб турган Салинас, Эстранголан ва Болкани ороллари-дан, бир оз сузишгач эса яна икки орол - Паранея ва Паранин ороллари орасидан ўтишди. Бу оролларнинг бари кимсасиз, одамлар яшамайдиган ороллар эди.

13-боб. Эртаси куни, яъни ўн еттинчи июль, сешанбада кимсасиз саналган ороллар ўртасидан сузиб ўтаётган кема шовқин-сурон ва нотинчлик сабаб ҳеч бир ерда тўхтамади, тунни эса оролларга яқин жойда ўтказишар экан, тун яримдан оққанда денгизда кучли тўфон кўтарилиб, у эрталабгача давом этди. Чоршанбада ҳам давом этган тўфон кема елканларига зарар етказди. Кема хизматчилари хавфнинг олдини олиш мақсадида тезда кемани таъмирлашга киришдилар. Сешанба ва чоршанба кечаси соат иккигача давом этган тўфон пайтида денгизга яқин Болкани ва Стромболи оролларида вулкон отилар, вулкондан чиқаётган олов эса кишида худди ўзига қорлаётгандай таассурот уйғотарди. Тўфон пайтида, кема дарғаси кемадагилардан лотин тилида худога илтижо қилишни сўради. Дарға гапини тугатар-тугатмас, узоқдан ўчиб-ёнаётган ёруғлик кўринди. Тўфон эса борган сари авжига чиқиб, кема палубасини сувга тўлдириб ташлаган эди. Шамол билан бирга ёмғир ёғиб, чакмоқ чакди, гумбурлаган шовқин-сурон қулоқларни қоматга келтирди. Ҳар чакмоқ чакқанда, атроф кундузгидек чароғон бўлиб кетарди. Кема дарғаси аввал айтганимиздек, ёниб-ўчаётган ёруғликка томон сузишга буйруқберди. Кўринаётган ёруғлик, айтишларига қараганда, Авлиё Педро Гонзалес Гускийники бўлиб, нурлар эса гўё ўз ихтиёрларини шу авлиёга топширган эмиш. Тонгга яқин тўфон тиниб, денгизда осойишталик ҳукм сурди ва кема Сицилия ороли томон суза бошлади.

14-боб. Жума куни кема Сицилия ороли ёнидан сузиб ўтди. Оролда Фаро минораси бўлиб, кема бу минорага яқин

¹ Амальфи - Италиядаги шаҳар.

² Стромболи - Тиррен денгиздаги кичикроқ бир оролчадаги тоғ.

жойдан ўтиб, Мессина¹ бўғози томон йўналди. Шу куни Мессина оролидаги бандаргоҳга кириш жуда катта қийинчилик туғдирди. Чунки жуда кучли эсаётган шамол кема ҳаракатига ҳалакит берарди. Кечқурунга бориб шамол яна қучайди. Дарға рулни орқага буришга буйруқ бераркан, кема ўз йўлини ўзгартириб, орқага - Сицилия оролига сузиб, Фаро минорасига яқин жойда тўхтади ва шу ерда тунни ўтказди. Эртаси куни тонга яқин шамол тўхтади ва кема яна йўлини давом эттирди. Оз фурсатдан кейин шамол яна қучая бошлаганда дарға фурсатни бой бермай, тезликни оширишни буюрди ва кема тезлиги ошиб, Мессина бандаргоҳи томон сузди. Катта тезликда сузиб бораётган кема Фаро минорасидан ўтганларидан сўнг, улар ўнг томонда Сицилия оролига яқин жойда жойлашган Калобрия ерларига дуч келишди. Фаро минорасида ўрнатилган чироқ кечқурунлари ёниб-ўчиб денгизда ҳаракатланаётган кемаларга йўл кўрсатиб турар, кемалар чироққа қараб, адашмасдан оролга томон сузиб келарди. Калабрия ерлари ҳосилдор, у ерда буғдойзорлар, узумзорлар ва турли мевали боғлар ястаниб ётарди.

15-боб. Мессина оролига етиб келган элчилар денгизга яқин жойда баланд деворлар билан ўралган бир қалъани кўришдики, қалъа деворлари ортида гўзал шаҳар бор, шаҳар шу орол номига вобаста бўлиб, уни Мессина деб аташаркан. Шаҳарга кўрк бериб турган уйлар жуда чиройли, баланд-баланд қурилган, денгиздан туриб қараганда шаҳар тамоман гўзал кўринар, уйларнинг деразаси ҳам денгизга қараган. Уша уйлардан туриб денгизга қараганда, кўзни қувонтирадиган ажойиб манзарани кўриш мумкин. Уйлар баланд қурилгани билан бирга шаҳар кўчалари кенг ва узун. Шу кўчаларнинг бири тўғри денгизга олиб чиқади. Шаҳарнинг адоғида, ўнг томонда катта ибодатхона бор бўлиб, бу қора танлиларга тегишли, у Авлиё Салвадор номи билан юритилади. Шаҳарда Авлиё Салвадор номида яна бир қаср ҳам мавжуд.

16-боб. Йигирма иккинчи июль, душанба куни бу шаҳарни ортда қолдириб, оролнинг ўнг томонидаги Мон-

¹ Мессина - Апенин ярим ороли ва Сицилия оролини ажратиб турувчи бўғоз.

жибле¹ тоғини четлаб, яна бир Регол² деб номланган ердан ҳам ўтишиб, Венеция кўрфазига киришди. Кўрфазни ҳам ортда қолдириб, сешанба, чоршанба ва пайшанба кунларини йўлда ўтказишди. Жума куни кечга яқин эса Венеция қироллигига қарашли Мондон ерларига етишди. Шу куни Сопьенсия³ ороли томон сузиб, оролга ҳам етишди, бир оз вақтдан сўнг у ердан йўлга чиқиб, Бенетико ороли яқинидан ва яна анча сузишиб Серне ороли яқинидан, сўнг Гало Корон ерларига келишди. Шанбада Венеция қироллигига қарашли Мария Маталан⁴ ва Авлиё Анхел бурунига яқинлашдилар. Кун ярмида Сетул оролини кўришди. Оролда анчагина аҳоли яшар экан. Кема оролдан ўтаётиб, элчилар Лобо деб номланган баланд қояга дуч келди. Кема қояни четлаб, айланиб ўтди. Сетул оролида баланд қалъа, қалъанинг кичикроқ минораси бор, у денгиз бўйига яқин жойда қурилган. Қалъадан денгизга тушиш жойида, пастроқда, денгизга яқин яна бир баланд минора, минора ёнида бузилган деворлар ва минораларнинг вайроналари кўриниб турарди. Прямо қиролининг ўғли Парис Греция мамлакатига уруш эълон қилгандан сўнг бу ерлар шундай хароба ҳолатга келиб қолган экан.

Кема бу оролдан ҳам ўтгач, "Трес", "Дос", "Ас"⁵ деб номланган учта тоғ қояларини ёнлаб, яқшанба, йигирма тўққизинчи июль куни, Сенилио ороли томон сузди. Бу орол ҳам кимсасиз эди. Орол ёнида баланд тоғлар бўлиб, осмонда лочин қушлар учиб юрарди. Кема баланд қоялар орасидан сузиб ўтмоқчи эди, бироқ бу ерда сув оқими тез, кема атрофдаги каттакон тошларга урилиб, парчаланиб кетиши мумкин, деган қарорга келишди ва хавфга рўбарў келмаслик учун у ердан узоқлашиб, бошқа томондан айланиб ўтишди.

¹ Бу ном араблар томонидан берилган бўлиб, "Этна жабал", Жабал тоғи деб номланган.

² Италиянинг Режио Калабрия шаҳри. Мессина бўғози яқинида жойлашган.

³ Морей ярим оролининг жануби-ғарбидаги кичик орол.

⁴ Греция ерларига яқин Мессина ва Локония бўғози оралиғидаги бурун.

⁵ Учлик, иккилик, тузлик.

Душанбада элчилар аҳоли яшайдиган Нило¹ ва Антенило ороллари ўртасидан ўтишаркан, бу ерларнинг аҳолиси венецияликлардан иборат эканлигидан, улар асосан чорвачилик билан шуғулланишларидан вокиф бўлдилар. Сешанба ва чоршанбада кемадагилар шу ерда кўним топдилар. Пайшанба куни улар учта, кетма-кет жойлашган, бири Мо, иккинчиси Сентуриона, яна бири Кристияна деб номланган ороллари ортда қолдириб, кечга яқин Нексия² оролига оёқ босдилар.

17-боб. Жума, учинчи август куни эрта тонгда элчилар ерлари ҳосилдор, буғдойзорлари кўп Каламо оролидан, Родосга қарашли, аҳолиси кўп Ланго оролига етиб келишди ва оролдан бир оз ўтишгач, чап томонда Туркияга қарашли Низарри³ ва Лукрио ороллари яқинлашишди. Бу ороллар Туркия ерларига шунчалик яқин эдики, кемадагилар бу ороллар орасидан ўтишни ўзларича хавфли деб ҳисобладилар. Улар тунни ўз кемаларида ўтказишди. Тонг отиши билан Родоснинг бошқа, Туркия ерлари қаршисидаги Пископия, Сан Николас де Корнини ва Пимия оролларида ўтиб, шу куни кечга яқин Родос шаҳрининг бандаргоҳига қўндилар.

Бандаргоҳга киришлари биланок, элчилар шаҳар ҳукмдорининг ҳузурига чопар жўнатдилар. Чопар, ҳукмдор сарой аёнлари ва бир қанча генуяликлар ҳамда кема дарғаси Массен Вочинанте билан машварат ўтказганини, улар ҳозирда Александрияга қарши бўладиган урушга кетганликларининг хабарини олиб қайтди.

18-боб. Шанба куни элчилар бу ерга тушиб, шаҳар ҳукмдори билан учрашиш мақсадида саройга бордилар. Саройда элчиларни вақтинча ҳукуматни бошқариб турган лашкарбоши қабул қилди ва элчилардан ҳукмдорнинг ҳузурига келишларининг сабабини сўради. Элчилар ташрифларининг сабаби, саёхатларини мақсади нимадан иборат эканлигини баён

¹ Грецияга қарашли Мелос ва Мило ороллари.

² Грециянинг Наксос ороли. Наксос — Сицилиядаги грекларнинг кадимий шаҳри.

³ Греция қарамоғидаги Нисид ва Нисиро ороллари.

қилиб, ҳукмдордан буюк саркарда Амир Темур ҳақида маълумотлар олиш эканини айтишди. Лашкарбоши элчиларнинг дам олишлари учун хона ҳозирлашни ва шу ерда дам олишларини айтгач, элчиларга Авлиё Каталина ибодатхонасидан жой ажратишди. Улар ибодатхонага якшанба, бешинчи август куни келиб жойлашиб, пайшанба, ўттизинчи август кунигача шу ерда яшаб, шу кунлар давомида ҳеч қандай маълумотга эга бўлмасалар-да, Суриядаги урушдан қайтган аскарлардан турли хабарларни билиб олдилар, холос. Худди шундай хабарларни Қуддусдан қайтиб келган аскарлардан ҳам эшитдилар. Аскарларнинг айтишларича, Темурбек Бобил султони билан маҳораба қилиш мақсадида Сурияга қўшин тортган. Темурбек Сурияга ўз элчиларини жўнатиб, ҳар йили тўланадиган божни ўз вақтида тўланишини тушунтирган, акс ҳолда бу мамлакатни ҳимоя қилмаслигини айтган. Бу хабарни бутун Қуддус аҳолиси бир-бирларига айтиб юришарди. Лекин элчилар бу гапларга ишонишмади.

19-боб. Элчилар ўша ерда туришган пайтда, тўртта катта кемада Генуядан аскарлар келди. Аскарларнинг гапига қараганда, улар бу ерда озроктуриб, сўнг Туркиянинг Канделар қалъасига йўл олишар эмиш. Ҳақиқатан ҳам аскарлар ўша қалъани ўн икки кун қуршовда ушлаб туришди. Шундан сўнг у ердаги катта сўқишишда франциялик ва генуялик аскарларнинг кўпчилиги ҳалок бўлишди. Улар у ердан Суриянинг Рипули деган жойига келганларида қўшин бошлиқлари Кенгаш тузиб, кемаларни олдинга, яъни Александрияга қараб йўл олишини келишиб олдилар. Қўшиннинг бир қисми Александрияга йўл олгани билан, рақиб қўшини аскарлари Суриянинг Байрут¹ шаҳри томон чиқдилар. Қўшин Байрутни ишғол қилиб, сўнг кемалари билан Родос шаҳрига қайтиб келдилар.

Элчилар бу ерда Темурбек ҳақида бошқа маълумот эшитмадилар. Улар Эрон ерларидан ўтиб, Қорабоғ² боришни келишиб олдилар. Соҳибқирон бутун киш фаслини Қорабоғда ўтказарди, элчилар ҳам Темурбек ҳақида кўпроқ маълумот олиш мақсадида шу томонга юриш қарорига келдилар.

¹ Ливаннинг пойтахти.

² Қорабоғ — Озарбайжон.

20-боб. Родос унча катта бўлмаган денгизга яқин, текисликда жойлашган шаҳар. Бу ерда катта қалъа ҳам мавжуд. Шаҳар атрофи девор билан ўралган, ичкарида ҳукмдорнинг катта қасри бор, қасрнинг атрофи девор билан мустаҳкамланган, ичкарида баланд миноралар ва чиройли ибодатхона салобат тўкиб турибди. Ибодатхонада касалманд ҳамда бетобларга ёрдам кўрсатилади. Қалъадан ҳеч бир сарой хизматчиси руҳсатсиз ташқарига чиқа олмайди. Мабодо қалъадан чиқишмоқчи бўлишса, ўз бошлиқларининг руҳсати билан ташқарига чиқишлари мумкин экан. Шаҳар бандаргоҳи жуда катта ва у мустаҳкам девор билан ўралган, артофи жиддий кўрикланган.

Шаҳарда ўн тўртта катта шамол тегирмони бор бўлиб, кўпгина уйлар жуда чиройли ва ҳашаматли, цитрусли мевачевага бой боғлари ундан-да чиройли. Шаҳар ва оролнинг туб аҳолиси греклардан иборат. Аҳоли грек черковига бориб ибодат қилади. Шаҳар қулай жойда жойлашгани боис савдо-сотик ишлари бу ерда анча ривожланган. Бандаргоҳ-шаҳар бўлганлиги учун, дунёнинг тўрт томонидан бу ерга турли савдо кемалари кўним топар, Александрия, Сурия ва Қуддусга ўтиб турадиган савдо кемаларининг барчаси ҳам бу бандаргоҳда тўхтаб ўтади. Орол Туркия ерларига жуда яқин бўлганлиги учун оролдаги бир қанча жой ва қасрлар Родос шаҳрига тегишли эмас эди.

21-боб. Ўттиз биринчи август, жума куни элчилар Хио оролига етиб олишлари учун бир кема дарғаси генуялик Мисер Леонардо Хентилнинг олдига келишди. Шу куни денгизда шамол кўтарилган бўлса-да, кема Родос шаҳридан йўлга чиқди. Родосдан Хио оролига борадиган йўл хавфли эди, ўнг томонда Туркия ерлари, чап томонда эса бир қанча кимсасиз ороллар бор. Устига-устак ноқулай об-ҳавода, кечкурун денгизда сузиш жуда қийин ва хатарли. Шундай бўлса-да, улар йўлга чиқиб, шанба, якшанба, душанба ва сешанба кунлари шамолга қарши сузиб борарканлар, кемани Туркия қирғоқларига йўналтирмоқни ният қилдилар, лекин шамол бу ниятни амалга ошишига изн бермади.

Бешинчи сентябрь, чоршанба куни кема Лонго оролига етиб келаркан, ҳаво ёмон бўлгани учун элчилар шу оролда кўним топишни ўзларига маъқул кўришди. Кун бўйи оролда

юриб, бу ердаги тансиқ мева-чевалардан тановул қилишди. Родос қироллигига қарашли Лонго ороли аҳолисининг яшаш жойлари денгиз бўйида жойлашган, бу ерда кичикроқ қалъа, қалъа ичкарисиди сунъий ҳовузларга денгиздан сув оқиб келади. Чор атроф гўзал боғлар, узумзорлар ва кўплаб уйлар билан ўралган. Родос саройида юзга яқин лашкарлар ва бош лашкарбоши учун алоҳида қаср мавжуд.

Олтинчи сентябрь, пайшанба куни элчилар бу ердан йўлга чиқишганда, кема денгизда жуда секин сузар, чунки эсаётган шамол кема тезлигини оширишга ҳалақит берарди. Жума куни ҳам ҳаво ёмонлиги сабаб кема жуда секин сузди. Кема орқага қайта олмас, чунки кучли шамол кемани буришга йўл бермасди. Кема Туркия ерлари яқинроқ бўлганлиги учун ўша томон юришга ҳаракат қилди, лекин кемани у томонга буришнинг ҳам ҳеч иложи бўлмади. Кечга яқин кимсасиз Бестиас¹ оролига етиб келганларида, шамол янада зўрайди, олдинга ҳаракатланиш хавфи ошди ва кечаси билан шу ерда қолишга мажбур бўлдилар.

Якшанба куни йўлни давом эттирган элчилар бир нечта кимсасиз ороллардан ўтиб, аҳолиси кўп, Родос қироллигига қарашли Каламо оролига кириб келиб, тунни шу ерда ўтказишди ва душанба куни Туркиянинг Янги Сарой шаҳрига қараб юрдилар. Темурбек Туркия устидан ғалаба қозонганда шу шаҳарда бўлган экан.

22-боб. Сешанба тонгида элчилар Родос қироллигига қарашли яна бир Берро оролини ёнлаб ўтишди. Шамол кучайиб, кеманинг сузишига ҳалақит берди. Оролнинг денгизга яқин қисмида уйлар ва қасрлар кўриниб тураркан, кема ноилож шу томонга ўз йўналишини ўзгартирди. Оролдаги баланд минора, қаср ва уйлар яхши сақланмаган, деярли қаровсиз ҳолатда ётарди. Ерлик аҳолининг асосини греклар ташкил қиларди. Айтишларича, Туркиянинг Янги Саройидан келган одамлар бу оролга кўп зарар етказиб, уйларни вайрон қилган, ўзлари билан молларни ва буғдой ўрими учун одамларни олиб келишган. Элчилар пайшанба куни у ерни тарк этиб, жума тонгида Мадрия деган кимсасиз орол-

га етдилар. Оролда моллар учун ем-хашак мўл бўлиб, сувлари жуда ширин экан. Шу куни бу ерни ҳам ортда колдириб, яна бир қанча ороллардан ўтдиларки, бу оролларнинг барида грек миллатига мансуб одамлар яшашига гувоҳ бўлдилар. Эртаси куни катта Хамо оролига келиб, орол аҳолиси турклардан иборат эканлигини кўрдилар. Кема оролда тўхтамай, тўғри Микарея оролига йўл олди. Улар яна бир нечта оролларга дуч келдилар.

Ўн бешинчи сентябрь, шанба ва якшанба куни йўл юриб, душанбада Туркия қирғоқларини кўришди. Бу ердан Хио¹ оролига борса бўлар, лекин ҳаво авзойи бузуклиги учун элчилар Туркия қирғоқларига туша олмадилар. Сешанба куни тонгида Хио оролига етиб келган элчилар шу куни қуруқликка кадам босиб, ўзлари билан олиб келган буюмларни ҳам туширдилар.

23-боб. Кичкина Хио оролида генауяликлар яшарди. Оролдаги иккига бўлинган, бири оролнинг бир тарафида, иккинчиси бошқа тарафида жойлашган шаҳар текисликда, денгиз бўйида жойлашган ва турли гўзал боғлару узумзорлардан иборат. Шу оролга яқин жойда Туркияга тегишли орол ҳам кўзга ташланади. Оролда бир қанча қишлоқ ва қалъалар бўлиб, худди шу ерларда "алмастига"² ишлаб чиқарилган. Буни улар қандайдир бир дарахтлардан ажратиб олишган. Шаҳар ва қишлоқлар тевараги баланд девор ҳамда миноралар билан ўралган. Элчилар шу ердалигида Темурбек ҳақида янги хабар эшитдилар. Хабар Туркия султонининг тўнғич ўғли билан Темурбекнинг шу ерда олиб борган жанги ва бу жангда Темурбекнинг ғалаба қозонгани, турк султонининг ўғли тахтдан кетганидан сўнг, унинг укалари ўртасида тахт учун қураш бошланиб, бир-бирлари билан жикқамушт бўлгани ҳақида эди.

24-боб. Элчилар Хио оролидан йўлга чиқмоқчи эдилар, лекин улар минган савдо кемаси юқларини оролга тушириб орқага қайтиши кераклиги учун, бошқа бир кема топишларига тўғри келди ва улар бу оролда сешанба, чоршанба,

¹ Хио - Греция ороли. Эгей денгизининг шаркидаги орол.

Каучук ёки бўёксимон модда. Клавиҳонинг таъкидлашича, у дарахтлардан олинар экан.

пайшанба кунлари қолишга мажбур бўлишди. Ўттинчи сентябрь, якшанба куни оролга Кастилиянинг кичикроқ бир кемаси етиб келди. Элчилар кеманинг дарғаси генауялик Мисер Бакира де Марта билан келишиб, йўлга отланишди. Якшанба кечкурун элчилар шу елканли кемада ородан чиқдилар. Кема ҳаво мўътадиллиги сабаб тез ҳаракатланиб борар, эсаётган шамол эса кеманинг жадал ҳаракатланишига қўмақлашарди. Эртаси куни элчилар минган кема аҳолиси қўп, Туркияга қарашли Метелия оролига етиб келди. Метелия оролидан ўтган элчилар чап томонда Тихорра ва Антипихорра деб номланган иккита оролга дуч келишди. Кечкурун Туркияга яқин Муқаддас Мария қирғоқларидан сузиб боришаркан, шамол кучая бошлади ва кеманинг сузишига тўскинлик қилгач, кема ўз йўналишини Роман кўрфази томон ўзгартирди. Кема анчагача шу йўналиш бўйича секинлик билан сузди. Тун яримлаганда денгизда тўфон бошланиб, кема анчагача бир жойда туриб қолди. Эртасига ҳаво очилди, кема ўз йўналиши бўйича ҳаракатини давом эттириб, шу куни Туркиянинг кириш қисмидаги, Моленас ва Куарора номли қасрлар билан зийнатланган Метелия оролига етиб келди. Йўлдаги тўфондан кеманинг елканлари шикаст еган ва уни таъмирлаш учун анча вақт керак эди. Кема таъмирлангунча элчилар сешанба, чоршанба, пайшанба ва жума кунлари шу оролда қўним топдилар.

25-боб. Метелин шаҳри денгиз бўйидаги баланд тепаликда жойлашган бўлиб, шаҳарнинг икки тарафи денгиз. Бандаргоҳ томонидан ҳам икки томонлама ўралганига қарамай, шаҳар минорали деворлар билан ихоталанган. Бу деворлар шаҳар муҳофазаси учун хизмат қилади. Оролнинг айланаси уч юз мил, қўплаб қишлоқ ва қалъалар шаҳарнинг ичкараси ҳамда атрофида жойлашган. Мевали боғлари ва узумзорлари кўрқига кўрк бағишлаган шаҳар яқинида ибодатхоналар, уйлар, катта-катта бинолар қад ростлаб турибди. Аҳолиси жуда зич жойлашган шаҳарнинг четидаги боғ ва булоқлар ёнидаги текисликда сарой харобалари, мрамрдан йўнилган қирқка яқин устунлар кўзга ташланади. Айтишларича, бу устунлар қулаб ётган жойда авваллари шаҳар аҳли йиғилиб мажтислар ўтказишган экан.

Илгари Константинополь салтанатига карашли, греклар истеъкомат қиладиган бу оролнинг hozirги ҳукмдори генуялик Мисер Хуан де Каталусдир. Унинг отаси Константинополь ҳукмдорининг қизига уйланган. Орол аҳолиси элчиларга Мисер Хуан де Каталуснинг қандай қилиб бу ерга ҳукмдор бўлганлиги ҳақидаги ажойиб воқеаларни сўзлаб беришди. Айтишларича, бундан йигирма йил аввал, тунда оролда бўлган зилзила пайтида Мисер Хуан де Каталус ота-онаси ва икки акаси билан қасрда ухлаб ётганда, қаср қулаб тушади ва Мисер Хуан де Каталусдан бошқа барча оила аъзолари ҳалок бўлади. Мисер Хуан ётган бешикни эртаси куни қасрдан пастрокдаги узумзордан топиб олишаркан, одамлар унинг тиррик қолганини мўъжиза санашади.

26-боб. Элчилар оролда Метелин ҳокимининг қизига уйланган, ўзининг кўп вақтини оролда ўтказадиган Константинополнинг сургун қилинган ёш ҳукмдорини учратдилар. Қайната билан куёв, иккита ҳарбий ва бешта оддий кемада Константинополь ҳукмдорига тегишли Салоника¹ шаҳрини эгаллаш учун йўлга отланадилар. Бу ҳарбий юришнинг сабаби қуйидагича эди: ёш ҳукмдор Туркия султони Мурод² хузурида яшарди. У Саламбрия деган турк шаҳрига келганида Генуя ҳокими Мозен Бучикате ҳарбий кемада келиб, ёш ҳукмдорни асирга олиб, Константинополга келтиради. Ёш ҳукмдорнинг Салоника шаҳрида яшаши ва шаҳар ҳокимлигини унга топшириш шарт билан Мозен Бучикате унинг тоғаси, Константинополь ҳукмдори билан яраштиради. Тоға ва жиян ўртасидаги келишмовчилик ҳақида бир оз кейинроқ сўз юритамиз.

Мозен Бучикате уларни яраштириб қўйганидан сўнг, ҳукмдор билан бирга Франция киролидан ёрдам сўраш учун бу мамлакатга ташриф буюради. Ҳукмдор сафардан қайтгунича давлатни бошқариш еш ҳукмдор тасарруфига ўтади. Ҳукмдор Францияда бўлган вақтда, ёш ҳукмдор Темурбек билан Мурод ўртасида уруш тадорикини кўрилайётганидан

¹ Тесалоника - Греция бандаргоҳига яқин, Македонияга тегишли шаҳар.

² Мурод I Усманийлар султони. 1389 йилда вафот этгач, ҳокимият ўғли Боязид I нинг қўлига ўтган.

фойдаланади ва Мурод ғалаба қозонадиган бўлса, Константинополни унга топшириш ва бож тўлаб туриш ҳақида битим тузади.

Франциядан қайтган ҳукмдор жиянининг бу ишидан ғазабланиб, уни сургун қилади. Ундан Салоника шаҳрини олиб, ўрнига Эскалинас¹ оролини беради. Қайната билан куёв ваъда қилиб, рад этилган Салоника шаҳрини эгаллаш учун йўлга отланаркан, Генуя ҳокими Мозен Бучикате махсус кемада элчилар юбориб, куёвиге Салоника шаҳри эмас, Эскалинас ороли берилганини хабар қилади. Шунинг учун Мозен Бучикате Александрияга жўнаб кетаётганида, ўз кўшини билан Эскалинас оролига келади ва у юборган кема ва элчилар қайтиб кетади. Улар Мозен Бучикате ўз кўшини билан кемада Родос ороли яқинида айланиб юриб, сўнг номаълум томонга кетганини айтадилар.

27-боб. Олтинчи октябрь, шанба тонготарида кема яна Метелин бандаргоҳига кириш йўлидан ўтиб, турк ерлари бўйлаб Метелин ороли оралиғидан Туркиянинг Биби Марям бурунигача сузиб борди. Якшанба куни эрталаб эса элчилар Биби Марям бурунининг нариги томонига ўтиб қолганларини билишди. Чап томонда кимсасиз Тенио ороли, сал нарироқча эса Константинополь ҳукмдорига тегишли Нембро ороли кўришиб турарди. Шу куни шамол қаршидан эсиб, кема ҳаракатини сусайтирди, натижада жуда оз масофа босиб ўтидди. Кема Тенио бандаргоҳига кирмоқчи эди, бироқ шамолнинг кучлилигидан, у ерга кира олмади ва Турк ерлари ва Тенио ороли оралиғида лангар ташлади. Бу кўрфазга яқин жойда Роман деган тор жой, унинг қаршисида улў Троя шаҳри салобат тўкиб турарди. Троянинг бино ва минораларининг харобалари кўринар, бу харобалардан шаҳарнинг ўрнини чамалаш мумкин эди. Шаҳар денгиздан анча узокликдаги текисликдан бошланиб, ичкарига - баланд тоғлар томон чўзилганидан, шаҳар харобаларидан унинг катталиги кўп мил масофани ташкил этганини билиб олса бўлади. Шаҳарнинг адоғида баланд тоғ кўришиб турар, бир вақтлар бу тоғ тепасида Элион деган қаср бўлган экан.

Троя каршисидаги Тенио ороли, шаҳарнинг кемалар тўхтайдиган бандаргоҳи ҳисобланиб, қирол Прямо шаҳарга ташриф буюрадиган кемаларни кўриқлаш учун Тенио оролига аҳолини жойлаштириб, катта кўрғон қурдирган, дейдилар. Ҳозирда бу оролда ҳеч ким истикомат қилмайди. Кема тўхтаганда, ичимлик суви ва ўтин келтириш учун оролга кайикюборилди. Элчилардан баъзи бирлари бу кайикда оролга тушишди ва кўплаб боғлар, узумзорлар, экинзорлар, булоқлар борлигига, бу ерда тустовук, қуёнларни овлаш мумкинлигига, оролда харобага айланган қаср борлигига гувоҳ бўлишди. Оролда одам яшамаслигининг сабаби шунда эдики, Константинополь ҳукмдори ўз қарамоғидаги бу жойни Турк султони Мурод билан жангда бир неча ҳарбий кемалар билан ёрдам берган генуяликларга совға қилишни ваъда берди, бироқ у ваъдасини бузиб, оролни Венецияга сотиб юборди. Венецияликлар оролга кўчиб келиб, бино ва қасрлар қуради. Бундан хабар топган Генуя ҳукмдори бу орол ўзларига совға қилганлигини айтганда, икки ўртада, яъни генуяликлар билан венецияликлар ўртасида жанжал чиқади, натижада ҳарбий кемаларнинг тўқнашуви оқибатида орол харобага айланади. Шундан кейин икки томон Венецияга келиб, шаҳар ва кўрғонни бузиб ташлаш, аҳолини кўчириб, оролга ҳеч қайси томон эгалик қилмаслик ҳақида битим туздилар. Натижада орол кимсасиз бўлиб қолади. Венецияликлар билан генуяликлар ўртасида ҳозиргача давом этаётган келишмовчиликнинг асил сабабларидан бири ҳам шу эди.

28-боб. Чоршанба куни элчилар бу ердан жўнашмоқчи бўлишганда, пайшанба, жума ва шанба кунлари кучли шамол эсиб, кема ҳаракатланишига имкон йўқлиги боис яна шу ерда қолишди. Якшанба куни кечқурун Константинополдан Тенио бандаргоҳига бир савдо кемаси келди. Элчилар томонидан юборилган кишилар бу савдо кемасига ғалла ортилгани, кема Грециядаги туркларга қарашли Голлиполи деган жойдан чиқиб, Хио оролига кетаётгани, Галлиполида тарқалган касаллик туфайли кўп киши ўлганлиги хабарини олиб келишди. Қаршидан эсаётган қаттиқ шамол туфайли кема денгизда суза олмасдан, бу оролда ўн уч кун қолиб кетди.

Тенио оролидан чап томонда, Грециядаги Монтестан деган катта тоғ кўриниб турар, айтишларича, тоғда роҳиблар яшайдиган ибодатхона бўлиб, роҳиблар аёлни, ит, мушук каби болалайдиган уй ҳайвонларини у ерга яқинлаштирамас, ўзлари умуман гўшт емас экан. Ибодатхона жуда бадавлат, тоғ этагидан ибодатхонагача икки кунлик йўл. Тоғда яна эллик ёки олтмишга яқин ибодатхона бор бўлиб, бу ердаги роҳиблар қора кийим кийиб, гўшт, ёғ, балиқ емас, шароб ичмас, белгиланган қонун-қоидаларга қаттиқ риоя қилишар экан. Бу муқаддас тоғдаги манзарани ўз кўзлари билан кўрган греклар ҳам кемада шу ҳақда гаплашиб кетишарди.

29-боб. Йигирма иккинчи октябрь, чоршанба куни йўналиш бўйлаб эсган енгил шамол туфайли кема елканлари кўтарилди, олдинга қараб ҳаракатланиб, Тенио ороли билан Туркия ерлари оралиғида ўн беш кунча судралди ва сешанба куни кимсасиз Момбре оролига етиб келди. Эртаси куни ҳаво ёмон айнигани боис кема бу оролдан ўтолмади, шу билан бирга шундоққина кўриниб турган кўрфазга ҳам қиролмади. Жума куни шомда орқа тарафдан эсган шамол ёрдамида кема Роман кўрфазига кирди. Кўрфазга кириш йўли жуда тор, кенглиги саккиз милдан ошмас, кираверишда ўнг томонда турк ерлари, кўрфазга киргач шаҳар, шаҳар ўртасидабир қасртурарди. Шаҳарнингтўсикдеворлари қулаган. Айтишларича, бир ярим йил муқаддам кўп эшқакли ҳарбий кемаларда келган генуяликлар шаҳарни забт этиб, талон-тарож қилган. Трояни бузиб ташлаш учун келган греклар шаҳар аҳолиси тўсатдан ҳужум қилиб қолмасликлари ва ўзларини химоя қилиш мақсадида қаср олдида уч қатор хандақ қазиган. Чап томонда Греция худудидаги арман қасри қаршисида, тепаликда, Роман кўрфазига кириш йўлини кўриқлаш учун қурилган Хетеа қасри, бир оз нарида Турк ерида, атрофлари уйлар билан ўралган иккита катта минора кўриниб турарди. Бу жой Дубек деб аталган. Троя шаҳри Биби Марям бурунидан шу ергача чўзилиб, олтмиш мил масофани ўз ичига олган. Кун ботгач элчилар Грек ерида, денгиз бўйида қурилган Витуперио деган минора^снига етиб келдилар.

30-боб. Шанба куни элчилар минган кема қасрлари қўп, Боязиднинг тирик қолган ўғли Мусулмон Оғалалига қарашли Галлиполи шаҳри ёнидан ўтди. Ҳарбий ва бошқа кемалардан иборат Турк қўшини Галлиполида турар, қасрларда қўлаб одамлар ва шу одамларга етарли катта миқдордаги озиқ-овқат ва нарсалар ғамланган эди. Галлиполи — Грек ерларидаги турклар забот этган биринчи жой. Турклар бу қасрни генуяликлар туфайли қўлга киритганлар. Қасрдан Турк ерларигача бўлган масофа ўн мил, яъни уч лига келади. Турклар греклардан тортиб олган барча ерларни Галлиполи қасри ёрдамида қўлга киритганлар ва улар қасрни грекларга бериш, улардан олиб қўйилган барча ерларни қайтариб бериш билан тенг деб ҳисоблардилар. Чунки турк кемалари бу ерда турар, зарур бўлганда ёрдам жуда тез етиб келарди. Шунинг учун туркларнинг бутун умиди ана шу қасрдан эди.

Роман кўрфазидан то Галлиполи шаҳригача ястанган масофада, Турк ва Грек ерлари ўртасида жуда катта денгиз юзаси ҳосил бўлган. Галлиполи шаҳридан юқорида Сатарада ва Эхомилия деб номланган қасрлар бўй кўрсатиб турибди. Бу жойлар манзараси, яъни Турк ерлари тепалик ва тоғликлардан иборат бўлса, Греция ерлари экинзор ва текисликлардан иборат. Элчилар Кинизико деган Турк бурунига етиб келдилар. Айтишларича, Темурбек Боязидни тормор келтирганидан сўнг, Турк султони шу бурунга қочиб келиб жон сақлаган. Баъзи одамлар қазув ишларини олиб бориб, уни оролга айлантиришга уринган.

Эртаси куни, якшанбада элчилар Мармар ороли қаршига келдилар. Рангли тошлар, мармар ва тош тахталар Константинополга худди шу ердан олиб кетилар экан. Элчилар шу куни кечқурун Редиа ҳукмдорига қарашли ерлардан ўтгач, Турк ерлари томонидан Калонимо ороли, ундан кейин Трилия кўрфази кўринди. Туркиянинг Бурса шаҳрига борадиган савдогар учун Трилия хавзаси муҳим савдо жойи ҳисобланарди. Душанба тонготарида шамол бўлмаганлиги учун кема Бурсага яқинлашди. Сешанбада қаршидан шамол эсиб, кема Грек ерларига етмасдан икки мил масофа берирокда тўхтаб, сувга лангар ташлади. Бу ердан Константинополгача бўлган масофа ўн беш милни ташкил қиларди. Шу ердан элчилар Пера шаҳрига одам жўнатиб, ҳукмдордан ўзларига турар-жой хозирлашини сўрадилар.

31-боб. Йигирма тўртинчи октябрь, чоршанба куни шамол жуда кучли эсиб, кемани Перага киришига йўл бермади. Элчилар вақтдан унумли фойдаланиш, саёхатни тезроқ давом эттириш мақсадида маслаҳатлашиб, барча нарсаларини қайиққа юклаб, турар-жой тайёрланган Пера шаҳрига жўнадилар.

32-боб. Йигирма саккизинчи октябрь, якшанба куни Константинополь ҳукмдори одам юбориб, элчиларни Перадан Константинополга олдирди. Константинополда уларни қўлаб одамлар махсус тайёрланган отлар билан кутиб оларкан, элчиларни отларга миндириб ҳукмдор саройига олиб бордилар. Саройга етиб келганларида ҳукмдор ибодат билан машғул, одамлар гавжум бўлиб турарди. Ҳукмдор элчиларни ҳурмат билан кутиб олиб, алоҳида хонага таклиф қилди, ўзи кичик гиламлар тўшалган супачага чиқиб ўтирди. Бир гиламчанинг устига қоплон териси ташлаб қўйилган, орқа томонида қора матога зарли иплар билан тикилган ёстиқтурарди. Ҳукмдор элчилар билан анча суҳбатлашгандан кейин уларни ўз жойларига қузатиб қўйишди. Овчилар келтирган кийикни ҳам ҳукмдор элчиларга элтиб беришни буюрди. Ҳукмдор ёнида унинг рафиқаси ва учта ўғли бирга ўтиришар, катта ўғли саккиз ёшда эди. Душанба куни ҳукмдор элчиларга махсус киши орқали учрашувда сўралган саволларга жавоб йўллади.

33-боб. Ўттизинчи октябрь, сешанбада элчилар шаҳардаги ибодатхона ва диккатга сазовор жойларни томоша қилиш мақсадлари борлигини билдириш учун ҳукмдор ҳузурига одам юбордилар. Ҳукмдор асраб олган қизининг эри — куёви генуялик Мисер Иларио ҳамда ўзининг хос одамларини қўшиб, элчиларга хоҳдаган жойларини кўрсатишларини буюрди.

34-боб. Элчиларга биринчи навбатда авлиё Хуан Боутиста черковини кўрсатдилар. Ҳукмдор саройидаги бу черков авлиё Хуан Пиедра деб ҳам юритиларди. Черковга кираришдаги эшик тепасида авлиё Хуаннинг нақшинкор сурати билан бирга тўрт устунли айвон бўлиб, устунлар орасидан утилиб черковга кирилар, айвоннинг тепа қисми ва девор-

лари жуда чиройли тасвир ҳамда безаклар билан зийнатланган. Накшлар орасига тилла суви юргизилиб, шакллар ва тасвирларга оқ, яшил, мовий, кизил каби турли ранглар ишлатилган. Айвон ташқарисида уйлар, соябонли катта ховли бор бўлиб, у ерда дарахтлар ўсиб турибди. Черковга кирадиган эшик ёнида саккизта оқ устунли шийпон остида бир кудук ҳам бор, кудук атрофида бир хилдаги оқ тош тахта ётқизилган. Черковнинг ўртасидаги юмалоқям-яшил гумбаз тошдан ясалган устунларга таяниб турар, эшик рўпарасида учта кичик меҳроб, ҳар бир меҳробда минбар мавжуддир. Уртадаги бош меҳроб эшиги тилла суви билан зарҳалланиб, кумуш билан қопланган. Меҳроб эшиклари олдида учта яшил устун ва бу устунлар ўзаро зарҳал кумуш чизиклар билан кесишган. Ҳар хил шаклдаги чизиклар орасига турли усулда тош тахталар терилган. Черковнинг юқори қисми рангли тошлар билан чиройли қилиб қошилган, девор безакларига дид билан зеб берилган. Деворнинг пастки қисми эса ям-яшил тош тахталар билан зийнатланиб, атрофига чиройли курсилар қўйилган меҳробда қўпгина кумуш ва шиша чирокдонлар терилган. Қўплаб муқаддас буюмлари бўлган черковнинг қалити ҳукмдорнинг ўзида сақланади.

Шу куни элчиларга авлиё Хуан Боутистанинг елкадан бармоқларигача бўлган, тери ва суяклардан иборат қуриб қолган чап қўли кўрсатидди. Исо пайғамбардан қолган қўпгина муқаддас нарсалар, ҳукмдор йўқлиги учун элчиларга кўрсатишнинг иложи бўлмади. Чунки ўша куни ҳукмдор шикорга кетган, рафиқасидан олинган қалитлар орасида эса, айнан ўша хоналарнинг қалитлари йўқэди. Элчилар ўша хоналарни кўрганлари ҳақида кейинроқ сўз юритамиз.

Черков айни пайтда роҳиблар овқатланадиган жой ҳамдир, чунки ўртада узунлиги ўттиз газ келадиган оқ мрамор стол ва стол атрофида қўплаб ёғоч курсилар терилган. Ибодатхона ховлисида боғ ва узумзорлар, қўпгина бошқа нарсалар ҳам борки, уларни қисқача сўзлар билан ифодалашнинг иложи йўқ.

35-боб. Шу куни элчилар Перевлепти деб аталган Биби Марям ибодатхонасини бориб кўрдилар. Черковга кираверишда ёнғоқ, қайрағоч ва бошқа дарахтлар ўсиб турган

катта ховли бор. Черковнинг ташқи деворларига тилла, мовий ва бошқа бўёқларда ҳар хил шакл ва тимсоллар чизилган Масалан, Биби Марям, унинг бир тарафида ҳукмдор ва иккинчи тарафида унинг рафиқаси тасвирланган. Биби Марям оёғи остида ўттизта шаҳар ва қасрнинг юнонча номлари битилган. Айтишларига қараганда, бу шаҳар ва қўрғонлар черковга тегишли, Роман исмли ҳукмдор томонидан черковга тақдим этилган, ҳукмдор вафот этгач, унинг жасади шу черковда қўмилган. Черковнинг шаҳар ва қасрларга эгалик қилиш ҳуқуқи қўрғошин билан ёзилиб, расмлар остига темир ёрликларга ёпиштирилган ҳолда илиб қўйилган. Черков ичидаги бешта баланд меҳроб, айлана шаклдаги зал ва турли рангдаги устунлар қад ростлаб турибди. Залнинг тепа қисми ва деворлари яшил рангларга бўялган.

Бош черков унга бириккан учта кема билан ўралган. Черков ва кемаларнинг устки қисми бир хил ранг билан безатилган. Черковнинг чап томонида рангли катта тобут қўйилган, унда ҳукмдор Романнинг хоки дафн этилган. Айтишларича, тобут тилла ва кимматбаҳо тошлар билан безатилган, бундан тўксон йиллар илгари лотинлар шаҳарни забт этганларида тобутни ҳам талаганлар. Черковда яна бир ҳукмдорнинг қабри ҳам бор. Авлиё Хуан Боутистанинг элчиларига кўрсатилган чап қўли билан бирга унинг ўнг қўли ҳам шу ерда. Айтишларича, авлиё Хуан Боутистанинг танаси ҳамда "бу худонинг кўзаси" деб кўрсатган бир бармоғи кўринсада, тирсагидан бармоқларигача бўлган бир қўл жуда бақувват ва у жонлидай кўринади. Панжалари юпка ва фақатгина битта бош бармоғи йўқ, холос. Роҳиблар авлиёнинг бош бармоғининг йўқлиги сабабини гапириб бердилар.

Мажусийлар дини ҳукм сурган замонларда Атиокия шаҳрида бир аждаҳо пайдо бўлиб, ҳар йили унга бир одамни қурбонлик қилиш зарур ва бу одатга айланганди. Шаҳар аҳолиси йиғилиб қуръа ташлар ва чек кимга тушса, ўша киши аждаҳога ем бўлиш тақдирдан қочиб қутула олмасди. Шундай қуръа ташлашларда қуръа бир қизнинг чекига тушади. Буни эшитган қизнинг отаси авлиё Хуан Боутиста ибодатхонасига келиб, бу ерда қўпгина қароматлар рўй берганлигини эшитганини ҳамда у шу ердаги авлиёнинг қўлига сиғинмоқчи эканини айтиб, қизини аждаҳо комидан қутқариб қолиши-

ни Аллохдан сўрайди. Роҳиблар унга ҳамдардлик билдириб, авлиёнинг қўлини унга кўрсатадилар ва у тиз чўкиб авлиёнинг қўлига илтижо қиларкан, ҳасратли кўз ёшлар тўкиб, авлиёнинг бош бармоғини тишлаб узиб олади. Роҳиблар бунни сезмайди. Одамлар қизни аждаҳога топшириш учун йиғилганларида, аждаҳо қизни ютишга чоғланганда, қизнинг отаси ўзи тишлаб узган авлиёнинг бош бармоғини аждаҳонинг оғзига ташлайди ва аждаҳо шу захоти ўлади. Бу катта мўъжиза эди. Шундан кейин у киши Исо пайғамбарнинг динини қабул қилади.

Бундан ташқари, элчиларга черковдаги қирралик олтин пояча ўрнатилган хурмо навдасидек келадиган, Исо пайғамбарнинг чормихга тортилган кичик сурати туширилган тилладан ишланган хочни кўрсатишди. Хочга пайғамбар сурати маҳорат билан ўйиб ишланган эдики, уни хоҳлаган пайтда чиқариб олиш ва яна жойига қўйиш мумкин эди. Айтишларича, Исо пайғамбар чормихга тортилган сурати туширилган хоч мўъжизакор дарахдан ясалган. Ранги қорамтирроқ, Константиннинг онаси, марҳаматли Авлиё Елена мазкур ҳаётбахш ёғочни Қуддусдан топиб Константинополга келтиради ва унга Исо пайғамбар шаклини ўйиб ишлашни буюради. Бундан ташқари, элчиларга авлиё Григорийнинг сақланган жасадини ҳам кўрсатишади. Черков ташқарисида тарихни гавдалаштирувчи ажойиб суратлар орасида Исоия шажараси тасвири бўлиб, Биби Марям худди шу шажарадан келиб чиққан. Жуда чиройли ишланган бу суратларни, ибодатхонадаги кўпчилик овқатланадиган катта ва баланд хонани элчиларга черков роҳиблари кўрсатишди. Хона ўртасида ва охирида оқ мрамардан ишланган стол турарди. Ошхона шифти накшинкор. Муқаддас Биби Марям, фаришта Жаброилдан Исо пайғамбарнинг туғилишигача, унинг шогирдлари билан дарбарликда кечирган кунлари, чормихга тортилганига қадар бўлган муборак ҳаёти черков деворларидаги суратларда ўз аксини топган. Хонада идиш-товокларни қўйишга мўлжалланган тош тахталар алоҳида-алоҳида тарзда териб чиқилган. Ибодатхонада роҳиблар яшайдиган ҳужралар бўлиб, ҳар бир ҳужра олдида боғ, сув, узумзор бор ва ушбу черковни алоҳида бир шаҳар деб ўйлаш мумкин.

16-боб. Шу куни элчиларга кўпгина роҳиблар яшайдиган ўз бошлиқларига эга Авлиё Хуан номли яна бир эркаклар черковини кўрсатишди. Черковнинг жуда муқаммал ишланган катта эшигидан черков ховлисига кирилар, черков думалоқ шаклда, бўйига тенгма-тенг учта кема билан уралган, олти та меҳроби бор, меҳроб ва кемаларнинг тепа қисми, деворлари тарихий воқеликни акс эттирувчи сержило кошинлар билан безатилган, гумбази яшил, йигирма тўртта устунга таянган. Кемалар устидан то черковнинг накшинкор энг тепа қисмигача кўтариладиган йўл бор. Панжаралар ўрнатилиши лозим бўлган жойда эса ишлов берилган кичкина устунлар мавжуд. Черков ташқарисидаги Биби Марямнинг кошинкор сиймоси экс эттирилган кичик бутхона Биби Марям шарафига қурилган. Бундан ташқари, ибодатхонада катта ошхона, ошхонада мрамар стол-стуллар бор. Ошхона деворига Исо пайғамбарнинг ўз шогирдлари билан овқатланиш олдида ўтириб ўқиётган ибодат расми тасвирланган. Ибодатхонада уйлар, боғлар, ховузлар ва кўплаб бошқа бинолар кўриниб турибди.

37-боб. Эртаси куни элчилар "Ипподром" деб аталувчи отчопарни томоша қилишди. Отчопар кенглиги уч эркак қулочи зўрға етадиган даражада йўғон, баландлиги уч найза бўйдан баландроқ айланасига кетма-кет ўттиз еттита устунлар билан ўралган. Устунлар оқ мрамар тошдан йўнилган, бири иккинчисига шундай мустаҳкам бирлаштирилганки, тепа-сида бемалол айланиб юриш мумкин. Тепасида қиррали панжаралар билан ўралган йўлак тахта ва оқ устунлар билан ораси очик қолган ҳолда қурилган. Тўсикнинг баландлиги одам бўйи келади. Буларнинг ҳаммаси бой-бадавлат хонимларнинг отчопар мусобақаларини томоша қилишлари учун қурилган. Санаб ўтилганлардан ташқари яна бир қанча устунлар мавжуд. Шу жойдан йигирма-ўттиз қадам нарида тўрт устунга ўрнатилган супа, супа устида оқ мрамар курси, атрофида ўриндиқлар жойлаштирилган. Одатда мрамар курсига ҳукмдор ўтириб от пойгаси ва бошқа мусобақаларни томоша қилади. Ушбу устунлар бир-бирига яқин, ҳар бири оир найза бўйи келадиган икки мрамар тош бир-бирига устма-уст, тошлар устига тўртбурчакли тўртта мис бўлаги қўйи-

либ, ҳеч нима билан маҳкамланмаган. Юқори қисми ўткир қиррали тошларни қандай ақл ва куч ёрдамида қўтариб юқорига қўйганлигига ажабланасан киши. Ушбу тошлар шу қадар баланд эдики, денгиз томондан қараганда, шаҳар устида қўтарилиб тургандай кўринади. Устунлар қандай воқеа муносабати ва ким томонидан қурдирилганини унинг пойидаги ёзувлардан билиб ола бўлади. Элчилар кеч кириб, қоронғи тушганлиги боис фек-лотин тилидаги бу ёзувларни ўқишга уринмадилар. Айтишларича, устунлар ўша вақтда қўрсатилган қандайдир жасорат шарафига тикланган экан. Салобатли устунларнинг пойига жасорат қўрсатган олижаноб шахслар ва паҳлавонларнинг номи ўйиб ёзилган. Устунлар орасида мис ва бошқа шунга ўхшаш металллардан ясалган илонлар тасвири ҳам акс этган. Илонлар жуда кўп, ўралиб ётар ва уларнинг орасида оғзини катта очган ҳолда яна учта илоннинг боши кўриниб турарди. Илонлар тасвири фитна рамзини билдирарди. Бир вақтлар кўплаб илонлар ва заҳарли ҳайвонлар шаҳардаги одамларни чақиб ўлдирган экан. Шу даврнинг ҳукмдори илонларни бундай тасвирланиши билан уларни алдашни назарда тутган. Шундан кейин илонлар одамларга зарар етказмайдиган бўлган.

Отчопар майдони жуда катта, юқорига қўтариладиган зинапоярлар кўзга ташланиб турибди. Оддий фуқаролар ўша зинапоярларга ўтириб, турли ўйинларни томоша қилган. Зинапоярларнинг пастроғида эшиклари майдонга қараб қурилган хоналарда жавонмард (рицар) лар курашга чиқиш олдида қуролланишган ва майдондан чиқишгач, қурол-яроғларини яна шу хоналарда қолдиришган.

38-боб. Шу куни элчилар Авлиё София черковини бориб кўрдилар. Авлиё София юнонча "Асл донолик" — "Худонинг ўғли" деган маънони англатар, черков шу маънода қурилган. Авлиё София шаҳардаги энг катта, кўпчилик зиёрат қиладиган, кўпгина ҳақ-ҳуқуқларга эга черков саналади. Черковда "калугерлар"¹ деб аталган католик руҳонийлари бош бутхона черковидагига ўхшаб хизмат юмушлари билан банд. Руҳоний Патриарх ҳам шу черковда яшайди, греклар уни

¹ Калугерлар — коланжаи, эскича бино ёки черковларнинг номланишидан келиб чиққан.

Марполит деб номлашган. Черков қаршисидаги майдонда жуда катта ва йўғон оқ мрамрдан ясалган тўққизта устун бўйи чузиб турибди. Уларнинг тепасида тирговичлари ҳам бор. Айтишларича, унинг тепасидаги айвонда олдинлари руҳонийлар йиғилишиб, кенгашлар ўтказишган. Майдонда бачанд тошдан ясалган устун, унинг тепасида баландлиги жиҳатидан тўрт от катталигигача келадиган мисдан ясалган чавандоз ҳайкали ҳам бор. Шамол туфайли ёки бошқа бир нарсга туфайли қулаб тушмаслиги учун ҳайкал ҳар тарафга занжирлар билан боғлаб, устунларга маҳкамлаб қўйилган. Отнинг бир олди ва бир орқа оёғи қўтарилган ҳолда, худди юриб кетаётгандек жонли, чавандоз эса ўнг қўлини кўтариб, чап қўли билан отнинг жиловини ушлаб турган ҳолатда тасвирланган. Ҳайкал ва тош устунлар шу қадар баланд ва улкан қилиб қурилганки, буни кўрган киши ажабланмасдан иложи йўқ. Айтишларича, устун тепасидаги чавандоз мазкур черковга асос солган, туркларга қарши курашда жасорат қўрсатган ҳукмдор Юстиниан рамзи экан.

Черковга кираверишда, эшик ёнида, гумбаз тагида тўртта устундан иборат айвон, унинг остида чиройли тарзда қурилган бутхона ҳам бор. Бутхона олдида черковга қирадиган катта эшик, унинг олдида йўлакчалардан иборат ховли мавжуд. Эшикдан кирилгач, шифти ёғочдан ишланган йўлак бошланади. Ундан чап томонда тоштахта ва устунлар билан зийнатланган катта ховли, иккинчи эшикдан усти ёпиқ йўлнинг ўнг томонида черков бошланади. Черковнинг бешта баланд ва катта эшиклари бўлиб, энг катта ва баланд ўрта эшикдан ичкарига кирилади. Айлана шаклда қурилган черковнинг баландлиги, катталиги, чиройли қилиб безатилгани таҳсинга сазовор. Черковнинг ўртаси ҳам айлана шаклда, атрофи учта катта йўлаклар билан ўралган. Черков ҳамда бир йўлак устида равоқ бўлиб, бу ердан эрталабки ёки тушки ибодатни, вақтнинг қанча бўлганини билиш мумкин. Бир-бирлари билан туташган равоқлар ям-яшил тошлар билан устунларга таяниб, гумбазлар черков билан бирга равоқлар устини беркитиб турибди. Черков устидаги гумбазлар йўлаклар устидаги гумбазлардан анча баланд ва думалок шаклда. Черковнинг ^зунлиг^ бир юз эллик, кенглиги тўқсон газ келади. Черков \ар хил рангдаги тошлар билан ишлов берилган катта ва

йўғон тўртта тиргакка асосланган. Бир тиргакдан иккинчисига ўтган равоқдар бинонинг ўрта қисмини ушлаб турибди. Равоқлар ўз навбатида ям-яшил тошлар билан ишлов берилган ўн иккита устунга таянади. Уларнинг орасидаги иккитаси ўнг томонда ва иккитаси чап томонда жойлашган. Жуда катта тўртта устун, сунъий кукундан ишланган порфир деб аталган ранг билан бўялган. Черков гумбази кошинлар билан зийнатланган, унинг бош меҳроби устига Худо Ота хазратларининг салобатли тасвири туширилган. Гумбаз жуда баландлиги учун, пастдан караган кишига тасвир бир одам гавдасидай ва ундан ҳам йирикроқ бўлиб кўринади.

Черков сахнида рангдор тошдан ишлов берилган тўртта устунга ўрнатилган минбарга ўхшаш бир буюм турибди. Унинг сирти хар хил рангдор тош тахталар билан ишлов берилган ва уларни худди шундай рангдор тошлардан ишланган саккизта устунга таянган соябон ихоталаб турибди. Байрам кунлари бу минбардан туриб ваъз айтилар, "Инжил" ўқиқлар экан. Черков деворлари, ён йўлақлари йирик, турли-туман рангдаги тоштакталар билан ишланиб, буларнинг ҳаммаси кўринишдан жуда чиройли суратлар ва нақшлар билан тўлдирилган.

Бош гумбаз тиргаги — равоқ деворининг бир қисмига ёпиштирилган жуда чиройли ва йирик тошларга хар хил шакллар чизилган. Деворнинг одам бўйи келадиган баландликдаги қисмига чизиклар чизилиб, турли шакллар ишланган. Ён тарафдаги равоқлар меҳробдан ташқари, черковнинг барча асосий қисмини қоплаган. Буларнинг барчасини айланниб, томоша қилиш имкони мавжуд. Равоқларнинг кенглиги тўксон кадамча, айланаси қарийб тўрт юз кадам келади. Юқори йўлақлар ва уларнинг гумбазлари рангдор тошлар билан жуда чиройли тарзда безатилган. Юқорига кўтарилган сари йўлак деворлардан бирида кўплаб тоштакталар орасидаги катта оқтактанинг бир томонида Исо пайғамбарни кўтариб олган Биби Марям, иккинчи томонда эса Авлиё Хуан Боутиста сурати безакларсиз тасвирланган. Айтишларича, мазкур тошни черковга қўйиш учун бўлақларга ажратиб тайёрлаётганларида сиртида ана шу ажойиб тасвирни кўриб қоладилар ва бу сеҳрли тошни шаҳар бош черковига олиб келиб ўрнатадилар. Мабодо тасвир булутлар қуршовида бўлса, ос-

мон тиниклашиб кўрингандай бўлади. Тасвирнинг пойгагида ибодат қиладиган кичик черков ва меҳроб бор. Худди шу черковда элчиларга бош руҳонийнинг бузилмаган суяклари сақланган табаррук жасадини ва Авлиё Лаврентийнинг куйдирилган панжаларини ҳам кўрсатишди.

Черковда кўплаб ертўлалар, ховузлар, харобага айланган уйлар мавжуд, черковнинг айланаси ўн милга яқин, унда сув тўлдирилган жуда катта тунука ховуз, ховузга юзта кўп эшаккли кема жой бўлар экан. Элчилар шу қадар кўп нарсаларни кўрдиларки, буларнинг барини сўз билан таърифлашнинг имкони йўқ. Бу жойларни қанча томоша қилсангда, барини кўришга улгура олмайсан. Хар куни айланганда ҳам, хамиша янги нарсаларни кўрасан. Черков бир қанча ҳуқуқ ва имтиёзларга эга, томи кўрғошин билан ёпилган. Агарда бирор киши жиноят содир этиб, ўғрилиқ ёки қотиллик қилса, грек ёки бошқа миллат вакили черковга яшинган бўлса, уни ҳеч ким черковдан чиқара олмайди.

39-боб. Шу куни элчилар Авлиё Георгий черковида ҳам бўлдилар. Черковга биринчи дарвозадан киришингиз билан катта майдонга чиқилади. Майдонда кўплаб уйлар бор, боғлар орасида черков биноси қад ростлаб турибди. Черков эшиги олдида болани чўқинтирадиган жой, салгина юқорироқда саккизта окустунли даҳлиз мавжуд. Устунларда хар хил шакллар чизилган черков жуда баланд, кошинлар билан зийнатланган. Кошинларда Исо пайғамбарнинг кўкка кўтарилиш тасвири акс эттирилган. Черков сахни жуда чиройли, ерларига хар хил нақшинкор тоштакталар ётқизилган, деворлари ҳам ажойиб, гумбазининг ўртасида Худо Ота суратини, деворларида рухларга фаришталар булутлар орасидан хочни кўрсатиб турган расмни кўриш мумкин. Мазкур черковга яшил тошлар билан ишлов берилган ва бу ерда ҳукмдор хонимнинг қабри бор.

Кеч кириб қолганлиги учун элчилар эртаси куни учрашишни келишиб, ўзлари билан ҳамроҳбўлиб юрган Мисер Иларио ва бошқалар билан хайрлашиб, Перага қайтишди. лар эртаси, чоршанба куни Константинополнинг Киниго Дарвозаси олдида учрашадиган бўлишди.

40-боб. Эртасига, чоршанба куни элчилар келишилган вақтда Константинополга келолмадилар. Ўша куни Венециянинг кўп эшкакли кемалари Александрия¹ подшолиги билан бўлган урушдан қайтиб келаётган, генуялик Мозен Бучикате бошчилигидаги кемаларга хужум қилгани, Монден яқинида уларни тор-мор этиб, кўп кишилар орасида Бучикатенинг жияни Ашастил Морате ҳам асир олинганлиги хақидаги хабар бутун Пера бўйлаб тарқалди. Шаҳарда ҳамма саросимада, Перада яшовчи венецияликларни тутишиб, кемаларини олиб қўйишди. Шаҳар ҳокимияти элчиларнинг Тарабзунга борадиган кемасини олиб қўйиб, Перадаги воқеа хақида хабар жўнатдилар. Элчилар вақтлари озлигини, бошқа кема топиш қийинлигини ўйлаб, шаҳар ҳокимининг бу ишидан норози бўлдилар ва Константинополга бутун эмас, эртага боришларини Мисер Илариога маълум қилдилар. Шу куни овдан қайтган ҳукмдор, ўзи отган ёввойи тўнғиз гўшти-нинг ярмини элчиларга юборди.

41-боб. Эртаси, биринчи ноябрь, пайшанба куни элчилар Константинополга келишиб, Киниго дарвозаси олдида Мисер Иларио ва ҳукмдорнинг бошқа яқинлари билан учрашиб, отларда Биби Марям де ла Черне черкови томон йўл олишди. Черков шаҳар марказида, илгарилари ҳукмдорлар кўп кадам ранжида қиладиган, ҳозирда эса вайронага айланган бир қаср ёнида жойлашганди. Ўз ўғли томонидан асир олинган бир ҳукмдор бу қасрни бузиб ташлаган. Биби Марям черкови илгари ҳукмдорнинг сарой черкови бўлиб, уч кемадан иборат. Ўртасидаги энг катта ва бош кемадан ташқари қолган иккитаси ундан пастрокда. Черков кемалари ямшил тошлар билан безатилган устунларга ўрнатилган. Устунларнинг пойдевори ҳам ҳар хил безакларга бой оқ мрамрдан ишланган. Кемаларнинг деворлари ва устки қисми рангли, гўзал безакли тоштахталар билан қопланган. Кеманинг бош қисми ёғоч тўсиқлар билан тўртбурчак шаклда ишланган. Тўсиқларга тилла суви юритилган. Черковнинг кўпгина жойлари бузилган бўлса-да, тепа қисмининг безаклари худди ҳозир ишлангандай кўринади. Бош кемада чи-

ойли тарзда қурилган меҳроб ва минбар бор. Черков томи ўрғошин билан ёпилган.

42-боб. Ўша куни Авлиё Хуан ибодатхонасидаги муқаддас нарсаларни кўриш учун борганда, калит йўқлиги учун аввал нарсалар элчиларга кўрсатилмади. Кейин роҳиблар қора кийимларини кийиб, қўлларида шамлар кўтариб, диний ашула айтиб, бир бинога кириб бордилар. Ҳукмдорнинг амалдорларидан бир киши ҳам элчилар орасида эди. Роҳиблар муқаддас нарсалар сақланаётган қизғиш сандикни олиб келиб, черковнинг ўртасидаги мато қопланган катта стол устига қўйишди. Сандикда иккита қулф, қулфлар устидан оқ мумдан муҳр босилган. Сандикни очишиб, ундан муқаддас нарсалар қўйиладиган иккита қумуш идишни, сўнгра оқ матодан ишланган, оқмум билан муҳрланган қопни чиқардилар. Қопнинг муҳрини бузишиб, ундан кичикроқ, думалок, олтиндан ясалган қутичани олдилар. Қутича ичида бир бўлак нон бор экан. Бу нон - Исо пайғамбарнинг пайшанба, "Арафа ибодати"да ўз шогирдларидан бири Иудага "сотқинлиги" учун берган, лекин Иуда ея олмаган нон бўлаги эди. Уч бармоқ катталигидаги нон бўлаги қизил матога ўралиб, қизил мум билан икки бор муҳрланган. Кейин қопдан яна бир кичикроқ қутини олишди. Қутича ичида олиб бўлмайдиган қилиб маҳкамланган бошқа бир қутичанинг ичида Лонгин¹ найза санчган пайтда Исо пайғамбарнинг биқинидан оққан қон турарди. Қопдан қопқоғи илма-тешик яна бир қутичани чиқаришди. Унда Байрут шаҳрида чормихга тортилган Исо пайғамбарни бир яхудий масхаралаб урганда, оққан қони бор эди. Кейин қопнинг ичидан оғзи маҳкамлаб ёпилган яна бир биллур қутичани чиқариб очишганда, унинг ичидан бир парча қизил мато чиқди. Исо пайғамбарни чормихга тортганларида, яхудийлар томонидан узиб олинган соқол тола-лари, шу қизил матога ўралган эди. Кейинроқ қопдан яна бир қутича чиқарилганда, унинг ичида Исо пайғамбарнинг хочдан олиб ётқизилган тошнинг бир бўлаги сақланар экан. Сандикдан тахминан узунлиги икки ярим хурмо келадиган, тўртбурчак шаклдаги, олтин суви юргизилган қумуш қути-

Искандария - Мисрнинг қуйи қисмидаги бандаргоҳ шаҳар.

Лонгин — Насронийларга қарши курашган Рим аскар.

чани чиқардилар. Кутичанинг олти жойига муҳр босилган. Кутича кулфланган, кумуш калити осилиб турарди. Кутичани очиб, тилла қопланган тахтани чиқардилар. Лонгин Исо пайғамбарни яралаган найзанинг бир парчаси шу тахтага ёпиштирилган, темир парчаси найзадек ўткир. Бу темир парчанинг учида Исо пайғамбарнинг худди ҳозиргина яралагандай янги қони бор. Яна бу ерда Исо пайғамбарнинг Пилат ҳузурида жавоб берганда, унинг бошига урилган ҳассанинг бир парчаси ҳам турарди. Узунлиги бир ярим хурмо келадиган ҳасса парчасининг ранги қизғиш, ҳасса ва найза бўлагининг пастроғида бир пўкак ҳам бор, чормихга тортилган Исо пайғамбарга шу пўкак билан сирка ва сафро ичирганлар. Тахта сақланаётган кумуш қутида Исо пайғамбарнинг кийимлари ҳам мавжуд. Зиёратчилар кийимдан парча узиб олаверганларидан, кийимлар тахланиб, михлаб қўйилган бир энги муҳрланмаган ҳолда алоҳида қўйилган. Кийимлар қизил мато устига тахланган. Қўйлакнинг энги тугма ўтказишга мўлжалланиб, тор қилиб тикилган ва тирсаккача кесилган. Енгида чилвирдан ясалган учта тугмаси бор. Кийим, тугмалар бор бўйи билан қизғиш пушти рангда. Йиғирилган ипдан қалин қилиб тикилганлиги ҳам кўришиб турибди. Элчилар билан муқаддас нарсаларни кўришга келган шаҳарнинг таникли кишилари ҳам кўз ёш тўкиб ибодат қилдилар.

43-боб. Элчилар шу куни Олампадохдеб аталган аёллар ибодатхонасига борганларида, уларга узунлиги тўққиз хурмо дарахтидай келадиган, ҳар хил рангдаги мрамар тошни кўрсатдилар. Айтишларича, Исо пайғамбар хочдан ечиб олинганда, шу тошнинг устига ётқизишган. Пайғамбар ётқизиладиганида Марям ва Авлиё Хуаннинг йиғлаганда тошга тушган кўз ёшлари худди ҳозир томгандай бўлиб кўринарди.

44-боб. Константинополь шаҳрида Авлиё Мария деб аталган жуда катта зиёратгоҳга айланган черков бор. Бу черковда католик рухонийлари ўзларининг қонун-қоидаларига бўйсуниб яшашади. Улар умуман гўшт емайдилар, шаооб ичмайдилар, на сариёғ, на балиқ, хуллас, қон чиқадиган нарсалардан истеъмол қилишмайди. Черковнинг ичи рангли кошин-

лар билан безатилган, бу ерда Биби Марямнинг табаррук Двлиё Лука томонидан чизилган расми турибди. Бу расм ҳар куни кўплаб қаромат кўрсатади ва греклар буни кадрлаб байрам қилишади. Расмнинг кенглиги тахминан олти хурмо дарахтидай келадиган, тўртбурчак шаклдаги тахтага чизилган. Кумуш билан қопланган тахта иккита пояга ўрнатилиб, зумрад, ёқут, феруза, марваридлар темир санам қутиси воқитида тахтага ўйиб ўрнатилган. Бу ерда ҳар душанба Авлиё Биби Марям шарафига катта сайил уюштирилади. Бошқа черковдан келган рухонийлар, роҳиблар ва бошқалар йиғилишади ва бир вақтда Биби Марям тимсоли черковдан майдонга олиб чиқилади. Тимсол шу қадар оғир бўлганидан, уни чарм қайишлар билан ҳар тарафдан боғлаб, кўтариб чиқилади, сўнгра йиғилганлар ибодат қилишади. Ўша пайтда бир киши олдинга чиқиб, Биби Марям тимсоли олдига келиб ибодатни бошлайди.

45-боб. Авлиё Биби Марям черковига бир вақтлар Константинополдан қувғин қилинган ҳукмдорнинг отаси ҳам дафн этилган. Ҳукмдорнинг қувғин қилиниши ва қасрнинг бузилишига сабаб қуйидагича эди: Ҳозирда Константинополда ҳукмдорлик қилаётган Кирманоли, яъни Мануэлнинг ўзидан олдин ҳукмдорлик қилган ақасининг ўғли шундай қайсар эдики, ўз отасига қарши фитна уюштирди. Отасини Темурбек мағлуб этган турк султони Муроднинг ўғли ҳам шундай бебош эди. Турк султони ва ҳукмдорнинг ўғли бирлашиб, ўз оталарига қарши бош кўтаришади. Турк султони Мурод ва Константинополь ҳукмдори билан бирлашиб ўғилларига қарши қўшин тортиб, туркларга қарашли бўлган Голлиполи шаҳрида учрашадилар. Қасрни қамал қилиб, ўз ўғилларини қўлга олган икки ҳукмдор авлодларга ўртак бўлиши учун, уларнинг кўзларини ўйиб олиб, қасрни бузиб ташлашга фармон беришади. Қасрни бузиб ташлаганларидан сўнг, Турк султони ўз ўғлининг кўзини ўйиб олишни буюради. Константинополь ҳукмдори эса ўғлига раҳми келиб, уни зиндонга ташлатади ва қизиган кўзачалар орқали кўзининг нуруни сўндиради. Ҳукмдор бир қанча вақтдан сўнг, келинини ҳам зиндонга тушириб, ўғли билан яшашга рухсат беради. Хотин эрининг кўзига ҳар хил малҳамларни суртавер-

гач, у бир оз кўрадиган бўлади. Зиндонда яшаётган хотини бир куни ковакдан чиқиб келаётган катта сув илонини кўради ва буни эрига айтади. Эри ўзини сув илон чиққан ковак олдига олиб боришини сўрайди ва пойлаб туриб илонни тутиб олиб ўлдиради. Катта сувилонни ҳукмдорга кўрсатишганларида, унинг раҳми келиб, ўғли ва келинини зиндондан озод этади. Бир неча кун ўтгандан сўнг ўғил ғаразли ниятини амалга ошириб, отасини бир неча вақт асирликда сақлайди. Ҳукмдорнинг амалдорлари уни бир амаллаб кутқариб олишади. Ҳукмдор озод бўлиши билан ўғли қочади. Ҳукмдор ўғлининг қилган ишларидан ранжиб, қасрни тезлик билан буздиради ва меросдан маҳрум қилади.

Ҳукмдор ўлими олдидан салтанатни ҳозир ҳукмронлик қилаётган Кирманолига қолдиради. Шунда невараси Дмитрий подшоликка даъвогарлик қилиб Кирманолига қарши исён кўтаради. Кейинроқулар ўзаро келишиб, икковини ҳам ҳукмдор деб аташ, ҳозирги ҳукмдор қазо қилгач, Дмитрий тахтга кўтарилиши, ундан кейин ҳозирги ҳукмдорнинг ўғли подшоҳ бўлиши, Дмитрийнинг ўғли ҳам ҳукмдор бўлиши ҳақида келишиб олишади. Бирок, уларнинг иккаласи ҳам бу шартга риоя қилмасалар керак.

46-боб. Бу шаҳарда Муҳаммад (а.с) қудуғи деб аталган, жуда чиройли қудук оқ мармар равоқлардан иборат бўлиб, улар қудук атрофидаги устунларга ўрнатилган. Қудукнинг устидаги ўн олтита гумбаз юқори қисми тўрт юз тўқсонга жуда йўғон мармар устунларга таянган. Қудукда, атрофда яшайдиган аҳолини таъминлайдиган даражада сув йиғилар эди.

47-боб. Константинополь шаҳри баланд ва мустаҳкам деворлар билан ўралган. Шаҳар девори учбурчак, ҳар бир бурчак ораси олти милга тўғри келади. Шаҳар айланаси ўн саккиз мил, яъни олти лига. Шаҳарнинг икки томони денгиз ва бир томони қуруқликдан иборат. Қуруқликдаги бурчак тепасида ҳукмдорнинг қасри жойлашган. Шаҳар айланаси кенглиги учун аҳоли зич жойлашмаган. Шаҳар ичкарасида қўплағ тепаликлар ва текисликлар, экинзорлар ва боғлар мавжуд. Боғ ичкарасидаги уйларнинг ҳаммаси оддий. Аҳолининг катта

қисми шаҳар четидаги денгиз бўйига жойлашган. Шаҳарнинг Пера шаҳри рўпарасидаги дарвозалар олдида юк ташувчи кемалар бўлиб, бу ер жуда серкатнов жой ҳисобланарди- Иккала шаҳар аҳолиси бир-бири билан савдо-сотик ишларини олиб борарди. Константинополь шаҳрида катта бинолар, уйлар ва черковларнинг аксарияти харобага айланган. Шаҳар янги қурилган пайтда, дунёдаги ажойиб шаҳарлардан бири эканлиги сезилиб турарди. Айтишларича, ҳозир ҳам шаҳарда уч мингга яқин черков, ичимлик сув манбалари ва қудуклар мавжуд. Шаҳарнинг бир четида Авлиё Апостол черкови, унинг қуйи қисмида уйлар ва боғлар ҳамда бир водийни иккинчиси билан боғлаб турган кўприк кўришиб турибди. Аҳоли сув келтириб, Пера шаҳри қаршисидаги дарвозага қадар чўзилган боғ ва кўчаларни сув билан таъминлаганлар.

Кўчаларнинг пул алмаштирадиган ўрта қисмида кунда қўйилган. Шаҳар қонун-қоидасини бузган, гўшт ёки ғаллани қимматига сотган кишилар кундага боғланиб, кечаю кундуз қор-емғирда сақланган. Ҳеч ким уларга яқин кела олмаган. Шаҳар ташқарисида, Пера қаршисидаги денгизлар оралиғидаги уйлар атрофида, сотувга келтирилган моллар сақланадиган қўплаб омборлар бўлиб, бу ерда ҳар хил моллар савдоси ўтказилган. Константинополь шаҳрининг икки томони денгиз, қаршисида Пера шаҳри, икки шаҳар оралиғида бандаргоҳ бор. Бу шаҳарларнинг қарама-қарши жойлашуви худди Севилия билан Триона шаҳарларига ўхшайди. Греklar Константинополь шаҳрини Эстанболи деб ҳам атайдилар.

48-боб. Пера деворлари ва бинолари баланд қилиб қурилган, қўп аҳоли яшайдиган генуяликларга қарашли кичик шаҳардир. Шаҳарда асосан генуялик ва греklar истикомат қилишади. Пера денгизга жуда яқин, деворларининг ҳар хил жойидаги минораларидан чор атроф бемалол кўринади. Турк султони Константинополь ва Пера шаҳарларини қамал қилганида, шу ердаги тепаликни ўзига қароргоҳ қилиб олган ва шу ердан туриб тўп отиб, жанг қилган. Турк султонининг узи икки бор бу ерга келиб, Константинополни денгиз ва ҚУРқлик тарафидан қамал қилган, дейдилар. Биринчи са-

фар келганида, шаҳар яқинида олти ой туриб, курукликдаги тўрт юз минг аскар ва денгизда олти юз кемаси бўлишига қарамай, ҳатто шаҳар яқинидаги қишлоқларни ҳам ололмаган. Туркларнинг шаҳарга кира олмаганликлари уларни дуруст жанг қила олмаслигини кўрсатади.

Пера ва Константинополь орасидаги денгиз масофаси шунчалик яқинки, бир мил, яъни лиганинг учдан бирига тўғри келади. Оралиғ масофа икки шаҳар учун ҳам кемалар тўхташ жойи бўлиб хизмат қиларди. Бу жой кемаларни бўрон ва ҳар хил шамоллардан тўсиб турувчи, душман кемалари хавфидан сақловчи, хавф-хатарсиз, гўзал бир бандаргоҳ ҳисобланарди. Бандаргоҳ жуда чуқур ва суви тиник. Бу жойга савдо кемалари бамалол яқинлашиб, кўп эшакли кемалар сингари деворга кўприкча қўйиб, курукликка чиқиши мумкин эди. Туркия ерлари билан бу ернинг ораси уч милни ташкил этгани учун турклар шаҳарларга савдо-сотик ишлари билан ҳар куни келиб кетишар, ораси яқинлигидан Константинополдан туркларнинг Эскутари деган манзили кўришиб турарди. Икки шаҳар орасида қайиқларни Туркияга кетаётганини кузатса бўларди. Икки шаҳар оралиғидаги денгиз ярим лига юқорига узайиб, кейин қайрилади. Генуяликларнинг Пера шаҳрига эгалик қилишларининг сабаби шунда эдики, генуяликлар бир ҳукмдордан шаҳар қурилган ерни бир ҳўкиз терисига сиғадиган пул бериб сотиб олишган. Шундан кейин бу ерга шаҳар, иккита девор оралиғига шаҳар билан қўшилиб кетган қишлоқлар бунёд этилган. Буни генуяликлар ўз хоҳишлари билан эмас, балки мажбурий равишда қурганлар. Шаҳарни ҳар ҳолда ҳукмдор бошқарарди.

Шаҳарликлар ҳукмдор пулини зарб этишлари, ҳукмдор эса баъзи адлия ҳуқуқларига эга бўлиши лозим эди. Генуяликлар шаҳарни Пера, греклар Галата деб номлашган. Шаҳар қурилмасдан аввал, бу ерда қатта бир яйлов бўлиб, ҳар куни сигирлардан сут соғиб олинган ва сотиш учун шаҳарга жўнатишган. Греклар сутни "гала" дейишган. Галата — "сут саройи" деган маънони англатади. Шаҳар тахминан тўқсон олти йил аввал бунёд этилган.

49-боб. Пера шаҳрида жуда гўзал уйлар ва бинолар билан бирга иккита ибодатхона ҳам бор. Элчилар ушбу Авлиё Па-

вел ва Авлиё Франциско ибодатхоналарини бориб кўрдилар. Авлиё Франциско ибодатхонаси жуда яхши сақланган бўлиб, Верда кўплаб муқаддас нарсаларни — чиройли биллур қутини кўрсатишди. Кумуш оёқчали бу қутида Авлиё Андрей ва шавкатли Авлиё Николайнинг суяклари ҳамда Авлиё Францисконинг кийимларининг бир қисми сақланаркан. Бундан ташқари, кумуш билан ишлов берилган биллур қутида Авлиё Катеринанинг биқин суякларини кўриш мумкин эди. Элчилар кумуш ва марваридлар билан сайқалланган яна бир биллур қутини кўрдиларки, бу қутида франциялик Авлиё Луис ва генуялик Авлиё Фиденинг суяклари сақланар экан. Элчиларга Авлиё Иносентенинг суяклари солинган биллур қутини ҳамда Авлиё Пантилейнинг, Авлиё Мария Магдалена ва Авлиё Лука Евангелистнинг қўл суякларини, учта бош суякни ҳамда Авлиё Игнатнинг Муқаддас Биби Марямга бағишланган суягини, Авлиё Стефоннинг кумуш, тош ва марваридлар билан безатилган бармоқсиз ўнг қўлини, Авлиё Анконинг бежирим безатилган бир бармоғи йўқўнг қўлини кўрсатишди. Айтишларича, Константинополь ҳукмдори бу бармоқни олиб, ўзининг муқаддас нарсалари орасига қўшган экан.

Муқаддас ёғочдан ясалган кичик хоч бошқа бир кумушдан ясалган қаттароқ хоч ўртасига ўйиб ўрнатилган. Жудаям ҳашамдор биллур қути ичида Авлиё Василийнинг суягини, зарҳал кумуш хочни ҳам элчиларга кўрсатишди. Марварид ва кўплаб тошлар билан сайқалланган бу хочга, ҳар хил авлиёларнинг қоқ суяклари ўйиб ишланган. Жуда чиройли безакланган биллур қутичада Авлиё Ловрентийнинг суяклари, икки бармоғи билан кўтариб турган кумуш қўлни, кумуш билан қопланган қопда марҳаматли Авлиё Хуаннинг, Авлиё Дианисионинг ва бошқа кўпгина авлиёларнинг қоқ суяклари сақланганининг гувоҳи бўлишди.

Лотинлар Константинополни забт этганда, авлиёларнинг суяклари мазкур ибодатхона ихтиёрига ўтган. Грек бош руҳонийси муқаддас нарсаларни қайтаришни сўраганидан сўнг, уртада жанжаллар бўлган. Кейин элчилар ранг-баранг черков кийимларини, товоқ ва хочларни томоша қилишди.

Турклар Венгрия қироли билан юриш қилган французларни мағлубиятга учратганда, асир олинган улуғ француз маршали, асир тушганларидан сўнг, захарлаб ўлдирилган

жаноб де Трухи ва бошқа жавонмардлар ҳам Авлиё Павел ибодатхонасига дафн этилган.

50-боб. Элчилар Пера шахрига келган чоршанба кунидан то ўн учинчи ноябрь, сешанбага қадар Тарабзунга жўнаш учун биронта кема тополмадилар. Қиш яқинлашиб, денгизда юриш жуда хавфли бўла борди. Шу сабабли тезроқ жўнаш учун генуялик Мисер Никола Сонатонинг кўп эшкакли кема-сини ижарага олиб, сафарга ҳозирлик кўришди ва матрослар ёллашди, ҳамма зарур нарсаларини кемага ортиб, сешанба кунини кема елканларини кўтариб сафарни давом эттиришни буюрдилар. Лекин матрослар етарли бўлмаганлиги ва бир қанча зарур нарсаларнинг тайёр эмаслиги ўша кунини жўнашларига изн бермади.

51-боб. Эртаси, ўн тўртинчи ноябрь, чоршанба ибодат пайтида елканлар кўтарилиб, кема ўрнидан кўзғалди ҳамда катта денгизга чиқадиган тор йўлақдан сузиб ўтиб, соат учга яқин Греция еридаги Трапеа минораси ёнига етиб келди. Кема ичимлик суви ғамлаб олиш учун шу ердаги бандаргоҳга кирди. Элчилар овқатланиб олишгач, тушдан кейин йўлга тушдилар. Бир оз юришгач, Греция гироли ва Туркия гироли деб номланган иккита қаср ёнидан ўтдилар. Грек қасри хароба бўлса-да, Турк қасрида одамлар яшарди. Икки қаср оралиғида, денгиз ичида минора қад кўтарган. Турк қасри яқинидаги қоя устида ҳам минора бор, қасрдан минора томонга девор ўтган. Илгари иккита минора оралиғида занжир тортилган экан. Бу ерлар аввал грекларга тегишли бўлиб, қаср ва миноралар денгиз йўлини кўриклаш учун қурилган. Катта денгиздан юриб, Пера ёки Константинополга кетаётган кема йўлларини шу занжирлар орқали тўсишиб, бож тўламагунларича қўйиб юборишмаган.

Кема кечга яқин катта денгиз бошладиган жойга етиб келди. Қоронғу туша бошлагани учун эрталабгача шу ерда тўхташди. Бўғоз жуда тор, бир тарафда Грек ерлари, бир тарафда Турк ерлари, ҳар иккала тарафда ҳам, денгиз соҳилида ҳам кўплаб черков ва харобага айланган бинолар кўзга ташланарди. Кема ярим тунда бўғоздан катта денгизга чиқди. Йўл давомида елканлари кўтарилиб, очиқ ҳавода сузиб ке-

таётган пайт, бирдан кучли шамол эсди ва елкан боғланалиган ёғоч синди. Улар эшкаклар ёрдамида қирғоққа сузиб чиқиб, ёғочни тузатишди. Кема йўлга тушиб, тушдан сўнг, Хурк еридаги қоя устида қурилган Сенилио қасри ёнидан ўтдилар. Қасрга кириш учун кичик йўл қолдирилган, қоянинг атрофи денгиз билан ўралган экан. Биби Марям шаънига айтиладиган мусиқали ибодат бошланганда, элчилар тушган кема Финохия¹ оролига етиб келди.

Пера шаҳар жамоа ташкилоти Венециянинг Тан денгиздан қайтаётган савдо кемаларига пойлоқчилик қилиш учун, Венеция билан Генуя ўртасидаги урушдан беҳабар бўлган ушбу кемани етиб келиши биланок, асир олишларини тайинлаб, қуролланган икки кемани катта денгизга юборди. Генуянинг мазкур кемаларидан бири Финохия ороли бандаргоҳида кечаси билан турди.

52-боб. Элчилар кемаси жума кунини Финохия бандаргоҳидан жўнамоқчи бўлди, аммо денгиздаги кучли шамол туфайли кема ҳамда пойлоқчи кема шу ерда туриб қолди. Финохия оролида ҳеч ким яшамаса-да, бу ерда жуда катта қаср мавжуд эди. Орол билан Турк ерлари орасидаги масофа икки милни ташкил этарди. Элчиларга Финохия бандаргоҳи нотинчлиги сабабли, бу ердан олти мил масофа узоклигидаги Карпи² бандаргоҳига боришларига тўғри келди. Венеция кемаларига пойлоқчилик қилаётган иккинчи ҳарбий кема Карпида турарди. Кема дарғаси Карпига боришдан кўра, сафарни давом эттиришни афзал деб билди ва кемани кўзғатиб, бандаргоҳ ичкарироғига киришни буюрди. Ярим тунда денгизда шамол кучайиб, тўлқин бошланди. Дарға денгизда кеманинг ўзи тургандан кўра, пойлоқчи кема олдига бориб тургани хавфсизроқ деб тушунтирди ва ўша томонга қараб сузишга ундади. Аммо шамол кучайиб, кема ҳарбий кема олдига бора олмади. Орқага қайтишнинг эса иложи йўқ эди. Кема олдинга ҳам, орқага ҳам суза олмагач, сувга лангар ташланди. Шу пайт тўфон кучайиб, лангар қаттиқтортилди

¹ Финохия - Қора денгиз яқинидаги орол.

² Карпи - Гарза деб номланади. Қора денгиз бўйида, Туркиянинг иноп ва Самсон шаҳарлари орасида жойлашган бандаргоҳ.

ва тўлқин кемани қоя томон олиб кетди. Аллохнинг марҳамати билан лангар сув остида бир нарсага илиниб қолиб, кема қояга урилмади. Агарда кема қояга бориб урилганида, титилиб кетарди. Кеманинг иккинчи лангарини ҳам сувдан чиқариб олишди.

Тўфон шу қадар кучайдики, элчилар ва кемадаги бошқа одамлар яшашдан умидларини узиб, худога илтижо қилишарди. Тўлқин борган сари кучайиб, кўтарилган тўлқин кеманинг устига зарб билан урилар, сувларни олиб чиқиб ташларди. Кема у ёқдан-бу ёққа чайқаларкан, охири тешилиб, ичкарасига сув кира бошлади. Буларнинг ҳаммаси жуда тез содир бўлаётган эдики, худодан ўзгага ишонч қолмади. Ҳаммаёқ қоронғи бўлганлиги учун қайси томонга сузишни билишмасди. Орол ёнидатурган пойлоқчи ҳарбий кеманингтиркалган бир қисми тўфон туфайли ажралиб кетиб, элчилар кемаси томон келаверди. Аммо у кемага урилмасдан ўтиб кетди. Бир оз вақт ўтиб ҳарбий кеманинг лангари узилди, кучли тўлқин уни қурукликка томон суриб кетди.

Тонг отиб атроф ёришгунча ҳарбий кема бутунлай яқсон бўлди. Кемадаги одамларнинг бир қисми қайиқларга ўтириб омон қолган, нарса-буюмлар эса сувга ғарқбўлди. Ҳарбий кеманинг тумшугидаги елкан ёғочи ажралиб, элчилар кемаси томон оқиб келди, лекин худонинг марҳамати ила бу ёғоч ҳам кемага урилмади. Барибир элчиларнинг кемаси тешилган, тинимсиз сув кирар, ҳар қанча сув олиб ташлашмасин, вазият ҳалокатли эди.

Тўфон билан олишув тонгача давом этди. Эрталаб шамол йўналиши ўзгариб, кема Туркия ерларига қараб сузди. Кемадагиларнинг кўпчилиги ҳолдан тойиб, елкан боғланган ёғочларни буришга ҳам ҳоллари йўқэди. Бир амаллаб елканлар кўтарилиб, кема шанба куни Туркия ерларига сузиб келди. Ҳарбий кемадан омон қолганлар, элчиларнинг кемаси ҳам ҳалокатга учраб денгизга ғарқ бўлди, деб ўйлашган экан, кема елканлари кўтарилганини кўриб ҳайрон қолдилар. Туркия ерларига етиб келгач, кемадагиларнинг барчаси ўзларини сувга отиб, денгиздан халос бўлганларидан хурсанд, қурукликка чиқиб олишди. Элчилар қирол йўллаган барча совғаларни денгиздан қурукликка олиб чиқдилар. Кема соҳилда, тўлқинда чайқалиб турарди. Тўлқин зарб билан ке-

мага урилганда, у сурилиб қирғоққа яқинлашар, одамлар эса нарсаларини қурукликка отишарди. Қирол йўллаган нарсалар шу тарзда қутқариб қолинди ва бир жойга тўпланди. БУНИ кўрган кема дарғаси, турклар келиб, бу нарсаларни ўз шохларига олиб кетиши мумкин, деб айтди. Шу пайт турклар келиб, уларнинг кимлигини суриштира бошлашди. Уларга тўфондан омон қолганлар, кеча Перадан келаётган генуяликларнинг нарсаларини Карпида кутиб турган кемага олиб боришлари керак эканлиги, мабодо олиб бориш учун улов топиб берсалар, кира ҳақларини тўлашларини тушунтирдилар. Турклар уловни бугун топиб беролмаслигини, қишлоққа бориб отларни олиб келгунча бир кун вақт ўтишини айтишди. Турклар эртаси куни отларда келишиб элчиларнинг барча нарсаларини Карпида пойлаб турган кеманинг олдига элтиб беришди.

Элчилар бандаргоҳда турган кемадарғаси Мисер Амброзио билан учрашиб, тўфондан қандай қилиб қутулиб қолганларини айтиб бердилар. Мисер Амброзио элчиларни яхши кутиб олиб, уларни ўз кемасида бемалол жойлашишларини, нарсаларини бус-бутун белгиланган манзилга етказиб беришини ҳамда йўл давомида Туркия божхона хизматчиларига булар тўфонда яқсон бўлган кеманинг одамлари деб тушунтиришини айтди. Йўлда улар билан кетаётган Темурбек элчисига ҳам насроний кийимини кийдириб, бу киши ҳам Пера шаҳридан деб айтдилар. Мабодо турклар сезиб қолса, уни ўлдирар, элчилар ҳаёти ҳам хавф остида қолар эди. Нарсаларини кемага юклаб, ўзлари ҳам жойлашганларидан сўнг, элчилар худонинг марҳамати ила омон қолганликларини сезишди. Кема дарғаси ва матросларнинг айтишларига қараганда, улар йигирма йиллик хизмати давомида бундай тўфонга дуч келмаган экан. Аллохнинг яна бир қаромати шундаки, элчиларни ва қирол юборган нарсаларни омон сақлаб қолди. Элчилар ушбу бандаргоҳда об-ҳавони яхши бўлишини кутишиб, келгуси сешанбагача қолдилар. Шу куни қишлоқ оқсоқолларидан бўлган бир турк одам келиб, Турк ерларидан ўтаётганликларини, мато ва бошқа нарсаларини олиб бораётганликлари учун бож тўлашларини айтди. Турклар элчиларнинг генуялик ҳам, Пера шаҳридан ҳам эмасликларини билишгач, шундай қилишаётган эди. Мабодо тур-

клар курукликда учратганларида, уларни қўйиб юбормаган бўлардилар. Шу сабабли улар тезроқ Перага қайтиш учун елканларни кўтариб, у ердан жўнаб кетишди.

53-боб. Элчилар йигирма иккинчи ноябрь, пайшанба куни эрталаб Пера шахрига келиб, нарсаларини шахарга олиб боришни буюрдилар. Уларни шундай кучли тўфондан омон қолиб, Перага қайтганликларини кўрган танишлари, бу бир мўъжиза деб айтишди. Элчилар зудлик билан яна йўлга тушмоқчи эдилар, бироқ киш киргани, Тарабзунга бориш тўхтагани, олдинроқжўнаган кемалар ҳам март ойигача Перада қишлагани қайтиб келаётгани боис денгизга чиқадиган кема тополмадилар.

Катта денгизнинг бу қадар сертўлқин ва хатарли бўлишининг сабаби, денгиз думалок, айланаси уч минг мил келар, Пера ёнидаги бўғоздан денгизга кириб-чиқадиган йўл йўқ, у ҳамма томондан улкан ва юксак тоғлар билан қуршалган, кема кириши учун қулай соҳил мавжуд эмас, кўплаб дарёлар денгизга келиб қўшилганлиги туфайли денгиз хамиша ваҳима билан тўлқинланиб турар, бўғозга оқиб кирган сув яна оқиб чиқар, каттиқ шамол турганда тўлқин бўлиб, тўфон бошланарди. Бундай ҳолат шимоли-ғарбдан эсувчи Маэстро деб аталган кучли шамол турганда юз беради. Бу шамолнинг хавфлилиги шундаки, бўғозга яқинлашиб келаётган кемалар манзилни аниққўролмай, саёзликка ўтириб қолади. Бунақа ҳодисалар тез-тез содир бўлиб туради. Бўғозга кириш йўлини кўрганда ҳам шамол ён тарафдан эсиб, кемани кирғоққа олиб бориб уради. Қафадан келаётган кема ана шундай вазиятга тушиб қолган эди. Бу вақт оралиғида Тан денгизидан қайтаётган Венециянинг олтита кемаси бошқа кемаларни олиб кетиш учун Константинополь шахрига етиб келганди. Шаҳар ҳокими, кема эгаларига бандаргоҳунга тегишли эканлигини, генуяликлар билан венецияликлар ўртасида тинчлик бўлиб тургандагина кемаларни бандаргоҳга киришига рухсат беришини айтди ва венецияликлар генуяликлар билан вақтинча битим тузиб, кемаларини бандаргоҳга киритишди.

Элчилар қишни Перада ўтказишлари лозим эди. Улар ўн тўққиз ўринли кичикроқ кемадан бошқа кема топа олмай,

йўл харажати анча қиммат бўлса-да, ўша кемани сафарга тайёрлашни буюрдилар. Кема бошликлари Мисер Николо Пизано ва Мисер Лоренцо Венециано март ойида йўлга чиқишни мўлжаллаб, элчилар кемасини сафарга тайёрлади.

54-боб. Бир минг тўрт юз тўртинчи йил, йигирма саккизинчи март, пайшанба куни кема сафарга тайёр бўлиб, элчилар кечки ибодат бошланган маҳалида йўлга чиқдилар. Темурбекнинг Кастилия кироли хузурига юборган элчиси ҳам улар билан бирга эди. Перадан бир милча узоқлашгач, ичимлик сув ғамлаб олиш учун бир жойда тўхтаб, жума куни у ердан кўзғалиб, тушки ибодат маҳали катта денгизга чиқиб олганларида ҳаво жуда яхши бўлди.

Кечки ибодат маҳали Секели деган қасрга етиб келган элчилар тунни шу ерда ўтказадиган бўлдилар, лекин ярим кечаси бу ердан ҳам жўнаб, кечки ибодат маҳалида аввал кемалари ҳалокатга учраган Финохиа деган жойга етиб келдилар, аммо бу ерда тўхташни хохламай, сузишни давом эттирдилар. Кейин Туркиядан оқиб келаётган бир дарё ўзанига кириб, тунни шу ерда ўтказишни ният қилдилар, лекин дарё суви саёз бўлгани учун тун бўйи бандаргоҳдан ташқарида турдилар.

55-боб. Якшанба кечки ибодат маҳалида Туркия шаҳарларидан бири, Турк султонининг катта ўғли Мисал Матлабига қарашли Понтаракияга кириб келдилар ва шамол кучли бўлганлиги боис эртаси - душанба куни шу ерда қолишди. Ушбу шаҳар денгиз бўйида, қоялар устига жойлашган бўлиб, энгтепада мустаҳкам қаср қўққа бўй чўзиб турарди. Аҳолисининг кўпчилигини греклар, озчиликни эса турклар ташкил қиладиган бу шаҳар илгари Константинополь ҳукмдори тасарруфида эди, кейинчалик ҳукмдор шаҳарни Мисал Матлабининг отасига бир неча минг дукатга сотиб юборган. Шаҳар ўз бандаргоҳи билан машхур ва бадавлат, Понта деган ҳукмдор шаҳарни бунёд этганлиги учун унинг шарофига шаҳарни Понтаракия деб аташган.

Йигирма бешинчи март, сешанба куни элчилар бу шаҳардан чиқиб, кечга яқин денгиз бўйидаги туркларнинг кимсасиз Рио қасри ёнига етиб келдилар. Қаср ёнида бандаргоҳ

бор эди, юртимизга зиён етказиш ниятидаги кишилар кемада келишди, деб ўйлаб, қирғокқа қўлаб турклар чиқишганини кўрган элчилар кемаси бандаргоҳга кирмай, бир оз ўтиб, текис қирғокда тўхташди.

Кема ярим кечаси бу ердан ҳам силжиб, тушки ибодатда ичимлик суви ғамлаб олиш учун Партен деган турк дарёсига кирди. Дарёга кираверишдаги қояда, харбий кемаларни дарёга киришига йўл қўймаслик учун қурилган кузатув пунктини кўриб, элчилар бу ерни четлаб, Самастро шаҳрига келишди.

56-боб. Шаҳар Туркия заминида, денгиз бўйида, баланд тепаликда бўлиб, генуяликларга қарашли эди. Тепалик қаршисида, денгиз ичида яна бир тепалик бор эди, шаҳар ана шу икки тепалик қўшилган жойда барпо этилган. Тепаликдан тепаликка кўприк ўтказилган. Шаҳарнинг икки томонида бандаргоҳ бор. Ўзи ва уйлари кичик шаҳар ташқарисида бинолар, миноралар ва черков харобалари кўриниб туради. Бу вайроналар кишида илгари энг яхши бинолар шаҳар ташқарисида қурилган ва ҳозирда харобага айланган деган таасурот уйғотади.

Элчилар шаҳарда бир кун туриб, жума куни кечки ибодат маҳалида Икки қаср деб номланган бандаргоҳга кириб келдилар ва бу ердан эртаси, шанба куни, атрофни қалин туман қоплаган пайтда жўнадилар. Соат учларда денгизда қаттиқ шамол туриб, кемадагилар қуруқликкача бўлган масофани, яқин орада бандаргоҳ бор-йўқлигини билмай, тезроқ сузишга ҳаракат қилишди. Тушдан кейин Туркиянинг Никополи қасри ёнига келишди, лекин бу ерда ҳам бандаргоҳ йўқлиги боис сузишда давом этдилар. Кечга бориб яна атрофни туман қоплади. Қуруқликка яқин келишларига қарамай, ер кўринмасди. Кеч кириб қолган, қаерда тўхташни билишмас, денгизда тўлқин давом этар, бировлар бандаргоҳдан ўтиб кетдик дейишса, кимдир хали етиб келмадик, дейишарди. Нима қилишларини билмай турганларида, итларнинг вовуллагани эшитилди. Кемадан берилган овозни қасрдагилар эшитди ва шу ерда бандаргоҳ борлигига ишора қилиб, қаср тепасидаги чирокни ёқишди. Кема бандаргоҳ томон юраркан, кираверишдаги қояга урилаётган сув зарби-

ни кўрганлар, қандай қилиб ичкарига киришни ўйлаб, ҳавотирга тушишди. Шунда бир матрос ўзини сувга отди, қирғокқа сузиб чиқиб, бандаргоҳ йўлини фонус билан ёритиб турди, кема эса ичкарига кириб олди.

57-боб. Эртаси куни, якшанбада кема бандаргоҳда турар, бандаргоҳтепасидаги баланд қояда Кинолис қасри бўлиб, у мавританиялик Исфандиёр исмли жавонмардга қарашли эди. У ўз ҳудудида Темурбек тангасини зарб этганди. Ўша куни Исфандиёр қасрда йўқ экан, лекин шундай бўлса-да, унинг яқинларидан бири, кемада Темурбек ҳузурига кетаётган элчилар борлигини эшитиб, Темурбекка ҳурмат юзасидан, уларнинг олдига ташриф буюрди, қўй, товук гўшти, нон ва шароб келтириб, қуюқзиёфатуштирди. Кинолис қасри жойлашган тоғда бутун Римда машҳур, ёғочдан қамон ясаладиган дарахт ўсар экан.

58-боб. Ўттиз биринчи март, душанба куни элчилар бу ердан лангарни кўтариб, кечки ибодат маҳалида Туркиянинг Синополи бандаргоҳига етиб келдилар. Бу шаҳарнинг ҳам ҳокими Исфандиёр бўлиб, аксига олиб шу куни у шаҳардан уч кунлик масофадаги Кастанеа шаҳрида экан. Исфандиёрнинг Темурбекка бож тўлаб турганлигидан норози бўлган турк султони ўғлига қарши қурашиш учун Кастанеада қирқ минг аскар тўплаган эди.

Элчилар подшоҳнинг қаердалигини билиши ва бу ердан қандай чиқиб кетиш йўли ҳақида маслаҳат сўраш учун ҳам Исфандиёр билан кўришишлари шарт эди. Исфандиёрнинг Темурбекка бож тўлаб туришининг сабаби, турк султони Боязид Исфандиёрнинг отасини ўлдириб, ерларини тортиб олган эди. Темурбек Боязид устидан ғалаба қозониб, Исфандиёрнинг ҳамма ерларини ўзига қайтариб берди.

59-боб. Элчилар бешинчи апрель, шанба, тонг шаҳарда бу ердан жўнаб, шамол йўқлиги учун бандаргоҳга қира олмай тун бўйи денгизда туриб қолишди. Эртаси, якшанба куни тушки ибодат маҳалида, денгиз бўйидаги турк шаҳарларидан Симисога етиб келдилар. Бу шаҳардаги иккита қасрнинг бири генуяликларга, иккинчиси султон Боязиднинг ўғли

Мусо Чалабийга тегишли эди. Шамол йўқлигидан кема бандаргоҳга кира олмай, туни билан яна денгизда қолиб кетди. Душанба куни шамол яхши эсгани учун Хинио деган қаср бандаргоҳига бемалол кириб келишди. Бандаргоҳ ёнидаги баланд қояда греклар яшайдиган кичик шаҳар, шаҳарнинг ёнидаги баланд чўққида қаср бор бўлиб, қасрда бир вақтлар уч юзга яқин турклар яшаган. Ҳозирда шаҳар билан қаср грек амалдори Мелазенога қарашли, у ҳам Темурбекка бож тўлаб тураркан.

Денгиз қирғоғида бир неча темирчилар туришар, улар денгиз тўлқинлари қирғоққа суриб чиққан майда қора кумларни йиғиб темир ясашар экан. Сешанба куни элчилар қаршидан эсаётган шамолдан фойдаланиб Туркиянинг Леона бандаргоҳига кириб келиб, денгиз бўйидаги қояда кимсасиз қаср борлигини кўрдилар. Айтишларича, генуяликлар тўрт йил илгари қасрни талаган. Бу ерлар асли турк амалдори Арзамирга қарашли экан. Шу куни элчилар бир оз сузиб, Авлиё Нисио деган кичик қаср ёнига лангар ташладилар. Дарё денгизга қуйиладиган жойда кечаси билан туришди. Атрофда кўриниб турган қишлоқлар ҳам Арзамирга қарашли, унинг ўн мингга яқин отлиқаскари бўлиб, Темурбекка бож тўларди.

Чоршанба куни ёмғир ёғаётганда, элчилар кемаси бу ердан силжиб, соат учларда денгиз бўйида баланд деворлар билан ўралган, ичкарасида боғлари бор Гиризонда шаҳрига етиб келишди. Туш пайтида денгиз бўйидаги Тарабзун ҳукмдорига қарашли Тароблус шаҳрига, бир оздан сўнг, денгиз бўйидаги Карила қасрига яқинлашиб, хавонинг авзойи бузуклиги учун бу ерда тўхтамай, кечки ибодат маҳали Виаполи қасри қаршисида лангар ташладилар.

Эртаси, пайшанба куни шамол ёрдамида жанубга қараб сузиб боришаркан, соат учларда Сантака қасри ёнида дам олишга қарор қилдилар. Бу ердан ҳам тезгина жўнаб, кечки ибодатга яқин Тарабзун шаҳридан ўн икки мил масофа беридаги Платона бандаргоҳига етиб келишиб, денгизда кучли шамол эсаётгани ва бу шамолда йўлни давом эттиришнинг иложи бўлмагани учун шу ерда тунаб қолишди. Денгизда турган шамолни кўрган элчилар ҳалокатга учраймиз, деб саросимага тушдилар.

60-боб. Эртаси, ўн биринчи апрель, жума куни, кечга яқин элчилар Тарабзун¹ шаҳрига келдилар. Кема йўлга чиққан Пера шаҳридан Тарабзунгача бўлган масофа тўққиз юз олтимиш милни ташкил этарди. Генуяликларнинг шаҳар ташқарисидаги мўъжазгина кичик қасрига ташриф буюрган элчиларни генуяликлар ҳурмат-эҳтиром билан кутиб олдилар. Эртасига ҳукмдорнинг ўзи отлар юбориб, элчиларни ҳузурига таклиф этди.

Элчилар саройга етиб келганларида, ҳукмдор иккинчи қаватдаги меҳмонхонада жуда яхши қабул қилиб, улар билан суҳбат қурди. Кейин элчиларни ўз қароргоҳларига кузатиб қўйишди.

Ҳукмдорнинг йигирма беш ёшли ўғли шу куни отасининг ёнида, отаси билан деярли бир хил либосда — ота ўғилнинг бошларида тепа қисми сувсар терисидан тикилган, тилла боғичлари юқорига қўтарилган телпақда эдилар.

Ҳукмдорни Германоли, ўғлини Квелекс деб аташарди. Ўғли отаси сингари ҳукмдор деб юритиларди. Ота қонуний никоҳидан туғилган меросхўр ўғлини ёшлигидаёқ ҳукмдор деб атай бошлаган. Греклар ҳукмдорни Базимо деб атайдилар. Ҳукмдор Константинополь ҳукмдорининг қариндошига уйланган, ўз қўшнисини туркларга ва Темурбекка бож тўлайди. Унинг ўғли Константинополь амалдорларидан бирининг қизига уйланган, иккита кичик қизи бор.

61-боб. Эртаси, якшанба куни кечқурун элчилар уйга қайтишганларида, уларнинг ҳузурларига ҳурматли амалдорлардан икки киши ўз аъёнлари билан ташриф буюришдики, улардан бири Орчи — ҳукмдор олдида камон қўтариб юрувчи, иккинчиси Протевестори — хазинабон деб аталарди. Орчи ҳукмдорга жуда яқин, ҳукмдор у билан барча давлат ишларида маслаҳатлашади. Айтишларича, Орчининг келиб чиқиши паст табақадан, новвойининг ўғли эди. Ҳукмдор бошқа зодагонларга нисбатан Орчига кўпроқ эътибор берганидан кейин ёш ҳукмдор отасидан бу одамни саройдан четлатишни сўраб, исён қўтаради ва шаҳарни уч ой қамалда

¹Тарабзун — Кичик Осиёнинг шарқи-шимолий тарафида, Қора денгиз соҳилидаги порт-шаҳар.

ушлаб туради. Бошқа улў зодагонлар эса ёш ҳукмдорни қўллаб-қувватлайдилар. Алал-окибат Орчи ёш ҳукмдор ва зодагонлар билан ўзаро келишувга эришиб, улар билан дўстона алоқа ўрнатади. Шундай бўлса-да, Орчини саройда саклагани учун кейинчалик ҳукмдорнинг бошига кўпгина ғам-ташвишлар тушади.

62-боб. Денгиз соҳилида жойлашган Тарабзун шаҳри деворлари қоядан-қояга туташиб, юқорига кўтарилиб кетаверади, тоғнинг энг тепа қисмида деворлар билан мустаҳкам ўралган қаср бор, қасрнинг бир томонидан, қоялар орасидаги чуқурликдан кичик дарё оқиб чиқадики, бу тарафдан шаҳар яхши ихоталанган. Шаҳарнинг иккинчи тарафи ясси текислик, девори мустаҳкам. Бундан ташқари, шаҳар атрофи турар-жой бинолари ва боғ-роғлар билан ўралган. Аҳоли яшайдиган жойидан денгиз соҳилигача чиройли бир кўчада савдо-сотик ишлари олиб борилади. Денгиз соҳилида девори ва миноралари баланд, бири венецияликларга, иккинчиси генуяликларга қарашли, ҳукмдор розилиги билан қурилган иккита қаср ва шаҳар ташқарисида кўплаб черков ҳамда ибодатхоналар қад ростлаб турибди.

Арманларнинг унчалик таниқли бўлмаган черкови ва рухонийси худди католикларникига ўхшаш, улар ҳам католиклар сингари қурбонлик қилади, лекин маросим пайтида поп махсус либосда, католикларга ўхшаб кўкрагига хоч белгили китобчани осиб олмайди, Инжил ўқиётганда орқасини иккинчи рухонийга ўгириб, раиятга қараб туради.

Арманлар истиғфор келтириш, товба-тазарру қилиш удумига риоя қилиб, йилида бир муддат рўза тутади, шанба кунлари гўшт ейдилар. Рўза ва диний байрам расм-русумларига яхши эътибор бериб, кўпчиликлари қони бўлганлиги учун баликемайди, бошқалари сариёғ, хайвон ёғини-да истеъмол қилмайди. Лекин рўза тутганда балик еб, шароб ичмайдилар. Бир кунда хоҳлаганларича овқатланиб, Пасха байраמידан Троица байрамигача, ҳафтанинг ҳар куни, жумадан-жумагача ҳам гўшт еб, Исо пайғамбар туғилган кундаёқ чўқинтирилган эди, деган ақидага амал қилишади. Уларнинг динида бундан бошқа чалкашликлар ҳам бор, лекин улар жуда такводор ва ибодатни ғоят катта ихлос билан тинглайдилар.

Греklar ҳам ғоятда диндор, бироқ уларнинг динида ҳам кўпгина чалкашликлар мавжуд. Диний маросимларда ачиган, нордон нон истеъмол қиладиларки, бунақа нонни қафтдай ёки салгина каттароқ нонни олиб, ўртасига ҳарфлар шаклини муҳрадай босиб тайёрлайдилар. Сўнгра шу ёзувга дуо ўқилади, ибодат ўқиётган рухоний парда ортида, раиятга кўринмайди. Рухоний дуо ўқиб бўлгач, нонни оқ матода бошига қўйиб, раият ҳузурига қўшиқ куйлаган ҳолда чиқади. Йиғилган халқ дод-фарёд солиб йиғлайди ва кўкракларига муштлаб, "биз сизни кўришга муносиб эмасмиз", деб аюҳаннос солишади ҳамда муккадан кетгунча ўзларини ерга ташлайдилар. Шундан сўнг рухоний орқасига, меҳробга қайтиб, нон ўртасидаги ёзувга қўлини теккизади, ибодатни тутатгач эса дуо ўқилган нонни ўз қўли билан ушатиб, мўъгабар нон сифатида йиғилганларга таркатади. Дуо пайтида китобга қаралмайди, черков қўнғироғи чалинмайди, тахтага уриб овоз чиқарилмайди. Грек рухонийси уйланган бўлиши, уйланганда ҳам бир марта, мабодо хотини ўлса, қайта уйланмасдан умрининг охиригача бева ўтиши керак.

Ибодат ҳафтада икки марта, чоршанба ва сешанба кунлари бўлади. Ибодат қилувчилар ҳафта давомида уйларига бормаи, черковда ўтирадилар, бир йилда олти марта рўза тутиб, рўзада халик, шароб ва сариёғ истеъмол қилишмайди. Рухонийлар ҳам бу вақт орасида уйларига бормаидилар. Рўза тутиш муддатлари қуйидагича: биринчи рўза биринчи августдан Биби Марям кунини, август ўрталаригача, иккинчи рўза Авлиё Екатерина кунидан то Исо пайғамбарнинг таваллуд кунига қадар ўтказилади. Яна бири биз тутадиган қирқ кунлик рўза, кейингиси Исо пайғамбарнинг ўн икки шогирди — хаворийлар шаънига тутиладиган йигирма тўрт кунлик рўза. Улар яна Авлиё Дмитрий шарафига ўн беш кунлик рўза тутадилар. Йилнинг чоршанба, жума ва шанба кунлари гўшт емай, чоршанба одатига жиддий амал қиладилар. Чоршанба кунига қараганда жума куни гўшт ейишлари мумкин, лекин чоршанба русумини ҳеч ҳам бузмай, йил давомида фақат тўрт жума куни - булар ҳафтанинг "Янги йил байрами" олдидан келадиган жума куни, гўшт истеъмол қилинадиган ҳафтанинг жума куни, Пасха ва Троица байрамлари арафасида келадиган жума кунлари гўшт ейдилар. Бундан ташқар-

ри, грекларнинг чўқинтириш ва бошқа баъзи бир удумларида ҳам нокисликлар мавжуд. Айтишларича, улар бу дунёда кўп ёмонлик ва катта гуноҳлар қилиб ўтган кишини у дунёда шайтон танимаслиги учун маййитнинг номини ўзгартириб, унга роҳибларнинг кийимини кийгазишар экан. Аммо греклар Аллоҳга ишонувчан, такводор халқ. Бундан ташқари, улар ҳам туркларга ўхшаб камон, найза, қилич каби қурол-яроқлар тақиб, отга минадилар.

63-боб. Элчилар Тарабзун шаҳрида ўн биринчи апрель, жумадан йигирма олтинчи апрель, шанбагача бўлдилар, қуруқликда юриш учун от ёллаб, зарур нарсаларни ғамлаб олишди. Йигирма еттинчи апрель, якшанба куни ўз худудларида кузатиб бораётган, ҳукмдор томонидан тайинланган кўриқчилар кўмагида Тарабзун шаҳридан йўлга чиқишиб, Пехин (Суюрмансув) деб аталган дарё бўйидаги бўм-бўш черковда тунни ўтказишди. Черков атрофидаги аҳоли яшайдиган баланд тоғли йўл ёнбағирлари серсув ва ҳосилдор ерлар экан. Уларни эртаси, душанба куни бу ердан кўриқчилар кузатиб қўйиб, ўзлари йўлнинг бу ёғига ҳукмдорнинг ғанимлари кўриб қолмасин, дея орқаларига қайтишди. Ўзлари йўлни давом эттирган элчилар кечки ибодат маҳалида баланд қоя устига қурилган ҳукмдор Пиломасуканинг қасрига етиб келишди. Қасрга зинапоялар орқали чиқилар, пастда эса, қоя пойида, бир неча уйлар кўзга ташланиб турибди. Шу куни чиройли манзарали тоғлар орасидаги йўлдан бир оз юриб, қоянинг бир парчаси қулаб, дарёни тўсиб қўйган жойдан машаққат билан ўтиб, яна бир оз юриб, кейин кенг далада тунадилар.

64-боб. Эртаси, сешанба куни, қор ва сув босган баланд тоғ йўлидан ошиб, кечқурун баланд қоя устига қурилган Сигана деган қаср ёнида тўхтадилар. Дарвоза қаршисидаги қоядан ўтиш учун қўйилган тахта кўприк орқали ўтиб, Кирилес Арбоселтога қарашли қасрга кириб бориларди. Эртаси, соат учларда баланд қоя устига жойлашган Кадека деган қасрга қадам босишди. Бу қасрнинг бир ёнидан дарё оқиб ўтган бўлса, иккинчи ёнида баланд тоғ тизмаси салобат тўкиб турибди. Дарё билан қаср оралиғидан тор, битта от ёки битта

одам кетма-кет ўтиши мумкин бўлган йўл бор. Шунинг учун қасрда бу йўлдан кўпчилик бўлиб ўтишга рухсат берилмайди ва қасрга бундан бошқа ўтадиган йўл ҳам йўқ. Кавасикага қарашли бўлган қасрдагилар элчилардан бож тўлашни талаб қилди. Аслида қасрда қароқчилар ва ғаразли кимсалар яшашар, қаср соҳиби ҳам қароқчиларга тенг кимса экан. Йўловчилар бу йўлдан савдогарларга қўшилишиб ўтишга ҳаракат қилишар, чунки савдогарлар ҳар сафар бу йўлдан ўтаётганда албатта ер эгаларига совға-саломлар ҳадя қилишарди. Бу ердан уч милча наридаги тор йўлда, баланд қоя устида қурилган минора кўринади.

Кечки ибодат маҳалида баланд қоя тепасидаги Дориле деган қасрга қадам ранжида қилдиларки, қаср сиртдан қараганда чиройли, бамисоли кечагина қурилгандай кўринар, ёнида эса йўл бор. Элчилар бу ерларнинг бошлиғига ўзлари ҳақида маълумот бериш мақсадида қасрга чопар-таржимон жўнатдилар. Бироқбу ердагилар аллақачон ким келди, уларнинг мақсади ҳақидаги маълумотни ўз хўжайинларига етказишган экан. Элчилар қаср олдига келганда, ичкаридан отлик чиқиб, хўжайин бирпас кутиб туришларини сўраганини маълум қилгач, меҳмонлар уловларидан тушдилар. Уларнинг юкларини тартибга келтириб, черковга олиб боришни буюрдилар. Отлик киши йўлдан ўтаётганлар оdatига қўра, хўжайинлар бож тўлайдилар, элчилар ҳам шу қоидага амал қилишларини маълум қилди. Яна ўз хўжайини туркларга қарши қурашиш учун кишилари билан шу тоғда яшайди ва йўловчилар берган нарсалар ҳамда душманлардан мусодара қилинган мол-мулклар билан кун кечиришини ҳам айтиб ўтди.

Элчилар қасрга кириб, хўжайинга истаган нарсасини совға қилмоқчи эдилар. Бироқотликхабарчи, ҳозир хўжайиннинг олдига кириш учун ташвишланишнинг ҳожати йўқдигини, эртаси қунига, эрталаб унинг ўзи элчилар ҳузурига ташриф буюришини айтди. Эртаси, биринчи май, пайшанба эрталаб Кавасика қасрдан тушиб, элчилар ҳузурда ҳозир бўлди. Унинг ёнида камон ва найзалар билан қуролланган ўттизта отликбўлиб, ўзи ҳам яхшигина қуролланган эди. Кавасика ва унинг одамлари отларидан тушишаркан, Кавасиканинг ўзи ерга ўтириб, меҳмонларни ҳам ёнидан жой олишларини ўради, кейин шу кўриб турган қиррали тоғ ва жарликларда

истикомат қилишларини, турк қўшинлари билан йўлни қўриқлаш учун жанг қилиб туришларини, йўловчилар ҳада этган ва қўшинлардан тортиб олинган нарсалар билан тиркичилик қилишларини айтиб берди. Шу сабабли элчилар ҳам уларга ёрдам беришлари, пул ёки бирор совға беришларини гап орасида қистириб ўтди. Элчилар эса, ўзларини савдогар эмасликларини, Испания қиролининг Темурбек хузурига юборилган элчилари эканликларини, Темурбекка олиб бораётган совғаларидан бошқа ҳеч вақолари йўқлигини айтишди. Элчилар билан бирга ўз юрғига қайтаётган Темурбекнинг элчиси ҳам ўз навбатида, бу ерлар Темурбекка тобе бўлган Тарабзун ҳукмдорига қарашли эканини яхши билиши, элчилар олиб бораётган нарсалар фақатгина Темурбекка тегишли эканини айтди. Шунда Кавасика, меҳмонларнинг гаплари тўғри эканлигини, лекин уларнинг яшашга ҳеч нарсалари бўлмаганидан, ўз подшоси ерларида яшовчи фуқароларнинг мол-мулкларини ҳам талашга мажбур эканликларини айтди. Кавасиканинг бу гапларидан сўнг, унга қизил мато ва қумуш пиёла беришди. Темурбек элчиси ҳам Флоренцияда тўқилган қизил мато ва юпка шойи газламалардан берди. Кавасика бунга қаноат қилмай, яна талаб қилди. Элчилар уни яхши гаплар билан қўндиришга ҳаракат қилсалар-да, у ўз сўзида туриб олди. Кейин элчилар бир йўловчи савдогардан жун газламалар сотиб олиб, унга совға қилдилар. Шундан кейин Кавасиканинг чехраси очилиб, уларга Темурбекка қарашли Арзинжон¹ шаҳригача бежавотир кузатиб қўйишларини ва минишлари учун отлар ҳам беражгини айтди.

Элчилар бу ердан тезроқ чиқиб кетишга қанчалик ҳаракат қилмасинлар, бунинг ҳеч иложи бўлмади. Арзинжонгача қўриқлаб борадиган одамлар ҳамда нарсалари учун отлар ёллаб, жума куни эрталаб ўн отлик ҳамроҳлигида йўлга тушдилар ва тушликдаги ибодатда Кавасикага қарашли яна бир қасрнинг олдига келиб, олиб бораётган нарсалари учун бож тўлашни сўраган одамларни учратдилар. Бир оз юриб, бир водийга етдилар. Айтишларича, бу ерда туркларга тегишли бўлган Чапанилар қасри бўлиб, Чапанилар Кавасикага қарши уруш олиб борар ва шу водийга қоровуллар ҳам қўйиш-

¹ Арзинжон — Тарабзун ва Арзирум оралиғида жойлашган, Сивосдан шарқда, қатта қарвон йўли устидаги шаҳар.

ган экан. ҚўриқЧИЛ^Р элчиларга шу ерда кутиб туришларини айтиб, ўзлари йўлни кўздан кечириб, сўнг юришни давом эттирдилар.

Кечки ибодат маҳали Арзинжонга қарашли Алангогаза леб аталган қишлоққа етиб келган элчиларнинг юкларини Кавасиканинг одамлари тушириб, ўзлари орқага қайтишди. Шу куни элчилар баланд тоғ ва жарлик йўллардан юрдилар. Бу қишлоққа Арзинжондан илгари эғалик қилган турк амалдори меҳмонларни жуда яхши кутиб олиб, уларга жойлар ажратиб, зиёфат бериб, барча зарур нарсаларни ҳам ҳозирларкан, Темурбек қишни Қорабўғда ўтказиб, ҳозирда Султонияга жўнаб кетганлигини маълум қилди.

65-боб. Эртаси, учинчи майнинг шанбаси, соат учларда бу ердан йўлга чиқиб, анчадан кейин бир қишлоққа етиб келган элчиларни яхши кутиб олган қишлоқ аҳли уларга зиёфат бериб, сафарларини давом эттириш учун отлар билан таъминлаганларидан сўнг йўлга чиққан элчилар кечаси яна бир қишлоққа етдилар. Қишлоқ аҳли ҳам уларга зиёфат уюштириб, зарур нарсалар билан таъминладилар. Бу қишлоқларнинг одатига қўра, келган меҳмонга хонадонлардан олиб чиқилган гиламга ўтиришга таклиф қилинарди. Гиламнинг устига дастурхон эмас, доира шаклида чарм супра ёйишиб, қулча нонлар қўйиларди. Бу ернинг нонини тайёрлаш учун озгина унни қориб, зувалани юпка ёйиб, сўнг оловга товани қиздириб, унга зувалани ташлайдилар. Зувала озгина қизигач, дарҳол товадан оладилар. Чарм дастурхон устидаги нон ана шундай ёпилар эди. Қишлоқ аҳли яна кўплаб гўшт, сут, қатик солинган кўзачалар, тухум ва асал келтиришди. Меҳмонга тортиладиган бу каби таомларнинг ҳар бири турли хонадондан олиб чиқиларди. Баъзи жойларда элчиларни қишлоқ оқсоқоллари ва Темурбек вакиллари кутиб олар, уларга озиқ-овқат ва отлар келтиришни буюрар, хизматкор тайинлар, буйруқни ўз вақтида бажармаганларни қалтақлашарди. Бу

қишлоқдагилар чиғатойлардан шунчалик чўчиб қолишган эдики, уларни қўришлари билан тумтарақай қочишарди. Чиғатойлар Темурбек қўшинидаги қабилалардан бири эди. Элчилар жўнаб кетган қишлоқда бир неча насроний арманлар ҳам яшар эди.

66-боб. Тўртинчи май, якшанба, кечки ибодат маҳалида Арзинжонга етиб келган элчилар тоғ ва баланд қоялар орасидан ўтиб, шаҳарга яқинлашганларида кўп ёккан қорни кўрдилар. Уларни кутиб олишга чиққан кўпгина шаҳарликлар меҳмонларни бир бинога олиб бордилар. Шу куни шаҳар ҳокими меҳмонларга пиширилган гўшт, мева-чева, нон ва шароблар юборди. Эртаси, душанба куни шаҳар ҳокими меҳмонларни бу ерда турадиган ҳар қунги харажати, озиқ-овқат сотиб олишлари учун етадиган пул ажратишни буюрди. Туш вақтида отлар ва кузатиб келадиган мулозимлар юбориб, элчиларни ўз ҳузурига таклиф этди. Меҳмонларни шаҳардан ташқаридаги кўкаламзорга олиб келганларида, шаҳар ҳокими икки устунга арқон тортиб тикилган катта чодир тагидаги супада мулозимлари қуршовида ўтирар экан, бир неча амалдор ўрнидан туриб, меҳмонларни кутиб олди. Элчилар ҳоким ўтирган жойга яқинлашганларида, у ўрнидан туриб, қўл бериб кўришди ва ҳурмат билан ўз ёнидан жой кўрсатди. Ҳокимнинг эғнида кўк матодан тикилган кийим, бошида қимматбаҳо тошлар билан безатилган телпак, унинг кўриниши қирқёшлар атрофида, оксарикдан келган, қора сокол, чиройли киши. Испания қиролининг ҳурмати юзасидан хол-аҳвол сўрашганларидан сўнг, меҳмонларга зиёфат бериларкан, ҳокимнинг ўзи шароб тўлдирилган қосани элчиларга, ўз одамларига тутди. Шароб олаётган киши тиз чўкиб, икки қўли билан қосани олар, мабодо қосани бир қўллаб олса, ҳурматсизлик ҳисобланарди. Айтишларича, подшо қўлидан қадахни унга тенг бўлган кишигина бир қўллаб олиши мумкин. Ҳоким қўлидан қадахни олган киши орқага ўгирилмай, бир оз орқага тисарилиб, шаробни ичиб бўлгач, ўнг тиззасини кўтариб, ерга уч марта уриши ва қосадаги шаробни охиригача ичиши шарт. Ҳоким элчиларни шароб билан сийлаб бўлгач, ичида оловли мис идишда овқат пиширилаётган ёғоч арава, думалоқ, оқартирилган темирдан ишланган идишлар, юзгача худди ҳарбий дубулғага ўхшаган, чуқур қилиб ишланган, думалоқтемир қосалар келтирилди. Қосаларга қўй гўшти, қазӣ, гуруч ва бошқа таомларни сузиб, ҳар бирининг устига юпка ёпилган нон қўйдилар. Ҳоким ва элчилар олдига дастурхон ўрнида шойи мато тўшаб, уларга турли гўштли овқатларни тортидилар.

Зиёфатда ўтирганларнинг ҳар бирида гўшт кесиб ейиш учун ўз пичоғи ва қошиғи бор эди. Бир киши ҳокимнинг олдидаги гўштни майдалаб кесди. Ҳоким икки амалдорни бирга овқат ейишга таклиф этиб, учаласи бир қосадан овқатланишди. Зиёфат маҳали ўнта отликбилан бир турк келганди, ҳоким уни овқатга таклиф қилиб, ўз ёнидан жой кўрсатди. Бу йигит Синопол ҳокими, Туркияда катта обрў-эътиборга эга Исфандиернинг жияни эди. Темурбек, Исфандиёр ўз сингисининг ўғлига ўз ерининг ярмини беришини тайинлаган эди. Кейин Арзинжон шаҳрилик икки амалдор келиб, Темурбек уларни бир неча вақт асирликда тутиб туриб, сўнг қўйиб юборганини айтишди. Бунинг сабаби, Арзинжон шаҳри ва унга қарашли катта ер эгаси таниқди амалдор Заратан вафот этганда, хотини Тарабзун ҳукмдорининг қизидан фарзанди йўқэди. Арзинжоннинг ҳозирги ҳокими Заратан ўлими олдидан "менинг ўғлим" деб васият қилганди. Заратан вафот этгач, Арзинжон ҳокимини қонуний деб тан олмадилар. Заратаннинг сингисини ўғли Хевали, "Заратаннинг ўғли йўқ бўлганидан кейин жияни сифатида тахтга мен ворисман", деб исён кўтарди. Ҳозир ташриф буюрган икки амалдор Хевали исёнига кўмаклашганлардан эди. Айтишларича, Темурбек турк султонини мағлубиятга учратгач, Арзинжон шаҳрига келиб, Хевали ва ҳозир ташриф буюрган икки амалдорни асир олиб, Заратан васият қилган кишини ҳоким қилиб кўтарган ва бу икки амалдорни қўйиб юборишни, Хевалини эса Самарқандга олиб боришларини буюрган. Темурбек билан турк султонининг бири-бири билан жанжаллашиб, ўртада уруш бошланишига Заратан сабабчи бўлган. Бу шундай ғалати сабаб эдики, бу ҳақда кейинроқ сўз юритамиз.

Зиёфат тугагач, элчилар ўзларига ажратилган қароргоҳга қайтдилар. Ҳоким бир неча амалдорлари билан шу ерда қолди. Кеч киргач, ҳоким элчиларга қовурилган ва қайнатилган гўшт, махсус ошпазлар ҳамда зиёфатга қарашадиган хизматкорларни юборди. Сешанбада эса, ҳоким элчиларга зиёфат ўрнида зарур миқдорда пул берди.

67-боб. Чоршанба куни одам юбориб, таклиф этилган элчилар етиб келганда ҳоким аёнлари билан айвонда, сал-

кин фаввора ёнида ўтирар, қаршисида қизикчилар томошалар кўрсатишарди. Теварак-атрофнинг саришталигидан, бу жой ҳокимнинг уйи эканлиги сезилиб турарди. Элчилар уйга кирганларида, ҳоким уларга таъзим бажо келтириб, уларни ўз ёнига ўтказди. Сархил мева-чевалар келтиришгач, ҳоким шароб ичмайдиган Руи Гонзалесни ҳам бутунги зиёфатда ҳамроҳ бўлишини исташини маълум қилди. Шароб тўлдирилган катта биллур қадахни келтирганларида, ҳоким шаробдан озроқ ичиб, сўнг Руи Гонзалесга узатди. Бошқаларга ҳам шароб тутди. Шундан кейин сергўшт ва гуручли таомлар тортилди. Меҳмонлар аввалги зиёфатдагидек, таомларни иштаха билан тановул қилиб бўлишгач, асал, шафтоли, узум олиб келинди. Мезбонлар жуда пала-партиш овқатланишарди. Зиёфат давомида шароб тўхтовсиз қуйилиб туридди. Ҳоким шароб тўлдирилган косани амалдорларга ўз қўли билан тутиб турди, улар косадаги шаробни охиригача сипқордилар. Чунки шаробни коса тагида қолдириш ерликларнинг урфодати бўйича ҳурматсизлик ҳисобланарди. Ҳоким шароб тутиб зериккач, амалдорлар бир-бирларига шароб қуйиб тута бошладилар. Охир-оқибат кўпчилик сархуш бўлиб қолди. Ҳоким бутунги зиёфатда Руи Гонзалесга ҳамроҳ бўлгани учун шароб ичмади. Ҳокимнинг исми Фаталибек эди. Кечқурун элчилар ўзларига ажратилган қароргоҳга қайтдилар.

68-боб. Жаннатдан оқиб чиқаётган дарёлардан бири деб таърифланган Евфрот дарёси бўйидаги текисликда қад ростлаб турган Арзинжон шаҳри жуда баланд тоғлар билан ўралган. Тоғ чўққиларини оппоқ қор қоплаб, пастда умуман қор йўқ, тоғ ёнбағирларида қишлоқлар, боғлар ва узумзорлар, текислик ҳам тоқзор, экинзор ва кўркам боғлар билан гўзал. Шаҳарнинг ўзи кичик, минорали тош деворлар билан ўралган. Арманлар томонидан қурилган бу шаҳар деворларининг хар жойида тошдан хоч ясаб ўрнатилган. Шаҳарда уйларнинг деярли барчасининг олдида айвонлар бўлиб, кишилар бу айвонларда кўчада юргандай бемалол юрадилар. Шаҳарнинг аҳолиси кўп, кўчаларда доимо савдо-сотик ишлари қизғин. Кўплаб насроний, арман ва грек миллатига мансуб кишилар яшайдиган ушбу шаҳарда масжидлар бисёр.

69-боб. Айтишларича, Темурбек туркларнинг Сабастрия шаҳрини эгаллаганда, турклар Арзинжон шаҳрини забт этган Темурбек турклар устидан тамоман ғалаба қозонгач, у Арзинжонни қайта қўлга киритади. Темурбек шаҳарда турган вақтда насронийлар билан мусулмонлар ўртасида жанжал чиқиб Арзинжон ҳокими Заратан "мусулмонларга нисбатан насронийларга илтифот кўрсатилиб, насронийлар черковида мусулмонлар масжидига қараганда яхшироқ шароит яратиб берилган", деб Темурбекка шикоят қилганди. "Насронийларнинг бу ерга келиб яшашларига рухсат этилганлигига сабаб, биз улардан зарур ҳолларда фойдаланамиз", деб жавоб берган эди Заратан. Шундан кейин Темурбек насронийларнинг бош рухонийсини ҳузурига чақиртириб, Константинополь ва Пера шаҳарларидаги генуяликларга нафрати туфайли, рухонийдан ўз динидан воз кечишини талаб қилади. Рухоний бунга рози бўлгач, шаҳардаги барча насронийларни ўлдиришни буюради. Заратан Темурбекдан уларнинг кечиришини сўрайди. Темурбек ўн минг еспер (бир еспер — ярим қумуш тангага тенг) эвазига уларни озод қилади. Бу микдордаги маблағни Заратан насронийларга қарзга беради.

Темурбек барча черковларни бузиб ташлашга фармон бериб, шаҳардаги Камаги қасрини ўз ихтиёрига олади ва бир чиғатой амалдорига тақдим этади ҳамда уни шу ерларнинг бошлиғи этиб тайинлайди. Темурбекнинг бу қасрни ўз амалдорига олиб беришининг сабаби, қаср жуда мустаҳкам ва катта фойда келтирадиган ерда жойлашган, бу ерларни қўриқлаш учун ҳам ушбу қаср жуда қулай, чунки ҳисобсиз молмулклар билан Сурия, Туркия ва бошқа мамлакатларга йўл олган савдогарлар шу қаср олдидан ўтардилар.

70-боб. Темурбек билан турк султони Боязид Йилдиримнинг бир-бирларини билишлари ва ўрталарида уруш бошланишининг ўзига яраша сабаблари бор эди. Масалан, Арзинжон шаҳри ҳокими Заратан ерлари турк ерлари билан чега-радош, турклар эса Заратан ерларини, айниқса, Камаги қасрини эгаллашни жуда-жуда хошлаш билан бирга Заратандан бож тўлаш ва Камаги қасрини ўз ихтиёри-ла топширишни талаб қилдилар. Заратан турклар ҳокимиятини тан олиб, уларга бож тўлашга рози эканлигини, бироқ Камаги

қасрини беролмаслигини маълум қилади. Турклар-чи, қўйган шартларида маҳкам туриб, "агарда Заратан бизнинг шартмиздан бош тортса, барча ерларидан айрилиб қолиши мумкин", деб айтадилар.

Заратан, Темурбекнинг улуғвор қудрати ҳақида эшитган, у ҳозирги кунларда форс султонини енгиб, Эронда турганлигини билар, шу сабаб у Темурбекка нома ва совғасаломлар билан элчи юбориб, ўзи ҳамда ҳокимияти Темурбекка тобе эканлигини айтиб, тегишли тадбирлар қўришни сўрайди. Шундан кейин Темурбектурк султониға элчи орқали нома юбориб, Заратан унинг фуқароси экани, хурмат юзасидан уни ранжитмаслигини, акс ҳолда турк султонлигиға худди шундай зиён етказиши мумкинлигини айтади.

Темурбекнинг куч-қудрати ҳақида ҳеч нарса эшитмаган, дунёда ўзидан бошқа зўр подшоҳ йўқ деб ўйлаган турк султони Боязид Йилдирим элчи олиб келган номадан ғоятда дарғазаб бўлиб, зудлик билан Темурбекка ўз номасини йўллайди. Боязид ўз номасида берган маслаҳати учун Темурбекни нодонликда айблаб, нодонлиги жазосиз қолмаслигини, уни асир қилиб, қасрдаги қатта хотиниға уйланишини айтади.

Турк султонининг бу ҳақоратомуз сўзларидан қаттиқ ҳаяжонланган Темурбек ўз куч-қудратини намойиш қилиб қўйиш мақсадида Эрондан, ўзи қишлаган Қорабоғ қир-адирларидан қўшин тортиб, тўғри Арзинжон шаҳриға келди ва бу ердан Сабастрияға йўл олиб, тезлик билан шаҳарни қамал қилганда, шаҳар аҳолиси Турк султонидан мадад сўрайди.

Темурбекнинг ўз ериға кириб келганини, Сабастрия шаҳрини қамал қилганини эшитган Боязидсултон қаттиқғазабланиб, аскарбошиларига қўшин тўплашни буюради. Тўпланган икки юз минг отлик қўшинни қатта ўғли Мусо Чалабий бошчилигида Сабастрия шаҳриға юборади. Ўзи яна бир қатта қўшинни бошлаб боришға қарор қилади. Бироқ Сабастрия химоячилари ёрдам етиб келгунча Темурбек қўшинлари ҳужумиға бардош бераолмайди. Натижада Темурбек шаҳарни забт этади.

Шаҳарнинг забт этилиши қуйидагича содир этилди: Темурбек шаҳарға ҳужум қилиб, уни қамал қилганда, шаҳар аҳолиси маълум миқдорда тилла ва қумуш йиғиб, махсус вакилларни Темурбекнинг ҳузурига юборишди ҳамда қон

тўқмаслик ҳақида битим тузишди. Темурбек талаб қилган божни олгач, шаҳар аҳолиси учун баъзи бир муҳим ишларни маслаҳатлашиш мақсадида шаҳарнинг олижаноб кишиларини уз ҳузурита чорлади. Айтилган вакиллар бож тўлаганликлари ва қон тўқмаслик ҳақидаги гапларға ишониб, шаҳардан ташқарига чиққанда, Темурбек барибир уларни қилган қилмишларига яраша жазолайди. Озиқ-овқат ва бошқа нарсаларға муҳтож лашкарларига шаҳарни ғорат қилишларига руҳсат, сўнг эса шаҳарни буздириб ташлашға буйруқ беради.

Темурбек бу ердан жўнаб кетган қуни, икки юз минг отлик қўшин билан бу ерга Мусо Чалабий етиб келади ва шаҳарнинг харобаға айланганини, Темурбек жўнаб кетганини қўради ҳамда ноилож отасининг келишини қутади.

Темурбек бу ердан тўғри Бобил султонлиги ерларига томон йўл оларкан, йўлда қўчманчи оқ тартарларға дуч келади, улар билан жангға киришиб, ғанимни енгади ва ҳоким билан бирға эллик минг эркак-аёлни асир қилиб, Дамашк шаҳриға олиб келади. У ўзига бўйсунмаган ҳамда юборган элчиларини қамаб қўйган шаҳар аҳолисидан қаттиқ норози бўлгани учун улар билан қаттиқжанг қилиб, шаҳарни эгаллайди. Барча ҳукмдорларни, моҳир усталарни, оқтартарларни, Сабастриядан асирға олинганларни Самарқандға жўнатаркан, сабастрияликлар орасида қўплаб насроний диниға мансуб арманлар ҳам борлигини айтиб ўтиш жоиздир.

Шундан кейин Эронға қайтган Темурбек юқори Арманистондаги Алора деган жойда баҳорги қароргоҳ вужудға келтирди.

Турк султони Боязид Сабастриядаги ишларнинг сабабчиси бўлмиш Заратандан ўч олиш мақсадида Арзинжонға юриш қилиб, уни забт этди, Заратаннинг хотинини асир олди. Кейинчалик у Заратаннинг хотинини озод қилиб, "шаҳарға зиён етказилмасин", деб орқасиға қайтиб кетади.

Ўз юртларига қайтган Темурбек билан Боязид бир-бирларига элчилар юборсалар-да, алал-окибат келиша олмадилар. Бу орада Константинополь шаҳри ҳукмдори ва Пера шаҳридаги генуяликлар Темурбекка элчи юбориб, агар Темурбек турк султониға қарши қурашишни хоҳласа, одам ва кемалар билан ёрдам беражакларини айтдилар. Улар қисқа вақт ичида бир неча ҳарбий кемаларни тахт қилиб, Грециядаги туркларнинг ўз юртларига қайтишларига йўл қўймас-

ликларини, шунингдек, қумуш билан қарз беришларини маълум қилдилар. Турклар Темурбек билан бирор битимга келишолмагач, ҳар икки томон ўзича қўшин тўплашни бошлади.

Ҳарбий ишларда катта тажрибага эга Темурбек оз фурсатда қўшин тўплаб, Эрондан шошилини Туркияга йўл олади ва Арзинжон ерларидан ўтиб, Сабастрия шахрига етиб келади. Темурбекнинг бу ерга етиб келганини эшитган Боязид ўз йўлини ўзгартириб, юк ортилган барча от-араваларини мустаҳкам Ангури қасрида қолдириб, қўшинини Темурбекка қарши қўяди. Унинг бу ишидан хабар топган Темурбек ҳам ўз йўлини ўзгартириб, баланд тоғлар томон юради. Темурбек ўз йўлини ўзгартирганини кўрган Боязид эса, кочиб кетяпти деб ўйлаб, уни қувишга тушади. Темурбек тоғлар оралаб саккиз кун йўл юриб, текис йўлга тушади ва Боязиднинг от-аравалари қолган Ангури қасрига келиб, бу ердаги барча нарсаларни қўлга киритади. Буни эшитган Боязид шошилини Ангурига қайтишга ҳаракат қилади. Афсус, қасрга етиб келган турк қўшини ҳолдан тойганди. Боязидни чалғитиш мақсадида атайин айланма йўллар билан юрган Темурбек шу ердаги жангда Боязидни енгиб, уни асирга олди.

Константинополь ва Пера ҳукмдорлари Темурбекка берган ваъдаларини бажариш ўрнига, аксинча, турклар тарафига ўтиб, Грециядаги туркларни ўз юртлирига қайтишига йўл очди ҳамда қочкин туркларни ўз кемаларида Туркиядан Грецияга ташиди. Шу сабабли Темурбек насронийлардан қаттиқ ранжиб, аламини ўз мамлакатидеги насронийлардан олди.

71-боб. Темурбекдан мағлубиятга учраган турк султони-нинг номи Йилдирим Боязид, яъни Чақмоқ Боязид эди. "Чақмоқ" турк тилида "йилдирим" деб аталган. Боязид эса унинг исми. Отасини Амират деб аташарди. У ажойиб, довжорак киши бўлиб, уни граф Лазаро деган насроний жангда найза санчиб ўлдирган. Найза кўкрагидан кириб, елкасидан тешиб чиққан. Йилдирим Боязид отасининг қасоси учун граф Лазарони жангда ўз қўли билан ўлдирган. Лазаронинг ўғли Боязид томонига ўтиб, ҳозирги вақтда Боязиднинг ўғли Мусо Чалабий хонадониде яшайди.

Мен бу тафсилотларни кимни Мурод деб атаганларини англатиш учун ёзаяпман. Чунки ҳар бир турк подшоҳининг

ўз номи бўлишига қарамай, одатда уларнинг ҳаммасини Муоод Д^б аташган. Шунингдек, Темурнинг асл исми, биз айтганимиздек Таморлон эмас, балки Темурбекдир. Чунки Темурбек уларнинг тилида "темир подшо", подшо эса улар тилида "бек" дегани. Таморлон тесқари, яъни тахқирлаш маъносини англатади. Темурбек бир вақтлар жангда яраланган ва ўнг оёғи билан қўлининг икки бармоғи шикастланган эди.

72-боб. Элчилар Арзинжон шахрида ўн бешинчи май, пайшанбагача бўлиб, шу куни бу ердан йўлга чиқдилар. Улар умуман дарахти йўк, баланд тоғ йўлидан юрарканлар, шу куни қор ёғиб, ҳаво жуда совуқ бўлди. Кечаси Хабега деган қишлоқда тўхтадилар. Қишлоқда кичик қаср, қаср ёнидан дарё оқар, атрофда кўплаб экинзорлар, уй ва яна бир неча қишлоқлар бор эди. Эртаси, шанба куни Пагаррих деб аталган қишлоқда тунашди. Бу ерда баланд қоя устида қаср қад ростлаб турар, қишлоқ арманлар ва турклар яшайдиган икки қисмга бўлинган. Айтишларича, бир йил илгари Темурбек бу ердан ўтганда, арман черковини бузиб ташлашни буюрган экан. Арманлар черковни буздирмаслик учун унга уч минг аспер (бир аспер — ярим реалга тенг) берган. Темурбек пулни олгандан кейин ҳам черковни бузиб ташлатган.

Элчилар якшанбада, Авлиё Троица байрами кунида, бу ердан чиқиб, баланд қоялик тепасида Арзинжонга тегишли қасри бор қишлоққа кириб кеддилар. Улар эртаси, душанба куни очик далада, кейин дарахтсиз, тоғ йўлидан юрарканлар, сув сероб, тоғнинг юқори ва пастки қисмларида ўтлар ўсиб ётган туркманларга тегишли ерларга дуч келишди, уларнинг салтанати шу ерларгача етиб келган экан. Туркманлар мавридлар уруғидан, улар кўпроқ туркларга ён босади.

Эртаси, сешанбада бу ердан йўлга чиққан элчилар серсув, кўкаламзор майдонлардан ўтишди.

73-боб. Тушга яқин Темурбекка тобе Асерон шахрига етиб келган элчилар шахар текисликка жойлашгани, у жуда баланд деворлар билан ўралганига гувоҳ бўлдилар. Деворнинг ҳар ерида миноралар қурилган. Шаҳарда катта қаср, шунингдек, ҳашаматли черков кўзга ташланиб турибди. Чунки илгари шахар насроний арманларга тегишли бўлиб, улар

кўпчиликини ташкил қилган экан. Асерон бу ердаги бой ва энг чиройли шаҳар ҳисобланиб, Субайил деган туркман шаҳар ҳокими эди.

Йигирма иккинчи май, пайшанбада элчилар бу ердан йўлга чиқиб, кечаси Авник шаҳар ҳокимлигига қарашли Парижон деган қишлоқда тўхташди. Аҳолиси арманлардан иборат Авник жуда қудратли ва мустақил шаҳар ҳисобланади. Бу жойларнинг ҳокими Тўлдибек чиғатойдир. Келгуси чоршанбада аҳолиси арманлардан иборат Исчу деган қишлоққа етиб келган элчилар шанбагача шу ерда бўлишди.

74-боб. Келгуси якшанбада, элчилар маврлардан иборат, ошиқлар деб аталган, аҳолиси дарвешлардек умр кечирадиган Деллуаркент, яъни жиннилар макони деган қишлоқда тунадилар. Кўплаб маврлар худди ибодатга қатнаганидек, ошиқлар ҳузурига келиб турар, ошиқлар кўплаб беморларга шифо бахш этар, уларнинг бир оксоколини қишлоқаҳолиси жуда ҳурмат қиларди. Айтишларича, оксокол авлиё бўлиб, Темурбек бу ерлардан ўтганида уни зиёрат қилар экан. Одамлар бу оксоқолга хайр-эхсон берар, у қишлоқ ҳокими ҳисобланарди.

Такводор бўлишни хоҳлаган кишилар ўзларини авлиё қилиб кўрсатиш учун соч-соқолларини қириб, ярим яланғоч иссиқда, совуқда кўчаларда кезиб юраверар, жулдур кийиниб, кўчаларда овқатланар, кеча-кундуз қўшиқ айтиб, чилдирма чалиб юрардилар. Бу ердаги уйларнинг эшигига қора ипак ипдан ой шакли акс этган туғ тутилган, эшик остига кийик, эчки, қўй шохлари илиб қўйилган. Уйларида шох сақлаш, кўчаларда уни ўзлари билан олиб юриш ошиқларнинг одатидир.

75-боб. Йигирма олтинчи май, душанба куни бу ердан жўнаб, деярли бутун Арманистон бўйлаб айланиб оқадиган Аракс дарёси яқинидаги далада тунаган элчилар шу куни сув оқиб турган баланд қорли тоғлар орасидан ўтиб, эртаси, сешанбада аҳолисининг кўпчилиги арманлардан иборат Наужуа деган бир қишлоқда тунадилар. Шу куни ноқулай бўлган дарё қирғоғидан юрган элчиларни бу ернинг ҳокими ҳурмат билан кутиб олди. Элчилар чоршанба куни тузли қоя

устида баланд қасри бор қишлоқда тунадилар. Тузли тоғ тизмаси ярим кунлик масофага йўл эди. Хоҳлаган киши бу туздан истеъмол қилиши мумкин, ерликларнинг ҳаммаси шу туздан фойдаланади.

76-боб. Йигирма тўққизинчи май, пайшанба куни тушга яқин Калмарин деган шаҳарга кириб келишди. Шаҳардан олти лига узокликдаги баланд тоғ кўзга ташланиб турар, ривоятларга кўра, дунёни сув босганда Нух пайғамбар кема-си шу тоғда кўним топган экан. Шаҳар текисликка жойлашган, бир томонидан Аракс дарёси оқиб ўтса, иккинчи томонидан, қоялар орасидаги жуда кенг ва узун водий шаҳарни ўраб турибди. Водий ва дарё оралиғидаги шаҳар мустақкам қалъага ўхшайди. Дарё бошланишида водийга ўтадиган йўл бор, ана шу йўлдан шаҳарга ҳужум қилиш мумкин. Лекин бу жойлар ҳам баланд миноралар билан ўралиб, қўш дарвозали баланд қаср қурилган. Калмарин дунёни сув босганидан кейин, Нух (а.с.) қабиласи томонидан қурилган биринчи шаҳардир. Шаҳар аҳолисининг гапига қараганда, бундан саккиз йил илгари шаҳарни камал қилган Тартария хони Тўхтамишхон ва унинг қўшини шаҳарга қадам босмаслиги ҳамда шаҳар бунинг учун ҳар йили бож тўлаб туришга рози эканлиги ҳақида битим тузилган. Шаҳар ахлининг бу шартга розилигини билган Тўхтамишхон улардан Журжония подшоҳи Сорсога қарши қурашда ёрдам беришини сўрайди ва шаҳар ярим қўшинини унга топширгач, Тўхтамишхон яна шаҳарни талайди ва ёқиб юборади. Аҳолисининг кўпчилиги арманлардан иборат шаҳар вайронага айланиб, кўплаб одамлар ҳалок бўлади.

Насронийлар арман ерларидаги ҳокимиятни қандай қилиб Қўлта киритганликлари ҳақида бир оз кейинроқ сўз юритамиз.

Темурбекка қарашли бу шаҳарда кўплаб бинолар бўлиб, элчиларни бу ерда турар-жой, озик-овқат ҳамда улов билан таъминладилар. Эртаси, жума куни, улар бу ердан чиқиб, Қоя тепасидаги баланд қаср олдига келдилар. Қаср эгаси бева аёл бўлиб, Темурбекка бож тўлар, илгари қасрда йўлтўсар Қароқчилар истиқомат қилишган экан. Темурбек қасрга ҳужум қилиб, аёлнинг эри бўлмиш, ҳокимни ўлдириб, бундан буён Қасрга қароқчиларни қўймасликни, ёмон одамлар қасрга

кириб, ўзларини химоя қилмасликлари учун қаср дарвозасини олиб ташлаб, ҳеч қачон ўрнашмасликни тайинлайди. Шундан сўнг қасрни ҳокимнинг бевасига топширади. Эгида деб номланган бу қаср Нухтоғи этагида жойлашган. Элчилар Тарабзундан жўнаганларидан бери, дуч келган тоғларнинг барчаси дарахтсиз, қуп-қурук эди. Қаср ҳокими — бева аёл элчиларни жуда яхши кутиб олиб, уларга барча зарур нарсаларни мухайё қилди.

77-боб. Ўн учинчи май, шанба куни элчилар бу ердан чиқиб, Нух кемаси тўхтаган тоғ этагидан юрдиларки, баланд тоғ дов-дарахтсиз, тоғ чўққиларида оппоқ қор кўринар, суви мўл, ўтлари ўсиб ётарди. Улар тоғни айланиб ўтиб, узоқ масофаларга чўзилган бино ва уйларнинг тошдан ясалган пойдеворларини, вайроналарга атайин экилгандай, ўзидан-ўзи ўсиб чиққан, дони пуч жавдар ўсимлигини, сарикбош ўтини кўрдилар. Тоғ этагидан матоларни бўяшга ишлатиладиган кизил бўёқолинаркан.

Улар тоғ оралаб анча юрганларидан кейин, тоғ этагида қимсасиз шаҳар кўринди. Маҳаллий аҳолининг айтишича, узунлиги бир лига келадиган мазкур шаҳар Нух (а.с.) ва унинг қабиласи томонидан, ер юзини сув босгандан кейин қурилган шаҳардир. Шаҳар оддида катта текислик бор, кўплаб каналлар оқиб ўтган ва дарахтлар, гуллар ўсиб ётибди. Узоқдан булоқлар кўзга ташланади. Тоғ қоялари жуда баланд ва қиррали. Доимо қор билан қопланганлиги учун чўққиларнинг юқори қисми йил бўйи булут билан қопланиб тураркан.

Элчилар шу куни тошлар уюми остидан сизиб чиқаётган булоқ ёнида тўхтаганларида булут тарқалиб, тоғ чўққиси кўринди, бир оз ўтиб яна булут қоплади. Айтишларича, тоғ чўққисидagi булут камдан-кам тарқалар экан. Бу тоғ ёнида унчалик баланд бўлмаган яна бир қиррали тоғ бўлиб, иккаласи оралиғида худди эгар шаклидаги боғланиш мавжуд. Нух пайғамбарнинг кемаси айнан шу ерда тўхтаган эмиш. Икки тоғ чўққиси қор билан қопланган. Элчилар шу кечаси Восит қалъаси деб аталган қасрда тунадилар. Тоғ чўққисига жойлашгани учун қасрга чиқиш жуда қийин. Пастроқда шаҳар, шаҳар билан қаср оралиғида минорали баланд девор, девордан қаср эшиги томон зинапоя қурилган. Темур-

бек қасрни қамал қилгач, қаср ҳокими Темурбек қўшини қасрга қирмаслиги ва уруш қилмаслиги шарти билан бож тўлаб туришга рози бўлган.

78-боб. Биринчи июнь, якшанба кечки ибодат маҳалида насронийлар католиги Норадинга қарашли Маку деган қасрга етиб келган элчилар бу ердаги аҳолининг бари католик арманлардан иборат эканлиги, улар арман тилидан ташқари, татар, форс тилларини ҳам билишларидан воқиф бўдилар. Ака-ука Доминик ибодатхонаси ҳам шу атрофда бўлиб, ибодатхона водий четида, жуда баланд қоя этагида қурилган, шаҳар қоядан юқоридаги ёнбағирда жойлашган. Шаҳарнинг тепасида минорали мустаҳкам тўсиқ девори, деворнинг нариги томонида эса аҳоли яшайдиган уйлар бор. Биринчи тўсиқнинг юқори қисмида яна бир тўсиқли девор, иккинчи тўсиқ девор ичкарисидagi қояда зинапоя мавжуд. Эшик олдида тўсиқни қўриқлаш учун минора, иккинчи тўсиқнинг нариги тарафида қўпгина уйлар, минора ва ҳоким яшайдиган қошона бор. Аҳоли ўзига зарур жамғармани шу ерда сақлайди. Қоядаги уйлар ва бинолар тўсиқларга қараганда баландда қурилган. Қаср ичидан бошланган катта сув оқими бутун аҳолини таъминлаб, боғларни суғоради. Қаср пойида кўркам водий, ундан дарё оқиб ўтади. Водийда боғлар, тоқзорлар ва экинзорлар ястаниб ётибди.

Темурбек мазкур қасрни забт эта олмаган бўлса-да, кейинроқ қаср ҳокими Темурбекка хоҳлаган пайтда йигирмата от етказиб бериш шарти билан битим тузган. Бир оз вақт ўтиб, Темурбек қўшини билан қаср ёнидан ўтаётганда, ҳоким ўз ўғли орқали совға сифатида Темурбекка топшириш учун учта безатилган от юборади. Қаср ёнига келган Темурбекка ҳокимнинг ўғли, отаси номидан учта отни топширади. Совғани олган Темурбек қасрга зиён етказмасликка буйруқ беради ва бундай етук ўғилни бу ерда юришига ҳожат йўқ деб, уни Узи билан олиб кетиб, йигирма ёшли йигитни Эрон ҳукм-Дори бўлган набираси Умар Мирзога топширади. Қаср ҳокимининг ўғли эндиликда Умар Мирзо саройида яшаб, унинг КУшинида хизмат қилмоқда. Умар Мирзо қаср ҳокимининг Уғлини мусулмон динига ўтказиб, унга Сагармиш исмини эради ва ўзининг шахсий соқчисига айлантиради. Бирок бу

хошишга зид холда мусулмон динини қабул қилган бўлсада, йигит амалда мусулмон эмас эди. Мазкур қаср ҳокими элчиларни жуда яхши қабул қилди. Қаср аҳолисининг насронийлар эканлиги элчилар учун жуда яхши бўлди.

Ҳокимнинг айтишича, Темурбекнинг набираси Жаҳонгир Мирзо ва унинг аъёнлари қандайдир хазинани яшириш мақсадида қасрга кириш учун изн сўраган, лекин у хазинани ўзи яшириб, сакдаб бериши мумкинлигини, Жаҳонгир Мирзони эса қасрга киритмаслигини айтган. Шундан сўнгра Жаҳонгир Мирзо бу ҳақда сўз очмаган экан.

Элчилар қасрда шу куни бўлишди, кейинчалик ҳокимнинг Эрон шоҳи кўшинида хизмат қилаётган ўғлини учратиб, у билан гаплашдилар. Мазкур шаҳар ҳокимининг яна бир кичик ўғли, отасининг айтишича, ўз она тилининг билимдони ва олими экан. Ҳоким, насиб этса, элчиларуйларига қайтаётганларида ўғлини уларга кўшиб юборишини, элчилар уни қиролга тавсия қилишларини, қирол эса уни попга тавсия этиб, натижада ўша ерларга бош руҳоний этиб тайинлашини сўрамоқчи, эканлигини айтди.

Қасрнинг насронийлардан узоқда, кўплаб мусулмонлар орасида мавжуд эканлиги, шунингдек, қасрдаги арманлардан католиклар етишиб чиқаётганига ажабланса бўларди.

79-боб. Элчилар иккинчи июнь, душанба куни бу ердан чиқиб, аҳоли яшайдиган ергача етиб келолмай, очиқ далада тунадилар. Шу куни уйлари чап томонда жойлашган, баланд тоғ қоясидаги, атрофи девор ва миноралар билан ўралган, девор ичкарасида суви мўл ерларда тоқзорлар, боғлар ва экинзор майдонлари бўлган Аленга қасрини томоша қилдилар. Темурбек Эрон подшоҳи Султон Аҳмадни енгиб, ерларини забт этган пайтда, подшоҳ ана шу қасрга яширинган экан. Темурбек бу қасрни уч йил давомида қамал қилгач, подшоҳ қасрдан чиқиб, Бобил султонининг олдига қочиб кетган. У ҳозир ҳам ўша ерда турибди.

Эртаси, сешанба куни элчилар кўчманчи чорвадор чиғатойларнинг юзта чодирини тикилган далада тунаш учун тўхтаб, чоршанба кунини ҳам шу ерда ўтказдилар. Бу ерда ҳам уларни озик-овқат, сафар учун зарур улов ва бошқа керакли нарсалар билан таъминладилар. Шу вақт давомида элчилар

тоғли ва сувли яйловлардан ўтиб келишаркан, йўлда кўплаб чиғатойларни учратдилар.

80-боб. Элчилар бешинчи июнь, пайшанба, тушга яқин текисликда жойлашган, атрофида боғ ва экинзор майдонлари бор, экинзорлари орасидан кўплаб анҳорлар оқиб ўтган, минорали ғишт деворлар билан ўралган Хой шаҳрига етиб келдилар. Кўплаб арманлар истикомат қиладиган бу шаҳар чегарасида Арманистон ҳудуди тугаб, Эрон ерлари бошланади. Элчилар бу ерда Бобил султонининг Темурбекка юборган элчисини учратдилар. Султон элчиси Темурбекка совғалар ортилган ўн бешта туя билан йигирмага яқин қўриқчи аскарлар қузатувида йўлга чиққан, шу билан бирга яна олти туяқуш ва битта жирафа ҳам олиб бораётган экан.

Жирафанинг гавдаси от бўйига тенг, бўйни жуда узун, олдинги оёқлари кейингисига нисбатан анча узун, туёғи ҳуқизникига ўхшаш қўштуёқ, олдинги оёғи туёғидан то елкасигача бир ярим газ, олдинги қовурғасидан бошигача ҳам бир ярим газ келар, бўйни худди кийикникидай ингичка, бошини жуда баландга кўтарар, орқа оёқлари олд оёқларидан калталигини кўрган одам уни ўтирган, деб ўйлаши мумкин. Унинг қорни оқ, юнги сарғиш, бурни кийикникидай пастда, пешанасида ўсимта бор, кўзлари думалоқ ва катта, кулоқлари кичкина, энди ўсиб келаётган кийик шоҳига ўхшайди, беш-олти метр баландликдаги емишни бемалол узиб ея олади. У дарахт барглари билан озикланар, мухтасар қилиб айтганда, биринчи бор кўрган одам учун жирафа ғаройиб ҳайвон ҳисобланади.

Пайшанбада етиб келган элчилар шанбагача шу ерда бўлиб, саккизинчи июль, якшанба куни йўлга чиқдилар. Чунки келган кунлари сафарга тайёр отлари йўқ эди. Шу куни кенг яйловда тунадилар. Улар Хой шаҳригача бўлган йўлларда кўп қор кўрдилар-у, кейин умуман қорни учратмадилар. Бу жойлар анча иссиқ эди.

81-боб. Эртаси, душанба куни туш пайтида текисликда жойлашган, атрофи серсув боғлардан иборат Қаза деган катта шаҳарга етиб келдилар. Шаҳар қаршисида айланаси юз мил келадиган катта шўр кўл бор, кўл ҳудудида учта орол,

уларнинг бирида одамлар яшайди. Элчилар шу куни катта қисми вайронадан иборат Кусакама деб аталган жойда тунадилар. Айтишларича, аҳолисининг кўпчилигини арманлар ташкил этадиган бу шаҳарни Тартария хони Тўхтамишхон бузиб ташлагандан сўнг, Темурбек Тўхтамишхонни енгиб, уни бу ерлардан ҳайдаб юборган экан. Тўхтамишхоннинг бу ерлардан қандай ҳайдалганлиги ҳақида бир оз кейинроқ сўз юритамиз.

Эртаси куни текисликда жойлашган Чаускад деган шаҳарда тунадилар. Шаҳар атрофи ҳар хил боғ ва узумзорлар билан ўралган. Бу ердаги баланд тоғлардан оқиб тушган сувлардан боғларни суғориб, мўл ҳосил олишар, Табриз шаҳрига ҳам жўнатишар экан. Тунни далада ўтказган элчилар шу куни боғлар, токзорлар ва узокдардан оқиб келаётган анҳорлар орасидан ўтдилар. Бу йўллар жуда текис ва чиройли эди.

82-боб. Ўн биринчи июнь, чоршанба кечки ибодат маҳали икки тоғ қоялари орасидаги водийда жойлашган Табриз деган катта бир шаҳарга етиб келган элчилар шаҳар атрофи деворсиз, чап томондаги тоғ шаҳарга жуда яқин, тоғдан сув оқиб тушаётганини кўрдилар. Шаҳардан узокроқда, ўнг томонда яна бир тоғ бўйи кўрсатиб турар, у жуда совуқ, чўққисидан йил бўйи қор аримаскан, тоғдан оқиб тушаётган сув тиниқ бўлиб, шаҳарнинг турли томонига тарқалган. Шаҳар олдида салобат тўкиб турган икки қоя авваллари бири-бирига яқин, эндиликда улар орасидаги масофа кундан-кунга узоклашиб бормоқда. Чап томондаги, бир лига баландликдаги қояни гонуяликлар қаср қуриш учун Султон Вайс деган ҳукмдордан сотиб олган экан. Кейинроқ сотганига пушаймон бўлган ҳукмдор, қаср қураётганлар олдига одам юбориб, "бизнинг юрда савдогарлар қаср қурмасин деган одат йўқ, бироқ қаср қуришга сарфланадиган тупрокни ўз мамлакатларидан олиб келишлари керак", деб айтади. Савдогарлар у билан баҳсга киришганда, у савдогарларни қатл этишга фармон беради.

Ўнг томондаги тоғдан оқиб тушаётган сув анҳор ва ирмоқларга бўлиниб, шаҳарнинг турли бурчакларига оби-ҳаёт тарқатар, шаҳарнинг кенг ва тор кўчаларида ҳар хил нарсалар сотилар, кўчаларнинг кесишган жойларида кўп эшикли

уйлар, каттакон бу уйларнинг ичида шойи, юпқа шойи ва ипак матолар, марваридлар билан савдо қилувчи дўконлар бор эди.

Табриз шовқин-суронли, савдогарлар шаҳри, бу ердаги дўконларда аёллар учун хушбўй атир-упалар, дуру гавҳарлар сотиларди. Бу атир-упаларни айнан аёлларнинг ўзлари дўконларга кириб савдо қиларди. Аёллар ўзларини танитмаслик учун паранжи ёпиниб олардилар.

Шаҳарда юнон услубида, қимматли тоштахталар, рангбаранг бўёқлар, олтин ва чиройли ойналар билан безатилган кўплаб бинолар ва масжидлар салобат тўкиб турарди. Айтишларича, бу чиройли бинолар бой-бадавлат, таникли кишилар томонидан қурилган, қурилиш маҳалида ўша кишилар кимўзарга интилиб, бутун бойликларини қуражак биноларига сарфлаган экан. Ана шу бинолар орасида йигирма мингга яқин хонаси ва яна алоҳида хужралари, чиройли деворлар билан ўралган катта уй бор бўлиб, мазкур уй Эрон ҳукмдори Султон Вайс томонидан Бобил султонидан олинган бир йиллик бож эвазига қурилган ва бино Толебахтхона деб аталган. Темурбекнинг катта ўғли томонидан шаҳардаги кўпгина хашаматли уйлар бузиб ташланган бўлса-да, ушбу қошона сақланиб қолган экан.

Табриз шаҳри бой, ҳар куни бу ерда олди-сотди қизғин. Айтишларича, илгари шаҳар аҳолиси кўп бўлиб, ҳозир шаҳардаги хонадонлар сони икки юз мингдан ошса керак. Шаҳар майдонларида бутун ҳолда ёки турли усулларда пиширилган гўшт ва сархил мева-чевалар сотилади.

Шаҳар кўчаларининг бирида қуриган дарахт бўлиб, у қачон барг чиқарса, қўлида хоч ушлаган бир насроний рухонийси ўз муридлари билан дарахт олдига келиб, аҳолини Исо пайғамбар динига киритишини Худодан сўраркан. Бунини дарвиш қиёфасидаги бир мусулмон гапириб берган экан. Аҳоли бундан жуда ҳам хафа, дарахтни кесиб ташламоқчи бўладилар, бироқ дарахтга уч марта болта урган кишининг қўли синади. Бу ҳақда гапирган ва кўпгина нарсаларни башорат қилган ўша мусулмон одам яқинда қазо қилибди. Айтишларича, бу шаҳарга ташриф буюрган Темурбек ўша мусулмонни топиб келтиришни буюради. Мусулмон юқоридаги ривоятни ва бошқа кўпгина нарсаларни унга гапириб беради. Ўша

қуриган дарахт ҳозир ҳам турибди ва унга ҳеч ким яқинлаша олмайди.

Шаҳар кўчалари ва майдонларида кўплаб ҳовуз ва қудуқлар борки, улар олдида, ёзда одамлар сув ичишлари учун мис ҳамда темир косалар қўйилади. Шаҳарга Соҳибқироннинг қариндошларидан — Деррега исмли шахзода ҳоким эди. У элчиларни катта ҳурмат ва эҳтиром ила кутиб олди.

Бундан ташқари, кўплаб масжид ва ҳаммомлари бўлган бу шаҳарда элчилар тўққиз кун туриб, жўнашлари олдидан уларга сарой отларидан келтириб беришди. Соҳибқирон иқболлига ташриф буюрувчилар учун шу ердан бошлаб, тегишли жойларда салтанатга қарашли отлар тайёрлаб қўйилган, бу отлардан меҳмонлар йўлларда кеча-кундуз фойдаланишлари мумкин. Бу жойда юзта, иккинчи жойда элликта, яна бир жойда икки юзта мана шундай чопқир отлар то шаҳри Самарқандга етиб боргунча шай қилиб қўйилган. Бу шаҳардан ўн кунлик масофада, Бобил қаршида Бағдод шаҳри жойлашган.

83-боб. Йигирманчи июль, жума куни, соат тўққизларда Табриз шаҳридан чиқиб, кечқурун Зайдана деган қасрга етиб келишган элчилар эртаси, шанбада Бухон деган қишлоқдан ўтиб, далада тунаб қолдилар. Якшанба куни эрталаб Сангелана қишлоғидан ҳам ўтиб, туркман қабиласи истиқомат қилувчи Туселар қишлоғида тушлик қилдилар. Бу юрт улар босиб ўтган аввалги мамлакатларга қараганда текисликда жойлашганлиги билан бирга жуда иссиқ ҳам эди. Ҳар бир қишлоқдан таомлар олиб чиқиб, элчиларни меҳмон қилишардики, бу ерларнинг урф-одати шундай экан. Элчилар бирор қишлоққа етиб келишлари биланок, отлардан тушиб, далада, соя жойда, улар учун тўшалган гилам устида ўтирар, шундан сўнг хонадонлардан олиб чиқилган таомлар — кимдир нон, бошқаси кўзада қатик, яна бири рўзғорида тайёрланган гуруч ёки жўхоридан пиширилган таом дастурхонга қўйилар эди. Булар йўл устида олиб чиқилган таомлар, агарда меҳмонлар қишлоққа тушадиган бўлсалар, кўплаб пиширилган гўшт келтириларди.

Элчилар сафарни кечаси, салқинда давом эттириш мақсадида, қоронғи тушиши билан йўлга отландилар. Чунки кун-

дузлари ҳаво жуда иссиқ, пашша-чивинлар дастидан юришда тоқат қилиб бўлмасди. Катта-катта чивинлар одам ва ҳайвонларни қон чиққунча чақар, уларга ҳатто ҳайвонлар бардош бера олмас, чивин чаққан жойдан шундай қон оқардики, бундан одам хайратга тушарди.

84-боб. Элчилар, эртаси, душанба куни соат бирларда "ярим йўл" маъносини англатувчи Миана шаҳрига етиб келиб, бу ерда кун бўйи бўлишди, кечқурун ўзларига ажратилган отларга миниб тун бўйи йўлларини давом эттиришди ва сешанба — Авлиё Хуан куни эрталаб катта бир уй олдига етиб келдилар. Бу уй савдогар ва саёҳатчилар учун қурилган қарвонсарой бўлиб, элчилар кечки ибодатгача шу ерда дам олдилар. Шу вақт оралиғида Соҳибқироннинг катта ўғли Мироншоҳ юборган чопар келиб, элчилар сафарни тезлаштириб, бу ердан унча узоқ бўлмаган далада, лашкарлари билан турган шох ҳузурига етиб боришларини сўраганлигини айтди.

Элчиларга салтанат отларидан тақдим этилгач, кеч кириши билан улар йўлга чиқарқанлар, тонг отиши билан Мироншоҳнинг иккинчи чопари етиб келиб, шох элчилар билан учрашиш ниятида, Султонияга қараб келаётганлигини, шу сабаб элчилар сафарни янада тезлаштиришлари лозимлигини маълум қилди.

Элчилар тунга яқин дарё бўйидаги бино олдига етиб келдилар. Бу ерда ҳам салтанат отлари сақланаркан. Улар шу ерда дам олиб, отларни алмаштириб, йўлга чиқдилар ва тунда, бир вақтлар Эроннинг йирик шаҳарларидан бўлган, кимсасиз Санга шаҳрига етдилар. Иккита баланд тоғ тизмалари оралиғидаги водийда бўй кўрсатиб турган шаҳарнинг деворлари бузиб ташланган, ичкарида уй ва масжидлар бор, кўчаларидаги ариқларда сувлар оқиб ётарди. Санга шаҳри шох Доро тасарруфида бўлиб, у ўз салтанатидаги шаҳарни жуда кадрлар ва кўп вақтини шу ерда ўтказарди. Доро шу шаҳардан Александрга қарши қўшин тортган экан. Шу ерда тунаб қолишни ихтиёр этган элчиларни яхши қабул қилиб олган шаҳар ахли уларни ширин таом ва мева-чевалар билан меҳмон қилди, эртаси куни махсус тайёрланган салтанат отларига миндириб, кузатиб қўйдилар.

85-боб. Олтинчи июнь, пайшанба куни, тушга яқин Султония¹ шаҳарига келиб, Темурбекнинг катта ўғли Мироншоҳ Мирзо шу ерда эканлигини билдилар ва эртаси, жумада Мироншоҳ Мирзонинг хузурига йўл олдилар. Бу ерга келган кишилар урф-одатга кўра, совға-саломлар беришлари лозим эди. Шу боис элчилар сархил нарсалар, кўйлақлар, бу ерда кадрланадиган шойи газламалар ва яна баъзи молларни Мироншоҳга олиб келишганди. Улар Мироншоҳ Мирзони катта боғ ичидаги саройда учратдиларки, у элчиларни хурмат-эҳтиром билан кутиб олиб, ўз чодирига таклиф этаркан, элчилардан қиролнинг сиҳат-саломатлигини сўради. Озгина суҳбатдан сўнг, у элчиларни дастурхонга таклиф этиб, ширин таомлар билан сийлади. Шундан сўнг Мироншоҳ Мирзо ҳар бир элчининг елкасига яхши тўнлардан ёпди.

Султония шаҳри текисликда жойлашган, атрофи деворлар билан ўралмаган, лекин шаҳарда баланд девор билан ўралган қаср бор. Қаср деворларида чиройли, ҳар хил гул ва кошинкорлик билан безатилган миноралар, ҳар бир минорада тош отиш қуроли - манжаник, яъни палахмон бор эди.

Султония аҳолиси Табриз аҳолисига нисбатан камчиликни ташкил қилса-да, бу ердаги савдо-сотик ишлари жуда юқори. Ҳар йили июнь, июль ва август ойларида сон-саноксиз қарвонлар билан Султонияга ҳисобсиз моллар келтирилади. Ана шу савдо-сотик орқасидан мамлакат катта даромад кўради. Ҳар йили бу шаҳарга Кичик Ҳиндистондан кўплаб савдогарлар Сурия ва Александрияга олиб боролмайдиган тансиқ ва хушбўй меваларни, қалампир, мускат енғоғи, долчин, ун, мускат бўёғи ва бошқа энг яхши дориворларни Султонияга келтиришар, бундан ташқари, Боку, яъни Каспий денгизи яқинидаги Гилонда ҳар йили кўплаб ишлаб чиқариладиган шойининг катта қисмини шу ерга олиб келардилар. Гилон шойиси Дамашқ, Сурия, Туркия, Кафа ва бошқа мамлакатларга юборилади. Султонияга яна Шамахи заминида тайёрланган шойилардан келтирилар, хатто Генуя ва Венеция савдогарлари ҳам шойи сотиб олиш учун, ипак-

¹ Султония - Эрон Озарбайжони шаҳарларидан. Халоқуийлар давлатининг Табриздан кейинги пойтахти. Арғунхон (1284-1291) ва Кайхотухон (1291-1295) замонида қурилган Абхор билан Занжон ўртасида жойлашган.

нинг қони — Шамахига ташриф буюришарди. Шуни айтиб ўтмоқ лозимки, икдими хаддан зиёд иссиқ Султонияга келган чет эл савдогарларини офтоб урар ва хатто қуёш таъсиридан ҳалок бўлишлари ҳам мумкин эди. Айтишларича, офтоб уриши елкани қаттиқ қуйдириш билан бирга тўғри юракка таъсир қилар ва одам қайт қилиб ўлар экан. Офтоб урган кишининг ранги сарғайиб, аввалги ҳолига қайта олмас экан.

Бундан ташқари, Кичик Ҳиндистон яқинидаги Шероз ва Есен, Серпидан бу ерга кўплаб шойи газламалар, Хуросондан йигирилган-йигирилмаган иплар, либосга мўлжаллаб тайёрланадиган турли рангдаги ип-газламалари келтирилади.

Хуросон-Туркистон ерларидан Кичик Ҳиндистонга қадар худудни ўз ичига олган жуда улкан мамлакатдан, яъни Шероз ва Хуросон ерларидан, Ормуз шаҳридан Султонияга кўплаб марварид ва дуру гавҳарлар келтирилади. Илгари Кичик Ҳиндистонга қарашли Ормуз шаҳри эндиликда Темурбек қармоғида. Хитойдан Ормузга келиш учун Ғарбий денгиз орқали деярли ўн кун юрилади. Ундан сўнг бир дарёга ўтиб, яна кемада ўн кун юриб, Ормузга етиб келадилар. Денгизда сузувчи кемаларда темир ишлатилмай, улар фақат ёғоч, мих ва арқонлар билан ясалади. Темир ишлатилса, денгизда кўп учрайдиган магнит, яъни оҳанрабога дуч келиб, емирилиб, вайрон бўлиши мумкин. Бу кемаларда марваридлар олиб келадилар. Фақат Хитойда учрайдиган энг яхши ёкут, кўплаб ширинлик ва дориворлар бу ерга келтирилиб, сўнгра дунёнинг бошқа жойларига олиб кетилади. Дунёдаги марвариднинг энг кўпи Хитой денгизидадир. Марваридни тешиб, сайқал бериш учун Ормузга олиб келадилар. Мусулмон ва насроний савдогарлар бу марваридларни тешиб, сайқал берадиган Ормуздан бошқа жой йўқ, дейдилар. Султониядан Ормузгача олтмиш кунлик йўл. Ушбу ғарбий мамлакатда марварид "ясорес" деб аталган чиғанокларда ҳосил бўлади, десалар, Ормуз ва Хитой мамлакатидан келган кишилар, марваридлар денгиз малюскалари чиғаноғида ҳосил бўлади, дейдилар. Оппоқ чиғанокларни Султония ва Табризга келтириб, улардан марваридга ўхшаш сирға, узук ва бошқа шунга ўхшаш безак-тақинчоқлар тайёрлайдилар.

Кафа ва Тарабзундан насроний савдогарлар, шунингдек, Туркия ва Бағдоддаги савдогарлар йилнинг айни шу мавсу-

мида моллар харид қилиш учун Султонияга келадилар. Султониянинг текисликда жойлашган жуда катта майдон ва кўчаларида ҳар хил моллар сотилар, бу ерга келган савдогарлар шаҳардаги кўплаб катта уй ва меҳмонхоналарда тўхтайдилар.

86-боб. Шаҳар чеккасидан бошланадиган кенг, паст текисликларда аҳоли зич жойлашган. Ўнг томонда, куп-курук тоғлар ортида Гуржистон мамлакати бор. Баланд тоғлардаги қорлар ҳеч қачон эримайди. Чап томонда ҳам худди шу каби тоғ бўлиб, ҳавоси жуда иссик. Унинг ортида, Гилон ерларида Боку¹ денгизи мавжланади. Султониядан ушбу денгизгача олти кунлик йўл. Боку денгизидаги айрим ороллардан олмос оладилар. Лимон ва апельсин дарахларига бой Гилон ерлари жуда иссик, ҳеч қачон қор тушмайди.

Кўплаб мамлакатлар билан савдо-сотик олиб борганлиги учун, Султония подшоси катта даромад олади. Султония ва Табриз шаҳарлари, умуман Эрон подшолиги Темурбекнинг тўнғич ўғли Мироншоҳ Мирзога қарашли эди, лекин у бу ерлардан маҳрум. Бунинг сабаби эса қуйидагича:

Мироншоҳ Мирзо бу ерларнинг ҳокими, отаси томондан берилган кўплаб кўшин ва баҳодирларга эга эди. Аммо у Табризга келгач, ғалати бир одат чиқарди. Барча уйлар, масжидлар ва бошқа биноларни бузиб ташлашни буюрди. Табриздан Султонияга келиб ҳам шу ишини такрорлади. Шаҳардаги қасрга кириб, отасининг шу ерда сақланаётган хазинасидан анча қисмини баҳодир ва аъёнларига бўлиб берди. Шаҳардан ташқарида, лашкарбоши томонидан қурилган ва унинг ўзи ҳам шу ерга дафн этилган катта уйни ҳам буздириб, лашкарбошининг жасадини қабрдан чиқариб ташлашга фармон берди. Баъзи бировлар Мироншоҳ Мирзо бу ишларни жиннилиги туфайли амалга оширган деса, яна бировлар, Мироншоҳ Мирзо ўзига ўзи: "Мен жаҳонда энг улуғ инсоннинг фарзандиман, бу шаҳарларда ўлимимдан кейин ҳам ном қолдирадиган қандайдир ишларни амалга оширмоғим керак", дегани учун ҳам шундай қилмоқда, деб айтардилар.

Каспий денгизи.

Кейин у ном қолдирадиган ҳар хил усуллар ҳақида ўйлаб-ўйлаб, охири дунёдаги барча ишлардан афзалроқ бошқа иш қилиш мумкин эмаслигини англаб етади ва одамлар ўлимидан кейин уни эслашлари учун, шу ердаги биноларни бузиб ташлашга буйруқ беради. Бундан хабар топган Темурбек Самарқанддан Мироншоҳ Мирзо хузурига йўл олади. Отасининг келатганини эшитган ўғил "Бир қошиқ конимдан кечинг!" деб афв сўраб, отани кутиб олиш учун пешвоз чиқади. Отаси уни қатл этмокчи бўлганда, қариндош ва амалдорлар унинг гуноҳидан ўтишни сўраб, жон куйдириб ҳаракат қилгач, Мироншоҳ Мирзони салтанатдан маҳрум этиш шарт билан Темурбек ўғлининг гуноҳидан ўтади ва унинг ихтиёридаги ерларни ҳамда кўшинни олиб, Мироншоҳ Мирзонинг ўғли, Абубакр Мирзони хузурига чақариб: "Отанг гуноҳкор бўлиб қолганлиги сабабли, унинг салтанати ва мулкни сенга тақдим этман", дейди. Бунгажавобан набираси: "Отаннинг салтанатини эгаллашдан худо асрасин, яхшиси отамни кечириб, мол-мулкни унинг ўзига қайтариб беринг", деб эътироз биддиради.

Шундан кейин Темурбек ҳокимиятни Мироншоҳ Мирзонинг бошқа ўғли — Умар Мирзога тақлиф этганда, у отасининг салтанат ва кўшинини қабул қилиб олади. Ҳокимиятга эга бўлган ўғил, кейинчалик отаси ва акаси билан шунчалик зиддиятга борадики, ҳатто уларни ўлдирмокчи ҳам бўлади. Бу ҳақда бир оз кейинроқ сўз юритамиз.

Шундан кейин Темурбек Бобил султонлиги ерларидан Бобил, Алеппо ва Бағдод шаҳарларини забт этиб, бу юртларни отасининг салтанатини олишдан бош тортган набира-сига тақдим этади. Кейинчалик Мироншоҳ Мирзо ўғли Абу-бакр Мирзо билан ушбу вилоятларда яшай бошлайди.

Мироншоҳ Мирзо юқоридагидай васвасаларга тушган пайтларда, узок йўл босиб, Темурбек хузурига етиб келган ва воқеани отасига гапириб берганда, хотини Хонзодабегим ўз эрини Темурбекка қарши исён кўтармокчи эканлигини ҳам айтади. Оқибатда Темурбек Мироншоҳ Мирзодан ҳокимиятни тортиб олди. Хонзодабегим эса эри хузурига бормай, ҳурмат-эҳтиром ила Темурбек саройида яшаб келмоқда. Мироншоҳ Мирзонинг Хонзодабегимдан Халил Султон деган ўғли бор. Мироншоҳ Мирзо қирқ ёшлардаги, тўладан келган, баланд бўйли, оёқ оғриғига чалинган киши эди.

Элчилар Султония шаҳрида уч кун турдилар.

87-боб. Элчилар йигирма тўққизинчи июнь, якшанбада шох томонидан ажратилган махсус отларда Султониядан жўнаб, кечқурун Коенгола деб аталган қишлоққа келиб тунадилар. Эртаси куни, тушда Абхор қишлоғига бирров қўниб, яна йўлни давом эттириб, кечаси серсув ва боғ-роғларга бой Секизана қишлоғига кириб келдилар. Эртаси, чоршанбада, бундан бир неча кун илгари эгаси ташлаб кетган қасрда тунадилар. Айтишларича, бир ой илгари шох бу ерда бўлиб, на буғдой, на жавдар, ҳатто чорва учун ўт ҳам бўлмагани учун, экилган майсаларни едиринглар, деб буйруқ берган. Қўшин шох буируғига биноан ҳамма нарсани талон-тарож қилгани сабабли аҳоли бу ердан кетиб қолган. Бу ерда фақат йўловчилар учун ажратилган элликта отни боқиб юрган кишиларни учратиш мумкин эди.

Элчилар Султониядан бу ергача бўлган масофада, салтанат отлари қўйилмаган иккита жойни учратдилар, холос. Учинчи июль, пайшанба куни, элчилар сафар отлари билан таъминланди ва улар Шахаркон шаҳарига етиб келдилар. Уларга жуда яхши бино ажратилди ва ҳамма керакли нарсалар билан таъминланди. Элчилар ўз қароргоҳларида ўтирганда, Босимбек исми лашкарбошидан хабар келди. Қирол элчиларини иззат-икром билан қабул қилиш унга топширилганлигини, уларга тайинлайдиган гаплари борлигини билдириб, элчиларни ҳузурига чорлаган эди.

Элчилар пайшанба, жума ва шанба кунлари шу шаҳарда туришди.

88-боб. Шанба куни отлар билан таъминланган элчилар кеч кириши билан бу ердан чиқдилар, олтинчи июль, якшанба куни тушга яқин Техрон¹ шаҳрига етиб келиб, Босимбекни шу ерда учратдилар. Босимбек элчиларни жуда яхши кутиб олди ва шох ташриф буюрганда истикомат қиладиган шаҳардаги энг яхши бинога жойлаштирди. Эртаси куни киши юбориб, меҳмонларни ҳузурига таклиф этди. Элчилар уни уйига яқинлашганларида ўзи кутиб олди ва ичкарига бошлаб, супада ўз ёнига ўтиргизди. Шундан сўнг у ҳозиргина етиб келган, Темурбекка совғалар олиб бораётган, Бобил

Эрон пойтахти.

султони элчиларига ҳам киши юборди. Босимбек элчиларни хар хил таомлар, шунингдек, пиширилган от калласи, қовурилган от гўшти билан зиёфат қилди. Зиёфатдан сўнг, "эртага жўнашларингиз мумкин", деди. Шунингдек, Босимбек Соҳибқироннинг куёви билан бирга эътиборли Мирзонинг ҳузурига ташриф буюришларини ҳам маслаҳат берди ва Соҳибқироннинг топшириғи шундай, деб қўшимча қилди.

Элчиларнинг жўнаш олдидан Босимбек Руи Гонсалесга кимхоб тўн, салла такдим этиб: "Буни Темурбекнинг қиролга дўстлиги рамзи сифатида қабул қилишингизни сўрайман", деди.

Техрон атрофи девор билан ўралмаган, ҳамма нарса мўлқўл, ажойиб шаҳар. Аммо жазирама иссиқ ёмон таассурот қолдирди. Шаҳар жойлашган ерни Рей деб атайдилар. Бу кенг ва бой вилоятга элчилар ҳузурига ташриф буюриши лозим бўлган Темурбекнинг куёви ҳокимлик қиларди. Султониядан Техронгача бўлган ҳудуд аҳоли яшайдиган текис ва жазирама иссиқ ерлар экан.

Эртаси, сешанба куни кечқурун бу ердан икки лига масофадан кейин, ўнг томонда, умуман бузиб ташланган улкан шаҳар харобалари қўринди. Бир неча минора ва масжидларгина бутун қолган, ҳозирда кимсасиз Рей илгари мамлакатда йирик шаҳар ҳисобланган. Чоршанбада элчилар бир қишлоққа келиб, сўнг тоғда яшовчи ҳоким ҳузурига бориш учун қишлоқдан чиқиб, далада тунадилар.

89-боб. Элчилар, эртаси, ўнинчи июль, пайшанба тушлик ибодат маҳалида бир неча отликларга дуч келиб, улардан ҳоким ўз ўрдасида эканини, ўзларини Бобил султони элчилари билан кутиб туришганини, кейин улар билан бирга ҳоким ҳузурига ташриф буюришларини билиб олдилар.

Элчилар султон элчиларини кутиб, Қоҳира элчилари етиб келишгач, элчиларнинг хар бири ўз гуруҳи билан йўлга тушди. Улар ҳоким ўрдасига яқин жойда қолиб, унинг буйруғини кутдилар. Орадан бир оз вақт ўтгач, ҳоким чопар юбориб, уларни таклиф қилди. Чодир олдидаги катта шийпонда ўтирган ҳоким уларни ҳурмат билан кутиб олди ва тезда дастурхон тузашни буюрди. Ҳоким эртаси куни ҳам бирга овқатланишга таклиф этди ва уларни ўз чодирларига кузатиб қўйишни буюрди. Элчилар ўз чодирларига киришгач, уларга хар

хил таомлар, нон ва ун, тирик қўй келтириб беришди. Меҳмонлар эртаси куни, ҳоким таклиф этганидек, базмга ташриф буюришди. Базм дастурхонига турли таомлар, ковурилган от гўшти, пиширилган от бўйраги, хар хил ширинликлар қўйилган, базмда кўпгина одам иштирок этди.

Зиёфат тугагач, ҳоким элчиларга қарата: "Соҳибқирон фармойишига асосан совғалар қўрилиб, элчилар олдин саройга юборилиши кераклиги" ни айтди. Ҳоким совғаларни қўргач, уларни от ва туяларга юклаб, Соҳибқирон турган жойга жўнатишни, кейин эса элчиларни отлар билан таъминлашни буюрди.

Элчиларга тўн ёпилди. Руи Гонсалесга қўшимча ҳарбий кийим ва телпак ҳамда бу ернинг одатига кўра, катта совға ҳисобланган эгар-жабудуклари билан бирга йўрға от тақдим этилди.

Ҳокимнинг исми Ғуломшоҳ Мирзо бўлиб, Соҳибқироннинг яқин одамларидан эди. У элчиларни икки тоғ оралиғидан оқиб ўтадиган дарё бўйидаги майсазорда кутиб олди. Йилнинг ушбу фаслида бу ерлар жудаям гўзал кўриниш касб этар, бу ердаги тоғ Кар деб аталар, тоғ этагидаги ўрдада уч мингга яқин чодирлар тикилган. Темурбекнинг қизига уйланган ҳокимнинг олдида бир оз бетоб бўлган, Темурбекнинг набираси Султон Халил Мирзо ҳам бор эди.

Султон Халил Мирзо, элчилар Соҳибқиронга совға сифатида олиб келган лочинлардан бирини унга беришларини сўраб, "бобом мен олиб қолганимни эшитса хафа бўлмайди", деб Ғуломшоҳ Мирзога қаради. Ғуломшоҳ Мирзо "Соҳибқирон бундан, албатта хурсанд бўлади", деб лочинлардан бирини унга ҳадя этди. Элчилар улуғ подшоҳга олиб бораётган совғаларимизни олишга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ, деб эътироз билдирди. Шунда улар, Султон Халил Мирзо саройнинг довурак шахзодаларидан бири эканлиги, ҳозирда бетоблиги, шу сабабли Соҳибқирон хафа бўлмаслигини билиб, лочинлардан бирини сўраганликларини айтдилар. Шунингдек, Соҳибқироннинг ушбу набираси туркларга қарши жангда Темурбекнинг шахсий соқчиларига бошчилик қилган. Жанг кетаётган пайтда Соҳибқирон шахсий соқчиларидан баъзи бирларини жангга киришга ундаганда, Султон Халил Мирзо Соҳибқиронга "шундай қалтис кунда сиз мени

яроксиз, деб четлатяпсизми, мен ҳам жангга кираман!" дейди. Соҳибқирон бунга жавобан сукут сакдайди. Султон Халил Мирзо эса бошидаги дубулғасини ечиб отади ва шу куни бошьяланг жангга киради.

90-боб. Ўн иккинчи июль, шанба куни элчилардан Руи Гонсалесдан бошқа яна икки элчи — магистр Фра Альфонсо ва Гомес де Салазар бетоб эдилар. Элчиларнинг одамларидан баъзилари ҳам бетоб. Ҳоким узоқ сафарда ўлиб қолмасликлари учун бетоб кишиларни шу ерда қолдиришни маслаҳат берди. Элчилар етти кишини қолдирдилар. Руи Гонсалес ихтиёрида иккита, магистр ва Гомес ихтиёрларида биттадан хизматкор қолди. Беморларни Техрон шахрига қайтариб юбориб, қайтгунларича ўша ерда кутишларини тайинладилар. Бироқ қолдирилаётган беморлардан икки киши шу ернинг ўзида вафот этди.

Элчилар бу ердан чиқиб, кечга яқин бир дарё бўйида тунадилар, эртаси йўлга тушиб, кун бўйи юрганларидан сўнг, кечкурун бошқа бир дарё ёқасидаги сайхонликда тунни қаршиладилар.

Ўн тўртинчи июль, душанба тушга яқин Ферузқўҳ деб аталган қасрга келиб, Темурбек бундан ўн икки кун аввал бу ерда бўлиб, кейин Самарқандга жўнаб кетганидан воқиф бўлдилар. Соҳибқирон элчиларни шошириб, Самарқандда учрашиш учун тезроқ йўлга тушсинлар, деб тайинлаб кетган экан.

Самарқанд Темурбек забт этган шаҳарлардан биринчиси, у шаҳарнинг нуфузини янада юқори кўтарди ва ўзининг хазинасини шу ерда сақлаб келмоқда. Элчилар бу ерга келишларидан ўн беш кун олдин Темурбек Ферузқўҳ қасрини забт этган экан. Бунинг сабаби, қаср эгаси Соҳибқироннинг яқин одамларидан бўлиб, Соҳибқирон мазкур қаср ва унинг атрофидаги ерларни шу одамга тақдим этган экан. Кейинчалик ушбу ҳокимдан ғазабланган Соҳибқирон уни тутиб, Самарқандга олиб боришни буюради. Ҳокимни олиб бораётган ясовул қасрга етиб келганда, шаҳар аҳолиси чиқиб, уни ажратиб, қасрга олиб кириб кетади. Бундан огоҳ бўлган Соҳибқирон қасрга қўшин тортиб, уни ўттиз кун камал қилади. Шаҳар аҳолиси қасрни ҳимоя қилолмагач, таслим бўлади. Вазиятдан фойдаланган ҳоким кечаси бу ердан қочади.

Қаср шунчалик мустаҳкам қурилганки, агар аҳоли таслим бўлмаганда, қасрга кириб бўлмасди. Чунки қаср пастте-кислик ўртасидаги қоя устига қурилган, тоғлар билан боғланмаган. Унинг орқасида эса шаҳар бор. Деворнинг тепасида, ундан баландроқда орқама-кетин иккита минора, девор билан ўралган мустаҳкам қаср қад ростлаб турибди.

Шундай қилиб, бу ерда устма-уст жойлашган учта қалъа, шаҳар ичкарасидан эса атрофни таъминлайдиган сув бор. Мазкур қаср жойлашган қоя дарё билан ўралган. Шаҳар дарвозалари ёнида осма кўприк, кўприк остидан дарё оқиб ўтади.

Ўн бешинчи июль, сешанба, чоршанба куни элчилар далада тунадилар. Чунки икки кун давомида йўлда аҳоли яшайдиган жой учрамади. Улар ўнқир-чўнқир ва жуда иссиқтоғ йўлларидан юрарканлар, йўлларда сув жуда кам эди. Пайшанба куни дарё бўйида жойлашган шаҳардаги кимсасиз қаср олдига етиб келдилар.

91-боб. Ўн еттинчи июль, пайшанба куни кечаси текисликка жойлашган, атрофи тупроқ қалъа билан ўралган, бир четида қаср қад кўтарган, Эрон пойтахти Мидия вилоятига қарашли Дамгон деб аталувчи қасрга етиб келдилар. Шу куни қаттиқ гармсел шамол туриб, ҳаво жуда исиб кетдики, иссиқ шамол худди дўзахдан чиқаётган оловдек эди. Элчилар олиб бораётган овчи лочинлардан бири ўлди.

Шаҳардан ташқарида, узилган ўқ узоклигича масофада, осмонга отилган тош баландлигидаги икки минора қурилган. Ушбу минора ёнида яна иккита бузилган минора ҳам бор. Булар Туркия билан Сурия оралиғидаги ерларда яшаган Оқ татарларга¹ қарашли эди.

Темурбек Сабстрияни эгаллаб, Дамашққа қараб юриш қиларкан, йўлда оқтатарлар билан жанг қилиб, уларни енгади. Кейин уларнинг бир қанчасини асир олиб, доимий яшашлари учун, аҳолиси сийрак Дамгон ерларига жўнатади. Шундан сўнг оқ татарлар бошқа жойдаги қабиладошлари билан бирлашган, аввалгидай далама-дала юриб, ҳаёт кечи-

ра бошлаган. Охир-оқибат ўз ерларига қайтиш ниятида йўлда учраган ҳамма нарсаларни талаб, вайрон қилиб боришган. Оқ татарлар Дамгон шаҳрига яқинлашганларида етиб келган Темурбек, уларни енгади. Кейин кимда-ким оқ татарларни асир олса, дарҳол ўлдиришни буюради. Бундай фармойишдан кейин лашкарлар қўлга тушган ҳамма оқ татарларни ўлдирдилар.

Хуллас, оқтатарларнинг гапига қараганда, олти юз мингдан кўпроқкиши ўддирилган. Шаҳарликлар кечаси миноралар тепасидан шамга ўхшаш ёруғлик чиқиб туришини айтдилар. Эртаси, жума куни кечгача элчилар шу ерда бўлиб, кечаси салтанат отларида йўлга тушиб, шанба куни тонгда бир қишлоққа етиб келдилар. Ҳаво жуда иссиқ бўлгани учун шу ерда дам олиб, кечаси яна йўлга чиқдилар.

92-боб. Йигирманчи июль, якшанба куни, соат бирларда Бостан деган катта шаҳарга етиб келган элчиларни қутиб олиш учун шоҳ томонидан юборилган Еннакор исмли ясовул пешвоз чиқди ва элчиларни уй-жой билан таъминлаб, ичишлари учун шароб келтиришни буюрди. Элчилар бетоб бўлганликлари туфайли, уларни базмга таклиф этмади ва турган жойларига кўплаб таом ва мева-чевалар юборди. Меҳмонлар овқатлангач, ясовул киши юбориб, саройга, подшоҳга ҳурмат юзасидан ташриф буюришларини сўради ҳамда меҳмонларга шоҳона тўнлар такдим этилишини ҳам билдирди. Меҳмонлар ҳолдан тойганликларини айтиб, узр сўрадилар. Шундан кейин ясовул, иккинчи бор киши юбориб, уйига таклиф этди. Бу сафарги таклифни ерда қолдирмаслик учун магистр Фра Альфонсо боришга мажбур бўлди. Унга иккита шоҳона тўн такдим этдилар. Бундай кийимлар уларда одат бўйича, агар шоҳ номидан такдим этилса, базмдан сўнг топширилар, ҳадя олган киши шоҳ шарафига тиззасини уч бор букиб таъзим қилар экан. Базм тугагач, ясовул элчилар ва уларнинг одамларига салтанат отларини юбориб, озгина дам олган бўлсалар, сафарни давом эттиришларини ҳамда Соҳибқирон топшириғига биноан дарҳол йўлга тушишлари ва унинг икболига етиб олишлари зарурлигини айтди. Элчилар ҳозир йўлга туша олмасликларини, бир оз дам олишлари учун икки кун муҳлат беришларини сўрадилар. Ясовул эса

¹ Оқ татарлар — XIII асрда европаликлар мўғул босқинчиларини шундай деб айтишган.

бир дақиқа ҳам қолишлари мумкин эмаслиги, агарда Соҳибқирон элчиларнинг бу ерда туриб қолганларини эшитиб қолса, ўзи жавобгар бўлишини маълум қилди. Шу аҳволда сафарга чиқиш оғир бўлса-да, жўнашлари шарт эди. Ясовул от устига, эгар ёнига тўртбурчак тахта ўрнатиб, ўртасига ёстик қўйиб беришни йигитларига буюрди. Элчилар қўкраklarини ёстикка қўйган ҳолда йўлга тушдилар ва шу тарзда бир кеча-кундуз йўл босиб, кечкурун кимсасиз қишлоқдаласида тунни қаршиладилар.

93-боб. Эртаси куни, душанбада, йўл чеккасида, атрофда умуман уйлар йўқлиги ҳисобига, атайин йўловчилар учун қурилган катта саройда тунаган элчилар икки кунлик йўл давомида иссиқ ва сув етишмаслигидан анча қийналдилар. Саройдаги сув бундан бир кунлик йўл наридаги анҳордан олиб келинар экан.

Эртаси, йигирма иккинчи июль, сешанба куни ҳеч нарса ўсмайдиган, қуп-қуруктоғэтагидаги текисликка жойлашган, тоғдан сув қувурлари ўтказилган, ўртасида сунъий тупроқ уюмидан бўлган тепаликда, атрофи ўралмаган қасри бор Хогоса деган шаҳарда тунашга тўхтаган элчилар хавонинг жуда иссиқлигидан азият чекдилар. Ўтган йили баҳорда, тоғдан сув қўп келиб, шаҳардаги қасрнинг катта қисмини бузиб кетган, шунингдек, экинзорларга ҳам зиён етказган экан. Шунингчун йўллар теп-текис, мамлакат жуда иссиқ, нотекис ва кам сув.

Элчилар шаҳарга келишлари биланок, уларга дарров овқат келтириб, сўнг йўлни давом эттириш учун эгарланган отларни ҳозирладилар. Йўлга чиққан элчиларга Соҳибқирон юборган ясовул ҳам ҳамроҳ бўлди. Ясовул меҳмонларга ҳурмат кўрсатиб, уларни йўл давомида таом ва зарур нарсалар билан таъминлаб турди. Ундан ташқари, элчилар сафарни тезлаштиришлари учун, ҳар куни отларини алмаштириб берди. Чунки Соҳибқироннинг фармойиши билан Самарқанд шаҳрига етиб боргунча ҳар кунлик йўл охирида бир жойда юз, яна бир жойда икки юз от тайёрлаб қўйилган. Соҳибқирон бирор жойга жўнатган ёки ўз ҳузурига келаётган меҳмонлар бўлса, мана шу отлар кечаю кундуз тез суръатда йўл босишлари лозим. Бундай отлар аҳоли яшайдиган жойларда ҳам, кимсасиз чўлларда ҳам шай қилиб қўйилган. Кимсасиз

жойларда работлар қурилган бўлиб, яқин шаҳар ва қалъалар аҳолиси бу работларни сув ва озик-овқат билан таъминлаб туриши шарт қилиб белгиланган. Бу ердаги отларни боқувчи отбоқарлар ҳам тайинланган. Шундай қилиб, Соҳибқирон олдига келаётган элчи ёки хабар олиб келаётган чопар бу ерга келса, отбоқарлар унинг отини тезда алиштириб беришади. Кейин отбоқарлардан бири ўша киши борадиган кейинги манзилгача, унга қўшилиб боради. Янги манзилга етганларидан сўнг, отбоқар отларни олиб, орқага қайтади. Йўловчиларни эса бошқа отбоқарлар ўз отлари билан олиб кетадилар. Агарда салтанат отларидан бирортаси йўлда чарчаса, йўлда учраган ҳар қандай кишининг отини олиб, алмаштириб кетаверадилар. Йўлда кетаётган оддий киши ёки ҳоким, савдогар ёки элчи, умуман ким бўлишидан қатъи назар, Соҳибқирон ҳузурига бораётган ёки унга хабар олиб бораётган кишининг биринчи талаби билан дарров отини унга бериши лозим. Мабодо талаби бажарилмаса, бош тортган киши қаттиқ жазоланади. Соҳибқироннинг амри шундай эди. Бундай вазиятларда, ҳатто қўшин отларидан ҳам олар эдилар. Элчилар ўзлари ва одамлари учун қўп маротаба қўшин отларидан олишди.

Айтишларича, Соҳибқирон ҳузурига бораётган кишилар зарур бўлганда, ҳатто шаҳзода ёки шоҳ хотинининг отини олишга ҳам ҳаққи бор экан. Кейин уларга Соҳибқирон ҳузурига бораётган бир киши Соҳибқироннинг ўғлини отдан тушишга мажбур этганлиги ҳақидаги воқеани гапириб бердилар.

Фақатгина элчилар юрган йўл эмас, балки Соҳибқиронга қарашли барча ерлар ана шундай алоқа воситаси билан таъминланган ва шу тарзда Соҳибқирон ўзига қарашли ерларнинг барча нуқтасидан, жуда тез суръатда хабар олиб туради. Соҳибқирон ҳузурига келаётган киши эллик лига масофани уч кунда эмас, балки бир кунда босиб ўтаётиб, иккита отни ишдан чиқарса, бундай киши Соҳибқиронга катта хизмат кўрсатган, Соҳибқирон эса бундан мамнун бўларди.

Соҳибқирон Самарқандда шундай масофа ўлчовини жорий этганки, унинг бир лигаси ҳажм жиҳатидан қарийб одатдаги икки лигага тенг келади. Масофадан-масофагача устунлар қўйилган, шоҳ фармойишига биноан унинг одамлари Ҳар куни ўн-ўн икки лига масофани босиб ўтишлари керак. Ҳар бир масофадан кейин қўйилган устунлар ва улар ора-

лиғи хисобида Сохибқирон томонидан жорий этилган масофа ўлчови, "махалес", яъни тош деб аталади. Бундай ўлчов бирлиги Мўғулистон ерларида қўлланар экан. Элчилар бу ерлардан ўтганда кўрган устунлар ва улар оралиғидаги масофа Кастилиянинг икки лигасига тўғри келади.

Бир кеча-кундузда қанчадан-қанча масофани босиб ўтганлигини ўз кўзи билан кўрмаган кишининг бунга ишониши қийин. Чопарлар отнинг охирига нафасигача тинимсиз чоптириб, Сохибқирон тайин этган масофадан ҳам ошириб, ўн беш, йигирма лига йўлни босиб ўтадилар ва отларни раҳмсизлик билан ҳолдан тойдириб, нобуд қиладилар. Ўлайин деб турган отни сўйиб, гўштини халққа сотадилар. Шунга қарамай, аҳоли яшамайдиган йўлларда кўплаб сафар отларини ўлиб ётганини кўриш мумкин.

Мазкур шаҳарга келган элчилар яна зудлик билан йўлга чиқиб, кеча-ю кундуз иложи борича ҳаракат қилишди. Кечаси бўлишига қарамасдан, ҳаво иссиқ, баданни куйдирадиган гармсел шамол эсарди. Касал бўлиб ётган Гомес де Салазар шу куни ўлишига сал қолди. Улар кун бўйи сув кўрмай, фақат отларига ем бериш учун йўлларда тўхтадилар, холос.

94-боб. Чоршанба, кун бўйи йўл босган элчилар йўлда бирорта уйга дуч келмадилар. Кечаси масжидлару кошона уйлари салобат тўкиб турган, катта қисмида аҳоли яшамайдиган Забрахин деган катта шаҳарга етиб келдилар ва отларини янгилаб, яна кечаси билан юрдилар. Эртаси, жума куни туш пайтида кимсасиз қишлоққа келган элчиларга бу ерда ярим лига узокдикдаги қишлоқдан гўшт ва бошқа егуликлар келтириб беришди. Улар кечки ибодат маҳалида бу ердан чиқиб, теп-текис йўлдан тун бўйи юрдилар.

95-боб. Йигирма олтинчи июль, шанба куни Нишопур шаҳрига бир лига масофа қолганда, катта текисликдан ўтдиларки, бу ерда кўплаб боғлар бўлиб, қувурларда сув ўтказилган. Кенг майдонда тўрт юзга яқин қора матодан тикилган чодирларда Алаварлар¹ қабиласи яшар, уларнинг кўплаб қора моллари, қўйлари, шу билан бирга йигирма мингга яқин туялари бор экан.

¹ Алаварлар — Ўрта аср давридаги қурд миллатига мансуб кишилар.

Алаварлар чорвалари билан бутун мамлакат бўйлаб кўчиб юрар бу чорвани Сохибқирон яйловларида бокқани учун хар йили бож ўрнида уч минг туя, ўн беш минг қўй берадилар. Элчилар бу ерга етиб келганларида, кўчманчилар оқсоқоли уларни жуда яхши кутиб, чодирга бошлади ва сут, қаймоқ, нон билан сийлади. Сўнгра меҳмонлар бу ердан тўғри шаҳарга кириб келдилар. Сафарни давом эттиришга ҳоли қолмаган, оғир бетоб Гомес де Салазарни бир қишлоқда қолдириб, ўзлари йўлни давом эттирдилар.

Нишопур текисликда жойлашган, атрофида кўплаб боғ ва чиройли уйлар бор. Элчиларни ана шу уйларнинг бирига жойлаштирдилар. Шаҳар оқсоқоллари меҳмонлар хузурига ташриф буюриб, ўз хизматкорларига кўплаб гўшт, мевачева ва бу ернинг жуда яхши ва катта қовунларидан, шунингдек, кўплаб идишларда шароб келтиришни тайинладилар. Овқатланиб бўлишгач, элчиларга кимхоб тўн ёпдилар. Чунки Сохибқирон хар бир шаҳарга етиб келган элчига тўн ёки от совға қилишни тайинлаган эди.

Нишопурга беш лига масофа қолганида, Сохибқирон томонидан элчилар хузурига юборилган ясовулни учратдилар. У Сохибқирон қўшинида аскарлар бошлиғи бўлиб хизмат қилувчи Мелиалиёр исмли киши бўлиб, Сохибқирон уни элчиларга иззат-икром кўрсатиш ва ҳамма зарур нарсалар билан таъминлаш учун юборган эди. Гомес де Салазарнинг орқада қолганини эшитган ясовул, унинг олдига қайтиб бориб, оғир бетоб ҳолатда учратди. Ясовул кечаси замбил ясатиб, унга Гомесни ётқизди, одамлар елкасида навбатма-навбат кўтариб, Нишопурга етказди ва яхши бинога жойлаштириб, табибларни олиб келди. Табиб қанчалар ўткир бўлмасин, Аллоҳнинг иродаси экан, Гомес шу ерда жон берди.

Ҳамма нарсага бой, қудратли ва йирик шаҳар Нишопур Мидия пойтахти, бу ерда бошқа жойларга қараганда энг сифатли феруза етиштирилади. Булар ферузани маълум бир жойдан, ер остидан ҳамда шаҳар ёнидаги оқиб турувчи дарёдан оладилар. Шаҳар атрофидаги ерлар унумдор ва аҳолиси жуда зич жойлашган. Шу жойда Мидия ерлари тугаб, Хуросон¹ подшоҳлигининг ерлари бошланади.

Хуросон — Бадахшон тоғларидан Дашти кабиргача ва Қорақумдан диндуқуш тоғларигача бўлган ерларни ўз ичига олган мамлакат. Ҳозирги Ҳамадон шаҳри.

96-боб. Иигирма еттинчи июль, якшанба куни, элчилар бу ердан йўлга чикиб, бир шаҳар яқинидаги далада, эртаси, душанба куни эса аҳолиснинг ярмидан кўпроғи шох кўшинидан кўрқиб, кетиб қолган Ферриор шаҳарида тунадилар. Ўн икки кун илгари шох кўшини ўтиб, шаҳарга анча талафот етказган экан. Ерлар текисликдан иборат, ҳавоси жуда иссиқ мазкур шаҳар боёнлари элчиларга кимҳоб тўнлар совға қилишди. Сешанбада меҳмонлар йирик Хозигур деган шаҳарда тунаб, ўттизинчи июль, чоршанба куни Обажан шаҳарида овқатланиш учун тўхтаганларида, бу ердагилар уларни катта иззат-икром билан кутиб, кўплаб гўшт ва зарур ашёлар инъом етдилар ва шоҳона тўнлар ёпдилар.

Элчилар шаҳардаликларида Темурбекнинг ўғли Шохрух Мирзонинг чопари келиб, уларни Хирот шаҳрига таклиф этди. Хирот шаҳри йўлнинг ўнг томонида, ўттиз милча четда, хинд ерларига туташ жойда экан. Шохрух Мирзо меҳмонларни хурмат-эҳтиром ила кутиб, уларни йўлда керак бўладиган барча зарур ашёлар билан таъминлашга ваъда бергани учун элчилар ўзларини бошлаб бораётган ясовул билан маслаҳатлашиб, Соҳибқирон фармойишига биноан сафарни мумкин қадар тезлатишлари зарурлигини айтиб, Хуросон ерларининг подшоҳи Шохрух Мирзодан узр сўрадилар. Шундан кейин Машҳад шаҳрига етиб келган элчилар бу ерда Муҳаммад (а.с.) нинг набираси, яъни қизининг ўғли дафн этилганини билдилар. Айтишларича, бу шахс авлиё, катта масжиддаги қумушдан сайқал бериб ишланган қабрда дафн этилган. Машҳад шиалар учун зиёратгоҳ шаҳар ҳисобланиб, ҳар йили бу ерга жуда кўп зиёратчилар келар ва улар ўз юртларига қайтгач, одамлар уларни зиёрат қилиб, кийимларини тавоф қиларканлар. Кейинчалик элчилар Пайғамбар набираси дафн этилган масжидда бўлганликларини одамларга айтганларида, одамлар уларнинг кийимларини ўпиб, қўзларига суртдилар.

Аслида шаҳарга мамлакат султони Муҳаммад (а.с.) пайғамбарнинг набираси исми шарафига Хуросон деб ном берилган ва бу ерлар эркин мамлакат ҳисобланиб, аҳолиси форс тилида сўзлашади. Элчилар, июлнинг охириги куни, пайшанбада Хуросон ерларига қарашли, об-ҳавоси жуда тоза, Султониядан шу ергача бўлган шаҳарлар ичида аҳолиси яхши

жойлашган Абдулобод деган катта шаҳарга келдилар ва шаҳар ҳокими топшириғи билан отларига ем ва сафарни давом эттиришлари учун озиқ-овқат тайёрланганича шу ерда бўлдилар. Тез орада эллик лига масофага чўзилган саҳрони босиб утиш учун элчиларни янги отлар ва озиқ-овқат билан таъминладилар. Кеч кириши билан йўлга отланган элчилар тун бўйи, эртаси, жумада ҳам куну тун юриб, йўлда ҳеч бир турар-жой учратмадилар.

97-боб. Иккинчи август, шанба куни элчилар экинзор ерлардан иборат, ўртасидан дарё оқиб ўтадиган, дарё соҳилида Соҳибқирон кўшинига қарашли чиғатоиларнинг чодирлари тикилган водийга келдилар. Чиғатоиларнинг кўплаб от ва туялари, қўй-қўзилари ҳамда қорамоллари бўлиб, улар бу молларни серсув яйловларда боқардилар. Бу ерда шох томонидан юборилган Амир Мисроб исмли ясовул элчиларни илтифот билан кутиб, зарур нарсалар билан таъминлаш ва кузатиб қўйиш учун Соҳибқирон томонидан юборилганини айтди. Аввали ясовул ихтиёридан чиққан элчилар Амир Мисроб қарамоғига ўтдилар. Олдинги ясовул одамларига озиқ-овқат, отларига ем-хашак ундириш мақсадида, сафарни элчилар билан биргаликда давом эттирди ва ўз одамлари билан меҳмонларга хизмат кўрсатиб борди.

Меҳмонлар бирор шаҳар ёки қишлоққа кириб келганларида, кузатиб борувчилар удумга кўра, дархол уларга, ҳамроҳларига уч баравар кўп миқдорда гўшт, мева-чева ва ем-хашак, отларига эса отбоқарлар ажратдилар. Йўловчиларнинг бирор нарсаси йўқолган тақдирда ўша жой маъмурлари товон тўлашлари, элчилар кечасими ёки кундузими, қайси вақтда келишларидан қатъи назар маҳаллий аҳоли улар учун ҳамма нарсаларни тахт қилиб қўйишлари керак эди. Мабодо улгурмай қолишса, уларни ясовулнинг олдига олиб келар, ясовуллар уларни жазолардилар. Кейин ясовул уларга қараб: "Биз элчилар билан келсак-у, ҳеч нарса тайёр бўлмаса, бу нима деган гап! Шохнинг фармойишини шу тарзда ижро этасанларми?" деб аввал ўзларини жазолаб, кейин мол-мулкларини мусодара этарди. Бундай ҳодиса рўй бермаслиги учун ерлик бошлиқлар элчиларнинг келиш вақтини олдиндан билиб, аниқлаб олардилар. Бу бошлиқларни уларда "ар-раис"

деб аташарди. Бундай холатдан оддий аҳоли таҳликага тушиб қолса, яъни ар-раис бепарволик қилиб, элчилар ёки бошқа ҳурматли меҳмонлар келаётганини олдиндан билмаса, оддий халқжабр кўрарди. Шунинг учун ар-раислар ҳушёрбўлишга тиришарди.

Элчилар Соҳибқироннинг қуёви ҳокимлик қилаётган шаҳарлардан ўтаётгандан бери Бобил султонининг элчиси билан бирга эдилар. Ясовул фақат элчиларга эмас, балки Соҳибқироннинг олдига, саройга ташриф буюраётган ва қайтаётган, ҳар қандай меҳмонга шундай илтифотлар кўрсатар эди. Бу ердагилар Соҳибқирон ва унинг хизматкорларидан доимо хайиқиб турардилар. Ясовул чодирлардан элчилар учун қайнатилган гўшт, гуруч, сут, қаймоқ ва бу ерларда етиштириладиган ширин қовунлардан олиб келишни буюрди.

Ўтовларда ва шунга ўхшаш уйларда яшайдиганларнинг оддий бошпаналаридан бошқа ҳеч вақолари йўқ. Улар кишин-ёзин дала кезар, ёзда сув бор жойларга чиқиб, буғдой, пахта ва қовун экардилар. Бу ерларнинг қовунлари жуда ширин, дунёнинг ҳеч бир ерида бунақа қовун учрамаса керак, деб ўйлайман. Бундан ташқари, улар кўпроқарпа экадилар, чунки улар арпани пишириб, қатикқа қўшиб ейишни яхши кўрар эканлар. Қишда эса иссиқжойларга кўчиб кетарканлар.

Шоҳ ҳам кишин-ёзин қўшини билан далаларни кезиб юрар, ҳеч қандай хавф-хатар йўқлиги боис қўшин бирга турмайди. Шоҳ ўз ясовул, аён, хизматкор ва хотинлари билан бирга юрса, қўшиннинг бошқа қисми ҳар томонга бўлиниб ҳаёт кечиради. Қўшиннинг ўз чорваси бор: қўй, от ва туялар жуда кўп, сигирлари кам. Махорабага тайёргарлик эълон қилинса, ўз мол-мулки, хотин ва бола-чақалари, чорвалари билан йўлга чиқиб, қўшинни озик-овқат билан таъминлаб юрадилар. Меҳнатсевар, мохир чавандоз, камон отувчи мерган, матонатли, бориға қаноат қиладиган, иссиқ-совуққа, очлик-ташналикда ҳар қандай элдан кўра саботли ва чидамли, бориға гўштни ҳаддан зиёд истеъмол қиладиган, йўғида сувга қатик қўшиб, қайнатиб ичиш билан кифояланадиган бу халқбилан Соҳибқирон буюк жасоратлар кўрсатиб, кўпгина ғалабаларга эришди.

Кўпроқ истеъмол қиладиган таомларини улар қуйидагича тайёрлайдилар: катта қозонда сувни қайнатиб, пишлоққа

ўхшаш бир парча қурутни кўзачада, иссиқ сувда ивитиб, қозонга қуядилар. Шундан кейин юпка қулчатоғ тайёрлаб, уни жуда майда кесиб, ўша қозонга солиб, бир оз қайнагач қозонни оловдан оладилар. Бу таомнинг бир кўзачасини нонсиз ва гўштсиз истеъмол қилиш билан қаноатланадилар. Бошқа овқатларни пишириш учун уларда ўтин йўқлиги туфайли, тезак ёқардилар. Мен сизларга баён қилган бу таомни улар "бах" деб атайдилар.

98-боб. Тонг отиши билан элчилар ясовул билан бирга-ликда бу ердан йўлга чиқиб, тун ва эртасига кун бўйи йўл юриб, бирорта уйни учратмай, охири кечга бориб кимсасиз бир уйга дуч келиб, тунни шу уйда ўтказдилар. Ясовул яна ўн икки милча масофадан кейин турар-жой борлигини айтгач, кечаси соат иккиларда, янги отларда йўлга тушдилар. Хаво жуда иссиқ, йўл давомида умуман сув йўқ эди. Эртаси, душанба куни ҳам соат тўққизларгача юрсалар-да, сув топилмади. Иссиқдан, ташналиқдан отлар юролмайдиган бўлиб қолди. Йўл кум-тупроқ, йўловчилар сувсизликка чидай олмай жон берар эди. Магистр хизматкорлари олдинроқдарёга етиб, харбий кийимини сувга ботириб, зудлик билан орқага қайтди. Кутиб ўтирганлар унинг кийимидаги сувни шимдилар. Деярли ҳамма ҳолдан тойиб, иссиқ ва сувсизликдан юришга мадорлари қолмаган, ўзлари билан ўзлари, қўриқчилар ҳам кўзга кўринмас, меҳмонларга ҳеч ким ғамхўрлик қилмай қўйганди.

Кун ботишдан олдинроқ бир водийга етиб келган элчилар Мурғоб деб аталган дарё бўйида тикилган чиғатоёларнинг ўтовларини кўрдилар ва бир кеча-кундуз йигирма испан лигаси ҳажмида йўл босган эмасми, тунаш учун шу ердатўхтадилар. Эртаси, сешанбада бу ердан икки лига юришгач, катта меҳмонхона олдиға, ерликлар тили билан айтганда қарвонсаройға етиб келдилар ва овқатланиб, кеч бўлишини кутдилар. Кечки ибодат маҳалида, янги отларда йўлга чиқиб, кечаси соат иккиларда салтанат отларига қаровчи чиғатоёлар яшайдиган текисликка келдилар, тунни ва эртаси, чоршанба кунини ҳам шу ерда ўтказиб, пайшанбада бу ердан жўнаб, кун иссиғида бир қишлоқ ёнида дам олиб, жумада яна йўл юриб, чиғатоё уйларида дам олдилар-да, кечқурун янги, бакуват отларда йўлни давом эттирдилар.

99-боб. Тўққизинчи август, шанба куни Салтанат Хураза деган жойда, бир дарвиш кишиникида тушлик қилган элчилар дарё бўйида, аҳоли яхши жойлашган бу водийда ажойиб токзорлар ва боғлар борлигини кўришди. Ер эгаси оламдан ўтган, унинг иккита ўғли қолган. Бундан ўн икки кун илгари шу ерлардан ўтган Темурбек бу икки ўғлонни тарбиялаш учун ўзи билан олиб кетган экан. Бу ердаги мулкка эса болаларнинг онаси бошчилик қилар, у меҳмонларни иззат-икром билан кутиб, гўшт ва бошқа таомлар билан меҳмон қилди.

Элчилар кеч кириши билан яна янги отларни миниб, жўнадилар. Эртаси, якшанба куни кун иссиғида чиғатой ўтовидида овқатланиб, душанба эрталаб йўлга чиқиб, кечкурун далада тунадилар. Йўлда учраган ўтовлардаги кишилар уларга гўшт ва мева-чевалар беришди. Чиғатойларга дахлдор кишилар бўлишига қарамай, ясовуллар буларни элчиларга хизмат қилдирав ва йўлларда зарур нарсалар билан таъминлашни шуларга юклар, чўл жойлардан ўтсалар, гўшт, сув, нон ғамлаб олиб келишни буюрардилар. Эртаси, ўн иккинчи август, сешанба куни элчилар, салтанат отларига қарайдиган кишилар яшайдиган уйда овқатланиб, оқшом маҳали отларга миниб жўнадилар.

100-боб. Кечки ибодат маҳалида уларни кузатиб кетаётган ясовул туғилган Анхой шаҳрига етиб келдилар. Бу шаҳар Мидия ерлари билан бирга Тожикистон ерларида жойлашган, аҳолисининг тилидаги баъзи сўзлар фарқ қилса-да, лекин форс тилига жуда яқин. Катта иззат-икром билан кутиб олинган элчилар бу шаҳарга сешанба куни келган бўлсалар, ўн тўртинчи август, пайшанбагача туришди. Элчилар гўшт ва шароб билан сийлангач, уларга кимхоб тўнлар ва отлар тақдим этилди. Шаҳар текисликда жойлашган, атрофида икки лига масофага чўзилган боғлар, токзорлар, уйлар ва сув қувурлари бор.

Пайшанба кечкурун бу шаҳардан йўлга чиққан элчилар дарё соҳилидаги текисликда тикилган, харбий тайёргарлик эълон қилинганда урушда иштирок этишлари туфайли, махсус салтанат имтиёзига эга чиғатойликлар чодирдида тунадилар. Бу ерда яшовчилар ўз чорваларини истаган ерларида боқишлари, экин экишлари, кишин-ёзин хоҳлаган жойларида

яшашлари мумкин ва барча соликлардан озод қилинганлар. Улар уруш вақтида хотинларини бирор жойда қолдирмасдан, ўзлари билан олиб юрадилар, болаларини бешикка солиб, энли тасма иплар билан ўраб онанинг бўйнига иладилар. Аёллари бола, боласиз ҳам йўлда енгил юради, баъзида ёш болаларини, ўтовларини туяларга юклаб оладилар. Лекин туя чайқалганда, болаларга ноқулай бўлади. Чиғатойликлар жойдан-жойга кўчиб юрадилар. Элчилар юрган йўлларида, бир-икки лигага чўзилган чиғатой ўтовларини учратиб, бир кеча-кундуз, баъзан ундан ҳам кўп йўл босиб, ўтовлар орасидан чиқа олмас, шаҳар ва қишлоқларда, кўкаламзор даладарда ҳам ўтовларни кўп учратдилар, офтобда қорайган чиғатойликлар сон-саноксизлигига гувоҳ бўлдилар. Соҳибқирон изидан келаётган кўшин, бу ерлар иссиқбўлганидан кўпинча кечалари йўл босар, сувли ёки кўкаламзор жой чиқиб қолса, бир неча кун дам олиб, кейин тезда йўлга чиқардилар. Элчилар чиғатой чодирларида кечгача туриб, эртаси, жума куни, иссиқ пайтида бир қишлоқда овқатланиб, сўнг яна йўл босиб, атрофи кенг, аввал девор билан ўралган, кейин деворлари бузилиб, вайронага айланган йирик шаҳарга келиб тунадилар. Ҳашаматли бино ва масжидлари бўлган бу шаҳарнинг катта қисмида аҳоли яшамайди. Шаҳарга жума куни келган элчилар эртасига иззат-икром билан кутиб олиниб, уларга кимхоб тўнлар кийдирилди. Шанба куни сафарни давом эттириб, чиғатой ўтовларида тунаш учун тўхтадилар. Йўлда одамни учуриб юборадиган қучли шамол туриб, оловдай иссиқ, йўл қумли тепаликлардан ўтган эмасми, шамол қумни у ердан-бу ерга учирарди. Элчилар шу куни бир неча бор йўлдан адашишди. Уларни кузатиб келаётган ясовул, йўлни биладиган одам топиб келиш учун орқада қолган ўтовга одам юборди.

Элчилар Аллоҳнинг марҳамати билан Алибод деган чиройли қишлоққа келиб, иссиқда, шамол тингунча туриб, кечаси Кўҳ деган бошқа қишлоққа ўтиб, бу ердагилар отларига ем-хашак беришгач, баланд тоғлар ва боғу роғлар орасидан тун бўйи йўлни давом эттирдилар.

Ю1-боб. Ўн саккизинчи август, душанба куни Балх деган шаҳарга етиб келган элчилар Балхнинг кенглиги ўттиз газча

келадиган жуда кенг пахса деворлар билан ўралгани, шаҳар жуда катталигини, бир учидан иккинчи учигача бориб етган тупрок қалъа уч қисмга бўлинади, шаҳарнинг биринчи қалъаси ичида ҳеч ким яшамаслиги туфайли, унга пахта экилгани, иккинчи, учинчи қисмида жуда кўп аҳоли яшашини кўрдилар. Улар учратган шаҳарнинг кўпчилиги деворлар билан ўралмаган бўлса-да, Балхнинг деворлари яхши, элчиларни иззат-икром билан кутиб, кўплаб гўшт, шароб билан сийлаб, уларга кимхоб тўн ва отлар тақдим этдилар. Эртаси, сешанбада бу ердан чиқиб кетган элчилар йўлдаги бир кишлок ёнида, чоршанбада эса бир шаҳар четида овқатланиб, шу ерда тунадилар.

102-боб. Йигирма биринчи август, пайшанба куни бами-соли жаннатдан оқиб чиқувчи учинчи дарё, кенглиги бир лигага тенг Амударё бўйига келдилар. Дарё жуда текис ердан, ғоятда лойқаланиб оқар, кишда тоғларда сув музлаб, қорлар эримагани учун суви камаяр, баҳор келиб, апрель ойларида тоғ қорлари эриб, суви аста-секин кўпаяр, тўрт ой давомида тўлиб оқар, шундан кейин яна сув камайиб, аввалги ҳолатига келиб қоларди. Айтишларига қараганда, ўтган йили баҳорда дарёда сув кўпайган, атрофдаги кишлокларга сув тошиб, кўплаб уйлар вайрон бўлган. Бошқа мамлакатдаги паст тоғ қояларидан бошланган дарё Самарқанд мамлақати саҳролари бўйлаб оқар, бу дарё татар ерларига кириб, Боку денгизига қуйилади. Амударё Самарқанд салтанатини Хуросон подшоҳлигидан ажратиб туради.

103-боб. Дарёнинг нариги соҳилидаги Самарқанд салтанатининг ҳукмдори Темурубек Хуросон салтанатини ҳам забт этмоқ учун дарёнинг бериги соҳилига ўтишни истайди ва дарёда қайиқлар устида ёғоч кўприк қурдиради, ўз одамлари билан нариги соҳилга ўтиб олгач, кўприкни бузиб ташлатади. У Самарқандга қайтаётганда яна кўприкни қурдиради. Элчилар ҳам шу кўприкдан ўтадилар. Кўприк дарёнинг бир қирғоғидан бошланиб, иккинчисига етмаган ва анчагина масофага давом этиб, от ва чорва кечиби ўтиши мумкин бўлган жойга келиб туташган. Бу ердаги кўприк ва дарё ёнида Александр Эрон шоҳи Доро билан жанг қилиб, уни мағлуб этган.

Элчилар дарё бўйига келиб, пайшанба куни дарёнинг ариги қирғоғига ўтиб, шу куни кечқурун Термиз деган "атта шаҳарга етиб келдилар. Шаҳар илгари Кичик Ҳиндис-^к (дфғонистон) қарамоғида бўлиб, Темурубек забт этган-лан кейин бу шаҳар Самарқанд салтанатига қарайди. Ана шу ясарёдан Самарқанд салтанати бошланади. Бу ердагилар чиғатой тилида сўзлашади. Бу тилни дарёнинг у томонидаги одамлар тушунмайди, чунки улар бир-бирлари билан форс-а гаплашади, лекин бериги соҳилда яшовчиларнинг тили билан форс тили ўртасида фарқжуда кам. Самарқандликлар қўллаётган ёзув бериги соҳилдагилар ёзуви ҳисобланади. Самарқандда чиғатой ёзувини ўқийдиган ва ёзадиган бир неча мирзо бор. Самарқандда аҳоли зич жойлашган, тупроғи сер-унум ва ҳамма нарса серобдир.

Соҳибқирон фармойишига биноан амал қиладиган удум бор: дарёнинг бир қирғоғидан иккинчи қирғоғига ўтгач, кўприк Соҳибқирондан бошқа ҳеч ким ўтмаслиги учун бузиб ташланади. Йўловчиларни у қирғоқдан бунисига қайиқлар олиб ўтади. Салтанатдан келаётган киши қажққа бораётганлиги қайд этилган ёрликни кўрсатмаса, бериги соҳилга ўтказилмайди, аксинча, Самарқандга ҳеч бир ҳужжат кўрсатмасдан ўтиш мумкин. Қайиқларга кўплаб қоровуллар тайинланган бўлиб, ўтувчилардан катта бож олинади. Дарё бўйига бундай қоровулларнинг қўйилишининг сабаби бор: Самарқанд салтанати аҳолисини кўпайтириш учун бошқа мамлакатлардан кўплаб асирлар олиб келган, қоровуллар асирлар ўз мамлакатларига қочиб кетмасликлари учун дарё бўйини қўриқлаб туради.

Соҳибқирон фармойиши билан иш қўрган кишилар Эрон ва Хуросон ерларида уй-жойсиз, етим-есир, қашшоқ ва бечораларни тутиб олиб, Самарқандга жўнатганларини элчилар ҳам кўрдилар. Улар келишгач, жойдаги ҳокимлар Соҳибқирон фармойишига кўра, озик-овқат билан таъминладилар. Шу тарзда Соҳибқирон камида юз минг кишини Самарқандга олиб келганди.

Термиз шаҳри девор билан ўралмаган, серсув ва атрофи куплаб боғлардан иборат. Шаҳар ҳақида мен сизга шуни айтишим мумкинки, бизга ажратилган бинога шу қадар кўп Ул юрилдики, холдан тойиб чарчадик. Биз ҳар хил нарсалар

билан савдо қилаётган гавжум майдон ва кўчалардан юрдик. Бу шаҳарда элчиларга иззат-икром кўрсатилиб, шоҳона тўнлар такдим этилди.

Соҳибқирон томонидан, элчиларга йўлларда қандай хурмат кўрсатилаётгани, сафарлари қандай кечаётгани, аҳволлари қандай эканлигини билиб келиш учун жўнатган чопар ҳам шу ерга келди. Чопар қайтиб кетаётганида, элчилар унга кимхоб тўн, шунингдек, ўзлари билан келаётган ясовулга ҳам Флоренцияда тикилган либос совға қилдилар. Ҳамроҳ бўлиб келаётган Бобил султони элчиси ҳам уларга худди шундай совға ҳадя этди. Бундан ташқари, Султон элчиси Соҳибқирон юборган иккинчи чопарга от ҳам миндирди. Чунки шоҳ томонидан юборилган кишига, шоҳга хурмат юзасидан совға такдим этиш, уларда урф-одат ҳисобланади. Шоҳга такдим этилган совғалар сонига қараб, уларнинг сазийлигига баҳо берадилар ва бундан фахрланадилар.

104-боб. Йигирма иккинчи август, тушликдан сўнг, элчилар бу ердан жўнаб, катта уй ёнида тунаб, эртаси, шанба куни кенг текислик бўйида жуда яхши қурилган қишлоққа етиб келгач, бу ерда уларни ҳамма зарурий ашёлар билан таъминладилар. Якшанба куни Соҳибқирон бу ерларга келганда, тўхтаб ўтадиган катта бир бинода элчиларни кўплаб гўшт, мева-чева, май ва қовунлар билан меҳмон қилдилар. Бу ернинг қовунлари катта-катта бўларкан. Одат бўйича улар мева-чевани кўп олиб келиб, элчилар оёғи остига тўкиб ташладилар.

Элчилар шу куни бу ердан чиқиб, бир дарё бўйидаги сайхонликда тунаб, душанбада йўлга чиқиб, баланд тоғ этагида тушлик қилдилар. Бу ерда тўртбурчак шаклдаги ёишдан ажойиб бино қурилган, деворлари гулдор нақшлар ва кошинлар билан безатилган. Тоғнинг қоқ ўртасидаги ёрилган жойдан ўтишга тўғри келди. Икки томонидан баланд тоғлар кўтарилган йўл, худди одам қўли билан ясалгандай. Тоғлар орасидан ўтган бу йўл Темир дарвоза деб аталади. Бутун тоғтизмаси бўйлаб бошқа йўл йўқэди. Кичик Ҳиндистондан Самарқанд салтанатига кирадиган бошқа йўл бўлмаганлиги боис бу тоғ йўли салтанат учун муҳофаза нуктаси ҳисобланади. Самарқанд аҳолиси ҳамда Ҳиндистондан Самарқанд-

га ва ундан кейинги мамлакатларга йўл олган савдогарлар шу Темир дарвозадан ўтадилар. Бундан ташқари, Тартария ерларида жойлашган Дарбанд ёнидаги Темир дарвоза ҳам Соҳибқиронга қарайди. Бу йўл Тартария ва Дарбанд ерлари ўртасида, баланд тоғлар оралиғида жойлашган, Кафа шаҳрига олиб боради. Мазкур йўлдан Боку денгизига ёки Эронга бориш мумкин. Тартариядан Эрон ёки Самарқанд ерларига бориш учун ҳам шундан бошқа йўл йўқ. Бир дарвозадан иккинчисигача бўлган масофа камида бир минг беш юз лигани ташкил этади. Ушбу икки дарвоза ва улар оралиғидаги ерларга эгалик қилувчи Темурбек нақадар буюк подшоҳ экани ҳақида ўзингиз ўйлаб кўринг. Чунки Темурбек тасарруфидаги Дарбанд шаҳри ва Темир дарвозалари ҳар йили унга катта даромад келтиради. Дарбанд кенг ерни эгаллаган йирик шаҳар. Бизга яқин бўлгани Дарбанд Темир дарвозаси деб аталса, иккинчиси Термиз Темир дарвозаси дейилади ва Кичик Ҳиндистон (Афғонистон) билан чегарадошидир. Мазкур бинода элчиларга от совға қилишдики, бу ерларнинг отлари чидамлиги билан жуда машҳур экан.

Темир дарвозалар мавжуд бўлган тоғлар дов-дарахтсиз, қуп-қурук, айтишларича, бу йўлда илгари бир тоғдан иккинчисига Темир дарвозалар бўлиб, ҳеч ким руҳсатсиз ўта олмаган экан. Шу куни бу ердан жўнаган элчилар тепалик устида, очиқ ҳавода тунаб, эртасига чигатой ўтовида овқатланиб, дам олдилар ва кечқурун тоғ тизмалари устида тунни қарши олиб, ярим кечаси бу ерни тарк этиб, бошқа қишлоққа келдилар. Магистр Фра Альфонсонинг бетоб бўлган хизматкори шу ерда вафот этди.

Ю5-боб. Элчилар бир минг тўрт юз тўртинчи йил йигирма саккизинчи август, пайшанба куни пешинда атрофлари каналлар ва ирмоқлар билан ўралган текисликда жойлашган Кеш деган катта шаҳарга етиб келдилар. Шаҳарни боғ-роғлар, қишлоқлар ўраб турар, атроф кенг адирликдан иборат, «Уп аҳолили қишлоқлар, серсув каналлар, катта ариқлар қуриниб турардики, бу жойлар ёзда жуда чиройли бўлиб қуринса керак, деб ўйладим. Ҳосилдор ерларда буғдой, узум, ахта, қовун ва каттакон дарахтлар ўсиб ётар, шаҳар атрофи эуилаб чуқур хандак қазилиб, дарвозаси олдида осмакўприк

мавжуд. Темурбек асли шу Кеш шахрилик бўлиб, унинг отаси шу ерда туғилган. Бу ерда катта иморат ва масжидлар жуда кўпки, булардан биттаси, Буюк Темур фармони билан қурилиши бошланган, лекин ниҳоясига етмаган иморат иморат ичида мақбара, мақбарага отасининг қабри қўйилган. Иккинчи мақбарани Темурбек ўзи учун қурдираётган эди бироқ унинг қурилиши ҳам ниҳоясига етмаган. Айтишлари-ча, бир ой олдин Темурбек бу ерда бўлганида мақбарадан қўнгли тўлмаган, чунки мақбаранинг кириш қисми паст. Уни бошқатдан қуришга буйруқ берган ва шу вақтларда усталар бу ерда ишлаётган экан. Бундан ташқари, мақбарада Темурбекнинг тўнғич ўғли Жаҳонгирнинг қабри мавжуд. Масжид ва мақбара жуда кўркам, олтин, дуру гавҳарлар билан ишлов берилган, атрофи боғ. Ҳар куни Темурбекнинг буйруғи билан ширилган йигирмата қўйнинг гўшти отаси ва ўғлининг руҳини шод этиш мақсадида бу масжидга жўнатиб турилади. Элчиларни шу масжидга олиб келишиб, гўшт, мева-чева билан меҳмон қилиб, базму жамшид уюштиришди. Улар овқатланишгач, катта қасрдан уларга хоналар ажратиб беришди.

Эртаси, жумада элчиларни Соҳибқироннинг фармони билан қурилатган қасрни кўриш учун олиб боришди. Айтишлари-ча, йигирма йилдан бери у ерда ҳар куни иш қизгин кетар, ҳозирда ҳам кўп усталар тер тўкиб ишламоқдалар. Қасрнинг кириш қисми узун, дарвозаси жуда баланд. Кираверишнинг чап ва ўнг томонида ғиштдан арк қилиниб, нақшларига тилла суви юритилган. Аркнинг остида эшикки кичик хоналар жойлашган. Хоналарнинг поллари пастрок бўлса-да, жуда чиройли безаклар билан зийнатланган. Бу хоналар Соҳибқирон қасрга келган вақтда одамлар ўтиришлари учун қурилган. Дарвозанинг орқасида ҳам шунга ўхшаш хоналар бўлиб, улардан катта ховлига чиқилади. Ховлининг ерларига оқ тоштахталар ётқизилган, атроф жуда кўркам безатилган. Эни уч юз кадамча келадиган ховлининг ўртасида катта ховуз бор, ховлидан саройнинг катта хоналаридан бирига ўтиладиган эшик жуда моҳирлик-ла, тилла ва дурў гавҳарлар билан безатилган, эшикнинг ўртасида орқасида қуёш чарақлаб турган шернинг расми, чекка қисмларида ҳам худди шу сурат тасвирланган. Бу тасвир Соҳибқироннинг герби эди. Қасрни Темурбекнинг буйруғи билан қурилатган

эшитсам-да, ўйлашимча, бу қасрни Самарқанднинг яввалги подшоҳи қуришни бошлаганлиги ва бу герб, яъни ўёш ва шер расми туширилган манзара Самарқанднинг Темурбек^{скдан} олдинги подшоҳига тегишли деб ўйлайман. Темурбекнинг герби учта думалоқ шаклдан иборат, улар уч тарафда жойлашган. Бу дегани - жаҳоннинг уч қитъасига ҳукмдор ва Темурбек бу гербни ўзининг фармонига биноан ясаладиган буюмларга ва айниқса, танга пулларга босиб чиқаришга амр этган. Шу сабабдан бу қасрни Темурбекдан олдинги подшоҳ қуришни бошлаган деб ўйлайман. Бу учта "О" шаюшдаги доирачалар подшоҳнинг ўз муҳрларида ҳам акс этган ва ўзининг қарамоғидаги бошқа бир халқнинг тангаларига ҳам худди шундай шаклдаги рамзни босиб чиқаришга буюруқ берган.

Бу катта эшик орқали меҳмонлар учун қурилган тўртбурчак шаклдаги катта хонага кириб борилади. Хонанинг деворларига тилла, дур-гавҳарлардан безак берилган, шифтларига тилла суви юргизилган. Элчиларни тепа каватга олиб чиқишдики, бу ерда хоналар шунчалик кўпки, уларни бирданига таърифлаб тугата олмайсан. Хоналарнинг бари олтин, дур-гавҳарлар билан зийнатланган, буни Париж усталари кўрса, ҳайратда қолишлари табиий. Бундай ишлар уларда жуда юқори баҳоланади.

Меҳмонларга Соҳибқироннинг ўзи ва завжалари учун ажратилган, деворлари, ери ва шифти ақлни лол қолдирадиган тарзда безатилган хоналарни кўрсатишиб, сўнг уларни Соҳибқироннинг тантана ва базмларни ўтказадиган жуда катта, девору шифтларига олтин, дур-жавохирлар билан ишлов берилган катта меҳмонхонасига олиб ўтишди. Меҳмонхона рўпарасида катта боғ, боғда ҳар хил мевали дарахтлар ва ховулар мавжуд. Боғга кираверишнинг ўзидаёқ, унинг кенглиги кўзга ташланиб турар, ховуларнинг атрофида, дарахтларнинг соясида ёз кунларида бемалол ўтириб дам олса буларди. Қаср ва масжид жуда юқори даражада чиройли қурилган, таърифлаш учун шошмай айланиб чиқишга тўғри келарди. Шу пайтгача қурдирган биноларнинг энг зўрларидан Ҳисобланган бу иморатларни Темурбек ўз отасига атаб бунёд этган эди.

106-боб. Гарчи Темурбек шу шаҳарда туғилган бўлса-да унинг қабиласи бошқа. У бу ерга ўша даврда Тартариядан келган тартарларга тааллуқди бўлган чиғатой қабиласидан. Бу ҳақидаги маълумотлар билан кейинроқтанишиб чиқамиз.

Темурбек Самарқанд тахтини эгаллагандан сўнг, малика Бибиҳонимга уйланди. Шундан сўнг Хуросон мамлакатини эгаллади ва Самарқанд билан Хуросон амирликларини бирлаштириб, ўзининг давлатини тузишни бошлади. Темурбек билан доимо бирга, ҳар ишда ёрдамчи ва яқин дўст чиғатой қавмидан бўлган киши эди. Темурбек унга синглисини бериб, уйлаб қўйди, кўпчиликка бош этиб тайинлади. Унинг эса Жаҳоншоҳ исмли ўғли бўлиб, Соҳибқироннинг энг яқин одами ҳисобланарди. Унинг кўпгина катта ерлари бор эди ҳамда катта кўшинга саркардалиқ қиларди. Буюк Темурдан фаркли равишда ҳеч ким бунчалик кўшинга бошчилик қила олмасди. Кўшиндаги барча аскарлар унга бўйсунар, олиб борган ишидан мамнун эди.

107-боб. Бу ерларга тартарларни келиши ва "чиғатой" деб номланишининг сабаби, қадим даврда Тартариянинг¹ Дарганжон (дунёнинг бойлиги) номли шаҳридан чиққан Соҳибқирон ҳукмдорлик қилган. Бу Соҳибқироннинг ерлари жуда катта бўлиб, умрининг охирида ўзидан кейин тўрт ўғлига мол-мулкни эғалиқ қилиш мақсадида қолдирган. Бош фарзандининг исми Юси, кейингиси Чакатай², учинчиси Огадай ва тўртинчиси Тулий эди. Улар бир онанинг фарзандларидир. Ўлими олдидан ота ўз фарзандларига бор давлатини тақсимлаб берди. Чиғатой исмли фарзандига Самарқанд амирлиги ва бошқа ерларни бериб, ўғилларига бундан кейин доимо ахил бўлиб яшашларини, ҳеч қачон урушмасликларини, агарда ораларида низо чиқиб, бир-бири билан урушсала ҳаммалари ҳалок бўлишларини айтиб, васият қилди. Чиғатой жасур, довиорақ ва мард инсон эди. Бора-бора ака-укалар бир-бирларига ҳасад қилиб, бири иккинчиси билан жа" қилишни бошлади. Самарқанд аҳолиси уларнинг тарқоқлигини

¹ Тартария — Ўрта асрларда Осиёнинг катта қисмини шу ном билан аташган. Ҳозирги Марказий Осиё ёки Туркистон ерлари.

² Чакатай - Чиғатой.

қурғач, Чиғатойга қарши кўзғалон кўтариб, унинг ўзини ва кўпгина одамларини ўлдирди. Шундан сўнг ўз қабилаларидан БИР одамни бош этиб тайинлашгач, Чиғатойлардан бўлган одамларнинг кўпчилиги бу ерда яшаб қолди. Чиғатойнинг ўлиmidан сўнг бу ернинг туб аҳолиси уларни чиғатойлар деб номлашди ва бу ном шу даврга қадар ишлатилиб келинган. Мана шу чиғатой қабиласига Темурбек ҳам мансуб эди.

108-боб. Элчилар пайшанба куни ва эртаси кечаси Кеш шаҳрида қолиб, жума куни кечаси у ердан чиқиб, бир қишлоққа бордилар. Ўттизинчи август, шанба куни элчилар буюк Соҳибқиронга қарашли, дарё ёқасидаги текисликда жойлашган, боғ билан ўралган каттакон уйда тушлиқ қилдилар. Тез кунда улар у ерни ҳам тарқ этиб, Самарқанд шаҳридан бир ярим чақиримча узоқликдаги Масиа деган қишлоққа келишди ва шу ерда тунаб қолишди. Элчиларга ҳамроҳ бўлиб келаётган қузатувчи шу бугуноқ Самарқандга боришлари мумкин, фақатгина Соҳибқиронга бу ҳақда хабар бериш лозим эканлигини тушунтирди ва саройга одам жўнатди. Эртаси куни эрталаб ўша одам қайтиб келиб, Соҳибқирон унга испан элчиларини ҳамда Бобил султони томонида юборилган элчини ўша қишлоққа яқин боққа олиб боришлигини, кейин янги хабар келгунича ўша ерда меҳмонларга қараб туриши лозимлигини айтди.

109-боб. Ўттиз биринчи август, якшанба куни элчиларни узунлиги бир чақиримча келадиган, атрофлари баланд пахса девор билан ўралган, кўпгина мевали дарахтлар, цитрус мевалари, лимонлари бор ўша боққа олиб келишди. Боғда олти каттакон ховуз, ховулардан ҳар тарафга майда ариқчалар орқали сувлар оқарди. Ариқлар ёқасига, икки тарафга дарахтлар экилган, бу ердаги йўлакчалардан юриб, боғнинг бошқа тарафларига ўтиб борса бўларди.

Боғнинг ичида баланд тепалик, тепалик устида бир сарой, сарой атрофидан айланасига чуқур хандақ қазилиб, сув билан тўлдирилган. Қасрга кўтарилиш учун қасрнинг икки томонида иккита кўприк мавжуд, кўприкнинг нариги тарафида қаср дарвозалари, уни очгандан сўнг зинапоялар билан ичкарига кириб борилади. Хуллас, қаср жуда мустаҳкам қурил-

ган. Боғ ичкарасида Соҳибқироннинг буйруғи билан кийиклар, фазанлар олиб келиниб қўпайтирилган. Боғдан катта узумзорга ўтиладиган йўлакча бор. Узумзор пахса девор билан ўралган. Пахса деворлар орасида қатор дарахтлар мавж уриб турар ва улар жуда чиройли кўринади. Бу қаср боғи "Талисия", яъни ўзларини тили билан "Гулбоғ" деб номланади. Боғда элчиларга қўпгина яхши хизматлар кўрсатилиб, улар гўшт ва хар хил таомлар, ноз-неъматлар билан меҳмон қилинди.

Тўртинчи сентябрь, пайшанба куни подшоҳнинг қариндошларидан бир киши келиб, Соҳибқирон Тўхтамишхоннинг элчисини қабул қилаётганини, шунинг учун хозирча улар билан учраша олмасликларини айтди. Элчиларнинг жаҳли чиқмаслиги ва хафа бўлмасликлари учун подшоҳуларнинг олдига ўз қариндошларини жўнатиб, меҳмонларни зериктирмасдан, байрамлар уюштириб, базму жамшид қилишларини тайинлаган экан. Улар қўпгина қўй ва отлар сўйдилар, улардан хар хил таомлар, шу билан бирга гуручдан ҳам сархил овқатлар тайёрлашди. Яна ширин-шаккар мевалар билан элчиларни роса сийлашиб, байрам сўнгида уларга иккита от, бошдан-оёқ сарполар совға қилишди. Элчилар саккизинчи сентябргача бу ерда бўлишди. Ўша куни саройдан одам келиб, Соҳибқирон уларни кўрмоқчи эканлигини айтди. Соҳибқирон одати бўйича келган элчиларни беш-олти кунсиз қабул қилмас, элчилар қанчалик обрўли бўлса, шунча кеч қабул қилинар экан.

110-боб. Саккизинчи сентябрь, душанба куни элчилар боғдан тўғри Самарқандга қараб йўл олишди. Боғдан шаҳаргача текислик ва йўлларда қўплаб боғлар, бозорлар, уйлар жойлашган экан. Уч соат деганда шаҳарга етиб келишди. Етиб келишлари биланок, уларни бир уйга олиб киришди, уларнинг олдига сарой хизматкорларидан икки киши келиб, элчилар томонидан олиб келинган совға-саломларни белгиланган тартибда подшоҳнинг олдига олиб кирувчи хизматчиларга беришлигини айтишди. Элчилар ўзлари билан олиб келган совғаларини шу одамларга бериб, ўзлари ҳам уларга қўшилиб кетдилар. Бобил султони томонидан юборилган совғаларни ҳам олишиб, ҳаммасини бирга қўтариб, ичкарига,

олдинги қаторда юришди. Бу боғга кириш дарвозаси жуда баланд, қимматбаҳо дур-гавхарлар билан безатилган. Дарвоза олдига қўпгина аскарлар қўлларида найзалари билан қўриқчи бўлиб туришарди. Агарда раият биргаликда ичкарига кириш учун дарвозага ёпирилса-да, ичкарига кириш жуда кийин. Меҳмонлар ичкарига киришлари билан олти катта филни кўришдики, филлар устида ўтирган одамлар атрофдагиларга қизиқ томошалар кўрсатишарди. Элчилар, у ердан ўзларининг совғаларини қўтариб олган хизматкорларга эргашиб ўтишди. Улар билан яна Темурбек томонидан Испанияга юборилган элчи ҳам бор бўлиб, унинг устидан бу ердагилар кулишар, чунки элчи кастилча, яъни испанча кийимларни кийиб олган эди.

Элчиларни катта ёшдаги, юқори лавозимдаги сарбоз олдига олиб келишди. Бу Темурбекнинг катта опаларидан бирининг ўғли эдики, элчилар унга таъзим ила салом беришди, кейин меҳмонларни кичик болақайларнинг олдига олиб келишди, улар ҳам юқорида ўтиришарди. Бу болақайлар Соҳибқироннинг набиралари, элчилар уларга ҳам таъзим қилишди. Ўша ерда қиролнинг Темурбекка ёзган мактубини беришди. Мактубни набиралардан бири олди. Айтишларича, бу бола Соҳибқироннинг катта ўғли Миаха Мирассанин¹ ўғли экан. Учта бола мактубни Соҳибқиронга олиб боришди ва ўша пайт элчиларга олдинга юришларини айтишди. Каттакон, безатилган чиройли хонага қираверишдаёқ, рўпарада Соҳибқирон ўтирар, хона ўртасида фавворали ховуз, ховуздаги сувда қип-қизил олмалар сузиб юарди.

Соҳибқирон юқорида, тахтда ўтирар, устига ипак матодан тикилган расмсиз қўйлак кийган, бошига олмос қадалган, атрофлари қимматбаҳо тошлар билан безатилган оқ рангдаги салла кийиб олганди. Элчилар уни кўришлари биланок ўнг тиззаларини букиб, қўлларини кўксиларига қўйганча салом беришди, яна таъзим қилиб, тиззалари эгилган ҳолатда қолишди. Соҳибқирон уларни ўринларидан туриб, яқинроқ келишларини айтди.

Олдинда кетаётган хизматкорлар орқада қолиб, Соҳибқироннинг олдига турган учта мирзо, яъни бирининг исми

Миаха Мирасса — Мироншоҳ Мирзо.

Шохмалик Мирзо, иккинчисиники Бурундук Мирзо ва учинчисиники Шайх Нуриддин Мирзо, элчиларни қўлидан тутиб, Соҳибқирон олдиғача қузатиб бориб, таъзим қилишди ва элчилар тиззалари билан ўтиришди. Соҳибқирон уларни яхшироқ кўриш учун, қарилиги боис кўзи хира кўраётганлигини айтиб, яқинроқолиб қилишларини сўради. У ўз қўлини ҳурмат юзасидан бизларга ўниш учун бермади, чунки уларда бу одат умуман йўқ экан. Кейин у элчиларга "ўғлим, Қирол қандай аҳволда, соғликлари яхшими, ишлари қандай?" деб савол берди. Элчилар жавоб беришиб, ўзларининг мақсадларини айтишди. Соҳибқирон диққат билан уларни эшитди. Элчилар сўзларини тугатишлари биланок, Темурбек олдида ўтирганларга — бири Тўхтамишхоннинг ўғли, яна бири Самарқанд зодагонлари наслидан бўлган зот ва Соҳибқироннинг наслидан бўлган зотларга қарата шундай деди: "Кўриб қўйинглар буларни, уларни элчи қилиб менинг ўғлим - Испаниянинг қироли юборган ва у дунёнинг нариги чеккасидан, фаранглар подшоҳлари ичида биринчи подшоҳлардандир. Улар ҳақиқатан буюк халққир, мен ўғлим Испания қиролини қўллаб-қувватлайман. Сизларни совға-саломсиз, номанинг ўзи билан юборса ҳам бўларди, мен унинг соғлигини, ишлари қай аҳволда эканлигини билсам, шунинг ўзи менга қувонч бағишлар эди."

Набира мактубни қўлида баланд кўтариб тураркан, шу пайт элчилардан бири тилмочга қарата мактубни шахсан Соҳибқироннинг қўлига бериш керак эканлигини имо-ишора билан тушунтирди ва агар ўқиш керак бўлса, тайёр эканлигини айтди. Шунда Соҳибқирон мактубни набираси қўлидан олиб кўрди ва уни ўқиб кўрмоқчилигини айтди. Элчи бўлса, тайёр эканлигини билдирди. Шунда Темурбек кейинроқунга одам юбориб чақирини, мактубни ўқиб, Испания қиролнинг хоҳишини тушунтириб беришини айтди.

Кейин элчиларни ўринларидан турғизиб, Соҳибқироннинг ўнг томонидаги юқори жойга ўтказишди. Мирзолар уларни Хитойдан келган элчидан пастроқжойга ўтказишди. Бу элчи авваллари Темурбек Хитой хонига солиқтўлаб турганлигини эслатиш учун келганди. Шунда Соҳибқирон Испания элчиларини тепароққа ўтказиб, Хитой элчисини улардан пастроққа ўтказишни буюрди. Шундан сўнг Мирзолар-

дан бири келиб, уларнинг жойларини ўзгартирди ва Хитой элчиларига қараб, бундай ўтиришни Соҳибқироннинг ўзи белгилаб берганини ҳамда бундан буён доим шундай мавқеда ўтиришларини айтди. Хитой элчисини бундай ғаразли ниётда келганлигини билдириб, керак бўлса, осишлари мумкин эканлигини ҳам тушунтириб қўйди. Шундан кейин ҳамма маросимларда, мажлисларда шу тарзда ўтирадиган бўлишди.

Сўнгра улар тилмочга қараб, Испан элчиларидан меҳмондорчилик қандай ўтганлигини сўрашди. Хитой ҳукмдорининг исми Чойсион бўлиб, у тўққизта салтанатнинг подшоҳи эди, чиғатойлар устидан қулишиб, уни "Тонгус" деб номлашган, бу чўчка дегани эди. У катта ернинг подшоҳи эди ва авваллари Темурбек унга солиқтўлаб келар, энди эса тўламоқчи эмас.

Испан ва бошқа турли давлатлардан келган элчиларни ўтказишиб бўлганларидан сўнг, кўпгина қайнатилган, димланган, ковурилган қўй гўшtidан ва ковуриб пиширилган от гўшtidан олиб қилишиб меҳмон қилишди. Бу қўй гўшtlарини тутқичли катта терида олиб қилишди. Соҳибқирон гўшtdан тановул қилишни истаса, хизматкорлар терини устидаги таоми билан тортиб, унинг олдига олиб боришар, чунки гўшт кўплигидан терини кўтарсалар ёрилиб, йиртилиб кетиши мумкин эди.

Соҳибқироннинг олдига йигирма қадамча қолганда хизматкорлар тўхташди ва гўштни нимталаш учун қассоблар қўлларига тери қўлқоп кийган ҳолда қилишди ва тиз чўкишиб гўшtlарни нимта-нимта қилишди, бўлақларини бирмабир мис, сопол, кумуш, тилла ва қимматбаҳо чинни идишларга солишди.

Яхши кўриб ейдиган овқатлари пиширилган от гўшти бўлиб, у отнинг бел қисмидан, суяксиз ҳолда пиширилган таомни тилла ва кумуш идишларга қўй гўшти билан ёнма-ён, яна ёнига муштдай келадиган пиширилган от жигари ҳамда қўй каллаларидан солишди. Шунга ўхшатиб тайёрланган бошқа таомларни ҳам ёнма-ён қўйишди. Кейин хизматкорлар идишларда шу таомнинг шўрвасини олиб қилишиб, Ҳалига гўшtlар устидан қуйиб, таомларнинг устига тўрттадан ёпилган нонлардан қўйиб, иккита ва учтадан бўлишиб, таомларни Соҳибқироннинг ва меҳмонларнинг олдига олиб

боришди. Соҳибқирон ҳурмат юзасидан олдидаги таомлардан икки хилини элчиларнинг олдига олиб қўйдирди. Шу ғўшти қўйиши биланок, унисини олишиб, яна бошқа ғўшти олиб келиб қўйишди. Биринчи қўйилган ғўшт, одат бўйича меҳмон ўзи билан олиб кетиши учун олиб қўйилар, лекин кўплигидан уни кўтариб кетишнинг ўзи қийин. Агарда элчиларни олдида қўйилган ғўшларни олиб кетишнинг иложи бўлганда эди, улар учун бу ярим йилгача етарди.

Қовурилган ва пиширилган қўй ғўштини олиб, ўрнига димлаб пиширилган қўй ғўшти ва ҳар хил таомлар билан меҳмон қилиб, сўнгра ширин-шакар ҳўл мевалардан — олма, узум, шафтоли, тарвуз, қовун, кейин олтин ва қумуш кўзаларда қанд солинган от сути олиб келишди. Айтишларича, жуда ширин, мазали бу ичимлик асосан ёзнинг иссиқ кунларида кўпроқ ичилар экан.

Меҳмондорчиликдан сўнг, Соҳибқироннинг олдидан Кастилия кироли ва Бобил султонининг совға-саломлари кўрсатиб, олиб ўтилди. Ўша кун совға қилинган уч юзга яқин отларни хайдаб ўтишди. Бунинг ҳаммаси тугаганидан сўнг, элчиларни ҳурмат-эҳтиром ила бир кузатувчи билан у ердан олиб кетишди. Кузатувчи уларни қўриқлаш билан бирга, уларда ҳеч қандай муҳтожлик бўлмаслиги учун ҳам масъул эди.

Соҳибқироннинг яқин одамларидан бўлган бу кузатувчи Бобил элчисидан сўнг, испан элчиларини ҳам Соҳибқироннинг қароргоҳига яқинроқ, катта боғ ва сувлари мўл қароргоҳга олиб бориб жойлади.

Элчиларни жўнатгандан сўнг, Соҳибқирон Кастилия киролининг совғаларини олиб келишни буюрди ва уларни кўриб жуда мамнун бўлди. Бу совғалардан завжаларига берди, айниқса, энг катта завжаси Бибиҳонимга кўпроғини берди, чунки шу кун у Соҳибқирон билан боғда бирга эди. Бобил султони ва бошқалар юборган совғаларни қабул қилмасдан, уч кун, токи Соҳибқирон қабул қилинсин демагунча сақлаб туришди. Уларда шундай одат бор эди, яъни олиб келинган совғани уч кунгача сақлаб туришарди.

Элчилар қўнган боғнинг номи "Дилкушо" эди. Соҳибқирон бу боғда жумагача бўлиб, сўнг ундан ҳам чиройли ва ҳашаматли "Боғичинор" номли дала ховлисига қўчиб ўтди.

111-боб. Ўн бешинчи сентябрь, душанбада Соҳибқирон у ердан ҳам чиқиб, бошқа ҳашаматли боғга кўчиб ўтди. Бу боғнинг дарвозалари ғўшдан жуда баландда қурилиб, ҳар хил қимматбаҳо тошлар, тилла-қумушлар билан безак берилган. Ҷу кун Соҳибқирон катта базм уюштиришни буюриб, элчиларни, барча ҳурматли меҳмонларни, қариндошлар-у завжаларини таклиф қилди. Боғ жуда катта, унда мевали ва соя берувчи дарахтлар мўл, боғда ҳар хил йўлакчалар бўлиб, атрофи дарахт шохлари билан тўсилган. Боғда тикилган катта-кочодирларга ранг-баранг ипак гиламлар осиб қўйилган.

Боғ ўртасида ҳашаматли бино бор, бинонинг ичкари хоналари, ер-деворлари жуда чиройли қилиб безатилган. Уйга кираверишда баланд супача қилинган, супачанинг устида тиллакори катта стол турар, баландлиги одам бўйича, узунлиги уч кадамча келадиган бу стол ёнида ўтириш учун қатқат кўрпачалар ҳам тўшалган. Соҳибқирон дам оладиган бу ернинг деворлари қизғиш рангдаги дур-гавҳарлар билан безатилган, ипак матоли пардалар билан тўсилган. Шамол бўлганда пардалар кўтарилиб, жуда чиройли манзара касб етарди. Баланд қилиб қурилган яна бир хонага кирганда ҳам шундай чиройли пардалар деворларга осиклик турарди. Пардалар ергача осилиб, ерга эса гиламлар солинган эди.

Уйнинг ўртасида, эшикнинг қаршисида олтиндан ишланган иккита стол, уларнинг узунлиги беш кадамча ва эни уч кадамча келар, устида еттита олтин кўзача турарди. Шулардан иккитаси зумрад ва дур-гавҳарлар билан безатилган ҳамда ҳар бирига олмос тош қадалган. Бу ерда яна олтита тилладан ясалган думалоқ пиёла бўлиб, улар ҳам дур-гавҳарлар билан безатилган. Шу базмга Соҳибқироннинг таклифи билан испан элчилари ҳам чақирилган эди. Таклиф қилиш учун боришганда, олдида тилмоч йўқлиги туфайли элчилар кутиб қолишди ва улар етиб келишганда, Соҳибқирон овқатланиб бўлганди. Шунда у бундан кейин таклиф қилганида тилмочсиз бўлсалар-да, ўз вақтида етиб келишлари кераклигини, бу сафар уларни кечиришини ва базм улар учун уюштирилганини айтиб, жуда жаҳли чикди ва меҳмонларни вақтида олиб келмаганлиги учун Мирзозарни койиди.

Тилмочга одам жўнатиб, Соҳибқирон ундан ғазабда эканлигини ва уни бу иши учун жазолаши кераклигини айтган-

да, ўша ердагилар уни жазоламаслигини сўраб, унга ёпишиб кетишди, шунда элчиларни кузатиб юривчи хурматли шахс тилмоч номидан узр сўраб, уни кутқариб қолди. Соҳибқирон элчилар байрамда қатнаша олмаганликлари учун, уларнинг яшаб турган жойларига, улуш сифатида бешта қўй ва икки-та каттакон кўзаларда шароб жўнаттирди. Бу байрам кечасига Соҳибқироннинг барча қариндошлари, сарой ахиллари ва хурматли меҳмонлар қатнашишганди. Элчилар кейинроқўз кузатувчиси билан бу жойларни кўриб, танишиб чиқишди.

112-боб. Йигирма иккинчи сентябрь, душанба куни Соҳибқирон у боғдан чиқиб, бошқа боғ томон йўл олди. Бу боғнинг атрофи тўртбурчак шаклида баланд деворлар билан ўралган, бурчакларида гумбазлари бор эди. Боғнинг ўртасида каттакон қаср турар, олдида эса ховуз мавжланиб, кўзни камаштирарди. Қаср бошқа қасрларга қараганда жуда катта ва ҳашаматли. Ҳамма қаср ва боғлар каби шаҳар ташқарисида жойлашган бу боғнинг номи "Боғишамол"дир. Соҳибқирон каттакон бу боғда ҳам базм уюштириб, унга меҳмонларни ва элчиларни чақирди. Базмда Соҳибқирон ҳаммага май ичишни буюрди, ўзи ҳам андак ичди. Май уларнинг одатига кўра, овқатдан олдин келтириларди. Уларга хизматкорлар тиз чўкиб май кўйиб беришарди. Кимда-ким май ичишни хоҳамаса, Соҳибқиронни беҳурмат қилган ҳисобланарди. Агарда Соҳибқироннинг соғлиги учун деб ичилса, охириги томчисигача қолдирмасдан қадахларни кўтариб ичишарди. Элчилар базмга келишларидан олдин, Соҳибқирон ўз Мирзоларидан бирини улар олдига бир кўза май билан жўнатиб, байрамга келишларидан олдин шу майни ичиб, шод-хурсанд бўлиб келишларини тайинлаганди. Элчилар Соҳибқирон хузурига келишганда, уларни хурмат қилишиб аввалгидай тўрга, Соҳибқироннинг ёнига чиқариб ўтқизишди. Аввалгидай қовурилган қўй ва от гўшти, гуручдан тайёрланган овқатларни олиб келишди. Таомдан сўнг, бир Мирзо кумуш идишда кумуш тангаларни олиб келиб, элчилар ва бошқа меҳмонларнинг устидан сочди. Хоҳлаганча танга сочиб, қолганини элчилар учун ерда турган сарполарнинг устига тўқди. Шундан сўнг Соҳибқирон уларга сарподаги тўнларни кийгизишни буюрди. Элчилар миннатдорчилик сифатида, уларнинг одати бўйича уч марта эгилиб таъзим қилишди.

ЦЗ-боб. Соҳибқирон бу боғга яқин "Дилкушо" номи боғга кўчиб ўтиб, элчиларни эртаси пешинда базмга таклиф қилди ва катта базм уюштириб, бу сафар узоқ жойлардаги жангчи қўшинларидан ҳам кўпгина одамларни чақиртирди. Базмга элчилар ҳам келишди. Соҳибқирон базмда жуда хурсанд кўринарди. Уларнинг одати бўйича кўпгина қўй ва от гўштларидан тайёрланган таомлар келтирилди. Базмдан сўнг, элчиларга тўн кийгизишди ва улар саройга яқин ўз қароргоҳларига қайтиб келишди.

Бу байрамларга шунчалик кўп халқ йиғилар эдики, уларнинг кўплигидан кимирлаб бўлмас, фақатгина кузатувчи аскарлар йўлни очиб берсагина, олдинга силжиш мумкин эди. Одамнинг кўплигидан ҳамма ёқда чанг-тўзон кўтарилиб, одам юзини таниб бўлмасди. Боғнинг олди катта майдон, унда дарё ва каналлар бор, майдонга Соҳибқирон ўз завжалари билан келиб, чодирлар қуришни ва ўз қўшин аскарларига ҳам ўз атрофида чодирлар тиқиб, ўз завжалари билан жойлашишига, тўй, байрам маросимларини ўтқизишга фармон берди. Соҳибқирон учун чодир қуриб бўлинганидан сўнг, каттаю кичик бирма-бир шовкин-сурон қилмасдан ўз чодирларини қуришарди. Шу тарзда уч-тўрт кун ўтмасданок, Соҳибқирон чодир атрофида йигирма мингга яқин чодир қурилди. Шунда ҳам ҳар куни одамлар келиб қўшиларди. Улар орасида қассоб ва ошпазлар, яъни улар қовурилган ва қайнатилган гўштни сотишар, мева-чева сотувчи деҳқонлар, новвойлар ҳам бор эди. Улар ўрдасидан қўли гул усталарни ҳам топиш мумкинки, улар ҳар хил кўчаларга бўлиб қўйилган. Ҳаммомчилар ҳам сув иситадиган дастгоҳлари билан келишган. Хуллас, ҳар хил жангларда, мана шундай йиғилишларда улар ўзлари билан деярли барча қасб эгаларини бирга олиб юришар, халқбундай юришларга ўрганиб кетганлиги боис Ўрдага келганида ҳаммаси ўз жойини топиб жойлашарди. Соҳибқирон эса элчиларни ўзига яқинроқ бўлишлари учун шу Ўрдага яқин, ўзига қарашли боғга кўчириб олиб ўтишни буюрди.

П4-боб. Йигирма тўққизинчи сентябрда Соҳибқирон Самарқанд шаҳрига йўл олиб, шаҳарга қираверишда, завжаси Канонинг¹ онасига атаб қурдирган уйда тўхтади. Бу бино

Кано - Бибихоним.

маликанинг онаси дафн қилинган макбара ҳисобланарди. Уй жуда ҳашаматли бўлса-да, хали қуриб битказилмаган экан. Шу куни базм уюштирилиб, элчилар таклиф қилинди. Темурбек Хитой давлати атрофида жойлашган мамлакат элчиларини чақиртиришни буюрди. Бу элчиларни кийимлари жунли тўн бўлиб, бошларида кичкина қалпоқчалари бор. Соҳибқиронга совға сифатида кимматбаҳо ҳайвон териларидан олиб келганлар Хитой насронийларидан, Тартария подшоҳи Тўхтамишхоннинг набирасини Темурбекдан сўраб келишган экан.

Соҳибқирон ўша куни қандайдир саййидлар билан кун бўйи шатранж ўйнади. Саййидлардан деб, уларда Муҳаммад (а.с.) авлодидан бўлган зотларга айтилар экан. Ўша куни Соҳибқирон элчиларнинг совғаларини қабул қилди.

Иккинчи октябрь, пайшанба куни Соҳибқирон ўзига яқин одамни элчиларнинг олдига жўнатиб, ўша ерда базм уюштиришни буюрди ва ўнта қўй ва бир отни пишириб ейишлари ва ичишлари учун май жўнатди. Бу базм тугагандан сўнг, элчиларга сарпо берилиб, совға сифатида отлар ҳадя қилинди.

115-боб. Олтинчи октябрь, душанба куни Соҳибқирон ўз ўрдаси жойлашган майдонда байрам уюштиришни, у ерда ўз завжалари, фарзандлари ва набиралари ўз завжалари билан, хуллас, ҳамма Мирзолар, яқин одамларнинг барчаси йиғилиши керак эканлигини буюрди. Уларнинг барчаси бу ерга келиб, Соҳибқироннинг фармонини кутди. Шу куни элчиларни ҳам байрам зиёфатига олиб келишганда, улар қўпгина чодирларни кўришди. Кўрган чодирлари чиройли, кўпи дарё бўйига қурилган эди.

116-боб. Элчиларни турли хил нарсалар сотилаётган жойдан олиб ўтишаркан, Соҳибқироннинг чодир олдига яқинлашганларида, уларни узун арконлар билан тортилган чодир остига ўтказишди. Чодирнинг икки томонининг кўтарилгани, соя бериш ва шамол ўтиб туриши учун экан. Бундай чодирлар майдонда анчагина. Шу чодирга яқин жойда каттакон, бурчак шаклда чодир қурилган, унинг баландлиги уч найза, узунлиги юз кадамча келарди. Чодирнинг ўрта-

ида думалоқ шифти бўлиб, уни тилла суви юргизилган ўн иккита йўғон устун ушлаб турарди. Бир бурчакдан бошқасикараб учтадан устун қўйилган ва бир-бирига маҳкамланган, устунларни кўтариб ўрнатишда ғилдираклардан фойдаланилган.

Тепадан пастга қараб устунларга ипак мато осилган, улар арксимон шаклда устунлар орасида чиройли кўринади. Чодирнинг ташқарисидан ҳам устунлар қотирилган, арконлар билан тортиб боғлаб қўйилган, жами ўттиз олтига устун мавжуд. Чодир ичкарасида, марказда каттакон қизил, ранг-баранг иплар, тилла иплар билан тўқилган гилам тўшалган. Ичкаридан шифтга қараганда, ҳашаматли тўртта бургутнинг расми тасвирланган. Сирт тарафида оқипак мато билан қопланган, ораларида сариқ ва қорамтир чизикли бу чодирнинг ҳар бурчагида устун бор, устун тепасида олманинг устида ой кўринишидаги шакл чизилган. Жуда кенг ва катта, бамисоли қасрга ўхшаган, кенглиги ва баландлиги кишини лол қолдирадиган бу чодирнинг бир тарафида баланд, гиламлар солинган Соҳибқирон учун тахт турарди. Чодир атрофи худди шаҳар ёки қасрни ўраган каби турли ипак матолар билан ўралган. Матолар устунларга осиб чиқилган. Бу тўсиқ айланасига уч юз кадам, баландлиги от устида ўтирган отликнинг бўйича келарди. Тўсиқларнинг ўртасида, ичкарига кириш учун баланд арксимон эшиги ҳам бор, эшикнинг тепаси тўрт қиррали, баланд қилиб ишланган. Тўсиқнинг номини "Сарпарда" деб аташади. Бу тўсиқнинг ичкарасида хилма-хил тарзда қурилган чодирлар бор, чодирлар орасида баланд қурилган, арконларсиз чиройли боғичлар боғланган бино алоҳида ажралиб турар, одамни хайратга соларди. Қуёш ўтказмаслиги учун чодирнинг устки қисмидан қизил гилам қопланган, ичкараси эса, кўрпага ўхшаш пахтали матодан тикилган. Устки тарафидан йўл-йўл тортилган чизиклар қумуш, тилла рангларда ва ора-ораларида кимматбаҳо тошлар ҳам кўриниб туради. Думалоқ шаклдаги оқ чизик айлана бўйлаб тилла иплар билан тикилган. Шамол бўлганда чодир устидаги иплар ҳар томонга кўтарилиб, жуда чиройли манзара касб этади. Чодирга қизил гилам билан беркитилган баланд эшик орқали кирилади.

Шу чодир ёнида бошқа бир чодир бор, у ҳам ҳашаматли, қизил гилам билан усти ёпилиб, арконлар билан тор-

тилган. Унинг ёнида яна тўртта чодир ёнма-ён ва бир-бирига ўтса бўлади. Атрофларида яна майдароқ чодирлар ҳам кўп. Бу тўсиқнинг ичида яна бир бошқа ипакдан қурилган чодир бор бўлиб, у ҳашаматли ва баъзи жойларида очиқ дарчалар кўринади. Дарчалардан ҳеч ким кира олмас, чунки ингичка иплардан тўр қилиб беркитилган. Чодирнинг марказида яна бир ҳашаматли чодир бор, бундай чодирларнинг баландлиги уч найза ва ундан ошиқ келар, тепасида қумуш ва тилладан ясалган, қанотлари ёйилган ҳолдаги бургут, пастроғида эса кетма-кет қўйилган қумушдан ясалган лочин қушларнинг шакли бор. Бу лочинларнинг қанотлари туширилган, худди бургутдан қочиб, учиб кетишга чоғланаётгандек. Бургутнинг кўриниши эса, худди лочинга ташланаётгандек эди. Бургут ва лочиннинг кўриниши жуда мохирлик билан ишланганки, кўрсангиз, ҳақиқий деб ўйлайсиз. Эшик олдида рангли ипак мато парда сифатида илинган, киришни ва қуёш нурини тўсиб туради. Қуёшнинг нури қаерга тушса, парда ҳам шу томонга қараб тортиб қўйилади. Биринчи чодир Соҳибқироннинг биринчи ва катта завжаси Бибиҳонимга, бошқаси иккинчи завжаси — кичик хонимга тегишли. Тўсиқни тўсиб турган пардалар "сарпарда" деб номланиб, улар турли рангларда, сони ўн битта. Атрофдаги чодирларда ҳам Соҳибқироннинг бошқа хотинлари ва фарзандлари ҳамда набираларининг хотинлари туришарди.

Қуннинг ярмида Соҳибқирон ўша чодирларнинг биридан чиқиб, марказдаги майдонга элчиларни ҳам бу ерга олиб келишни буюрди ва катта зиёфатуштирди. Зиёфатдан сўнг, элчилар ўз уйларига қайтишди.

117-боб. Еттинчи октябрь, кейинги сешанбада Соҳибқирон ўз ўрдасида катта базм уюштираркан, базмга испан элчиларини ҳам таклиф қилишди. Темурбек элчиларни ўзининг каттакон чодирига чорлаб, уларни ичкарига олиб, ўзларининг одати бўйича катта зиёфат уюштирди. Зиёфатдан сўнг Соҳибқироннинг яқин одамларидан ва саройнинг бошқарувчиларидан икки киши — бири Шохмалик Мирзо, иккинчиси Нуриддин Мирзолар Соҳибқиронга совға-саломлар олиб келиб кўрсатишди. Тўққиз хилдан иборат совғалар тўққиз қумуш идишларда, унинг ичида ҳар хил ширинликлар (оққанд,

ум, pista, бодом) бор бўлиб, барчасининг усти ипак матолар билан ёпилган. Бу совғаларнинг барини Соҳибқирон ёнида ўтирганлар билан баҳам кўрди. Зиёфат охирида меҳмонлар ва ўтирганлар устидан тилла ва қумуш тангалар сочди. Шундан сўнг ҳамма уй-уйига тарқалди.

Эртаси, чоршанба куни Соҳибқирон яна зиёфат беришни буюрди ва ўша элчиларни таклиф қилди. Шу куни шамол тургани боис Соҳибқирон майдонга чиқмасдан йиғилганларга ичкарида зиёфат беришга амр этди. Элчилар зиёфатда ўтирмасдан, ўз уйларига қайтиб кетишди.

118-боб. Тўққизинчи октябрь, пайшанба куни Соҳибқироннинг катта ўғли Мироншоҳ Мирзонинг завжаси Анзада¹ томонидан ўзига тегишли ҳашаматли чодирлардан бирида катта байрам кечаси уюштирилиб, унга элчилар ҳам таклиф қилинди. Элчилар унинг чодир олдида келганларида, ерда турган май тўлдирилган қўзаларни кўриб, кейин чодир ичкарисига киришди. Шунда Хонзода уларга тўрға чиқиб ўтиришларини буюрди. Бу ерда барча завжалар ёнма-ён, Хонзода эса давранинг тўрида ўтирарди. Ўша куни у ўзининг кўринишидан ёши қирқларда, оқ-сарикдан келган хотин қариндошининг тўйини ўтказиб бераётган эди. Унинг олдида қанд солинган от суғи ичимлиги турарди. Яна у билан биргаликда кўпгина сарой хизматкорлари ҳамда Темурбек жанобларининг қариндошлари ва қуй чалаётган созандалар бор бўлиб, элчилар келган вақтда улар ичиб ўтиришар, улар шундай тарзда буни бажаришардики, қариндошларидан ёши кексароғи ва икки ёш болакай олдинма-кетин юришиб, аввал маликага, сўнг атрофдаги завжаларнинг пиёласига от суғидан тайёрланган ичимлик қуйиб, тилла патнислар устида, тилла пиёлаларда, бир қўлларида оқ сочик, тиззаларини ҳар қадамда эгиб, таъзим қилган ҳолда ичимлик тўлдирилган пиёлаларни тарқатишарди. Хонзодага ичимлик узатаётган вақтларида қўлларига оқ сочик ёйиб, сочик устига тилла пиёлани қўйиб, таъзим қилган ҳолатда беришар ва ўринларидан туриб, ўтирилмасдан орқага қараб чиқиб кетишарди. Бундай ҳолат жуда узокқа чўзилар, давра қизигандан-қизиб,

каммалари кулишиб ўтиришарди. Байрам кечасига Темурбекнинг биринчи завжаси Бибихоним ҳам келган, байрам узоқ давом этганлиги учун у элчиларни ўз олдига чақириб, ўз қўли билан ичимлик қуйиб берди. Шундан сўнг кўпгина от ва қўй гўштдан тайёрланган таомлар меҳмонлар олдига тортилди ва ўз урф-одатлари бўйича, гуручдан тайёрланган таомларни, нонларни, ширинлик ва кўкатларни, бир оздан сўнг эса турли усулда пиширилган гўштларни олиб киришди.

Хонзода ўз эри Мироншоҳ Мирзони отаси билан уриштириб қўйганди. У шох авлодидан бўлиб, Темурбек уни хурмат қиларди. Мироншоҳ Мирзо ва Хонзоданинг Корел Солдан¹ исмли йигирма ёшлар чамасидаги ўғли бор эди.

119-боб. Тўққизинчи октябрь, пайшанба куни Соҳибқирон набирасининг тўйи муносабати билан базм кечаси уюштирилганда, кечага элчиларни ҳам олиб келишни буюрди. Маросим чиройли безатилган, атрофи чодир билан ўралган майдонда бўлиб, маросимга Бибихоним, Хонзода ва кўпгина таникли завжалар, мирзолар ҳамда бошқа яқин қариндошлар келишди. Урф-одат бўйича кўпгина пиширилган от ва қўй гўшлари меҳмонларга тортик қилиниб, шоду хурсандчилик узоқ давом этди.

Соҳибқирон бу маросимни бутун халққа эълон қилиб, худди сайилга ўхшатиб, ҳамма ўрда атрофида йиғилиб, хурсандчиликка шерик бўлишни буюрди. Бозорни ўрда атрофига кўчириб, савдо-сотикни ҳам шу ерда қилишларига амр этди, бу хурсандчиликни ҳазил-мутойиба билан қизиқарли ўтказиш кераклигини айтди. Фармонга биноан савдогар ва хунармандлар шаҳардан чиқишиб, ўрда атрофига жойлашдилар. Шу тарзда хурсандчилик давом этди.

Хунармандлар қурган чодирлар атрофида Соҳибқирон буйруғига асосан махсус майдонча қурилди. Бу майдончага айб иш қилганлар тизилиб, бундай хурсандчилик кунда кимларгадир раҳм қилинар, бошқа бировларга эса жазо бериларди. Шу кунни Самарқанднинг машҳур кишиси жазога лойиқ топилди. Темурбек олти йилу ўн бир ой бўлмаган вақтда уни ўз ўрнига ҳоким тайинлаб кетганди. Шу вақтлар

мобайнида бу киши Темурбекнинг ишончидан фойдаланиб, ўз лавозимини суистеъмол қилган, кўп хатоликларга йўл қўйган. Соҳибқирон Самарқандга қайтиб келиши биланок, бу кишини олдига чақириб, молк-мулкани мусодара қилди, ўзига жазо тайинлади. Шундай таникли кишига бундай жазонинг берилиши ҳаммани хайратга солди, чунки бу кишига Соҳибқироннинг ўзи кўп ишонч билдирганди. Собик ҳокимнинг тарафини олиб чиққанлар ҳам жазоланди. Темурбекнинг яқинларидан Бурундук Мирзо бу кишини кечиришни сўраб, эвазига тўрт юз минг кумуш танга товон тўлашлигини айтди. Ҳар бир кумуш танга бир кумуш реалга тенг эдики, Соҳибқирон бунга розилигини айтиб, ундан кумуш тангаларини олди ва яна тангалари бўлса, уларни ҳам олиш мақсадида уни қийнашга буюрди. Бундан ташқари, Соҳибқирон яна бир таникли кишини жазолади. Соҳибқирон бу ердан юришга чиқиб кетаётганда, ўша кишига уч минг отни қолдириб кетган, қайтганида эса бу отлардан бир дона ҳам қолмаганди. Бу кишининг ялинишлари инobatга олинмади, озроқ қутиб турилса, уч мингта отни олти мингта қилиб қайтаришини айтса-да, у жазодан халос бўлолмади.

Шундан кейин Темурбек яна кўпгина инсонларни жазолади. Бунга мисол қилиб, бозордаги бир қанча қассобларни кўрсатиш мумкин. Бу қассоблар Темурбек йўқ бўлган вақтда гўштларни ўз нархидан анча қимматига сотганлиги учун жазоландилар. Кейинроқ бозордаги хунармандлар, этикдўзлар ўз молларини қиммат нархда сотаётганлигини билиб, уларнинг ҳам ортиқча даромадларини олиб қўйишни буюрди.

120-боб. Ўн учинчи октябрь, душанба куни Темурбек жаноблари яна бир базм уюштиришни, унга элчиларни ҳам таклиф этишни буюрди. Элчилар бу ерга келганда майдончанинг марказидаги чиройли чодирда Соҳибқирон ўз меҳмонлари билан ўтирар, чодирнинг атрофида яна шунга ўхшаш хашаматли чодир, бу чодирларнинг усти қизил гиламлар билан ёпилган, атрофини тилла ип билан тикилган баланд тусиқ пардалар қуршаб турарди. Ичкарига кириш эшиги ҳам аркасимон шаклда қурилган ва эшик ўрнига гилам илиниб, атрофи тилла нақшинкор қилиб безатилган. Эшикнинг тепа Қисмида гўртбурчакли гумбази ҳам гиламдан, атрофни ўраб

¹ Корел Солдан - Халил Султон.

турган тўсиқларга ҳам шунга ўхшаш гиламлар илинган ҳамда тўсиқларнинг ҳар жой-ҳар жойларига дарчалар қўйилган. Дарчаларнинг ҳам ўша гиламли матодан қилинган эшикчалари мавжуд. Тўсиқларнинг отқарисидан айтганимиздек, ҳашаматли ва чиройли чодирлар тикилган. Худди шу тўсиқди айлана ёнида шунга ўхшаш тўсиқли чодирлар қурилганди. Бу тўсиқларга энди гилам эмас, балки оқ атлас матолар илиб чиқилган. Бу иккита қатта чодирларнинг бир-бирига ўтадиган йўлакчалари ҳам бор эди.

Ўша куни элчилар бу чодирларнинг ичини кўришмади, чунки Соҳибқирон қатта майдонда базм бераётганди. Эртасига уларни олиб боришиб, бу икки чодирни кўрсатишди. Чодирларнинг ўртасида қатта майдон бор бўлиб, майдонда Соҳибқирон кўп байрамларни уюштирарди. Ўша куни элчиларни қатта майдонга яқинроқ айвонга ўтказишди. Бу майдон атрофларига, ҳар хил жойларга май солинган қаттақон идишлар қўйилган, идишлар майдон айланаси бўйлаб бир ярим чақиримча келадиган масофада. Ҳеч ким бу идишларнинг олдига кела олмас, чунки уларни қуролланган аскарлар қўриқлаб туришарди. Қимда-ким идишлар олдига яқинлашгудек бўлса, унга қамондан ўқузишар ёки қўлларидаги тўқмоқ билан уришарди. Қим бўлишидан қатъи назар шундай чора кўришарди.

Қатта майдон атрофида раият йиғилиб, улар Соҳибқироннинг ўз чодиридан чиқишини кутарди. Бу ерда кўп бўлишган элчиларга ўринларидан туришиб, яқиндагина Кичик Ҳиндистондан келган ва у ернинг ҳукмдори Соҳибқироннинг набирасини зиёрат қилишлигини айтишди. Темурбек жаноблари шахсан ўзи бу набирасини чақиртирган экан. Чунки шу вақтларда уларнинг кўришмаганликларига етти йил тўлган экан. Бу набираси Соҳибқироннинг ҳалок бўлган биринчи фарзанди Жаҳонгирнинг ўғли эди. Айтишларича, Соҳибқирон ўз ўғлини жуда яхши кўрган, шу боис унинг фарзанди, ўз набираси Пирмуҳаммадни ҳам жуда яхши кўрганди. Элчилар унинг олдига қараб жўнашди ва уни қизил гилам билан ўралган чодирдан топишди. У давра тўридаги тахтда ўтирар, олда кўпгина хизматқору аскарлар туришарди. Элчилар чодирга яқинлашганида, ичкаридан иккита аскар чиқиб, уларга тиз чўкиб, таъзим қилишни буюрди. Чодир

1. Л. Кереннинг «Амир Темур даврида Самарқанд сари йўл» китобининг муқоваси. Ушбу китоб Руи Гонсалес де Клавихо «Кундалиқлар»ининг французча таржимаси бўлиб, 1990, 2002 ва 2006 йилларда Парижда чоп этилган.

2. Руи Гонсалес де Клавихо «Кундалиқлар»ини Испания Ташқи ишлар вазирлиги хомийлигида испан ва рус тилларида «Кастилиядан Самарқандга дигаюматик миссия (1403—1406)» номи билан 2000 йилда Мадридда чоп этилган китоб муқоваси.

3. «Амир Темур жахон тарихида» китобини 1996 йили Тошкентда инглиз тилида чоп этилган нашрининг муқоваси.

4. Э.В.Ртвеладзе ва А.Х.Саидов. «Амир Темур жахон фани кўзгусида». Тошкент, 1999. Ушбу китобда Амир Темур ва Темурийлар тарихига оид Европада чоп этилган мингта яқин асарлар рўйхати берилган.

5. Руи Гонсалес де Клавихо. «Амир Темур давлатига юборилган элчи» китобининг Мадридда 2006 йилда чоп этилган нашри муқоваси.

6. 1989 йилдан бери Парижда чоп этилаётган "Темурийлар" журнали. Ҳозирга қадар ушбу журналнинг 23 та сони чиққан.

ичкарасига киришганида элчилар ўнг тиззаларини букиб, кулларини кўкракларига қўйиб, яна бир бор таъзим бажо келтиришгач, олиб кирган кишилар уларни ўринларидан турғазлашиб, четроққа олишди ва бир оздан сўнг чодирдан ташқарига олиб чиқишди.

Соҳибқироннинг набираси ўз одатлари бўйича жуда чиройли ва бой кийинган, эгнида мовий рангдаги тилла иплар билан тикилган атлас кўйлак, кўйлақнинг кўкрак, елка ва қўл энглариди думалоқ доира шаклдаги расмлар солинган, бошидаги салласи дур-гавхарлар билан безатилган, энгтепасида чиройли катта олмоси бор. Қаршисида турган раият уни байрамона илтифотлар билан қарши олди. Ўша ернинг ўзида майдонда иккита кураш тушадиган полвонлар бўлиб, улар эгнига теридан тикилган енги йўқ кийим кийиб олган, роса кураш тушишиб, бир-бирини йиқита олмас эди. Шунда Пирмухаммад, уларнинг бири йиқилмагунича курашни давом эттиришларини буюрди.

Ўша куни бу ерда бўлган барча элчилар Темурбекнинг йигирма икки ёшли, қорачадан келган, хали сокол қўймаган Пирмухаммад исмли набирасини зиёрат қилиш учун келишди. Айтишларича, у ўзини Кичик Ҳиндистоннинг подшоҳи деб эълон қилган экан.

121-606. Ҳиндистоннинг асосий шаҳарларидан бири Дехлида Ҳиндистон подшоҳи ва Темурбек ўртасида жуда катта жанг бўлиб ўтган экан. Бу жангга Ҳиндистон подшоҳи жуда катта қўшинни ва унга қўшимча тарзда элликта жангчи филларни олиб келган экан. Бизда бу филларни "морфиллар" деб номлашади.

Биринчи жангга Ҳиндистон подшоҳи шу филлар туфайли Темурбек устидан ғалаба қозонган, эртаси куни яна жанг қилишиб, жанг бошланишидан аввал Темурбек ўз аскарларига кўпгина туяларни олиб келиб, бу туяларнинг устига сомон-хашақлардан ортиб боғлашни буюрган. Жанг бошланиши биланок, филларга қарши махсус туяларни қўйиб юборишган ва улар филларга яқинлашганида туяларнинг устидаги сомонни ёқишган. Филлар ёнаётган туяларни кўргач, ҳаммаси Ҳар тарафга қараб қочган. Айтишларича, филларнинг кўзлари кичик бўлганлиги учун оловдан жуда кўрқисар экан.

Шу тарзда Темурбек Хиндистон устидан ғалаба қозониб, Самарқанд салтанати билан чегарадош ерларни эгаллаб олди. Хиндистоннинг кўпгина ерлари ўнқир-чўнқир тоғлардан иборат, лекин шаҳар ва кишлоқ ерлари хосилдор эди. Хиндистон подшохи мағлуб бўлгандан сўнг, қолган аскарлари билан тоққа қочиб, у ерда қўшин йиға бошлади, бироқ Темурбек кутиб ўтирмасдан ўз аскарлари билан жанг қилиш учун унинг олдига борди. Хиндистон подшохи Темурбек билан жанг қилгиси келмади. **Ўша** вақтда қўлга киритилган бу ерларни набираси Пирмухаммад то Ормузо шаҳригача эгаллаб турарди. Шундай бўлса-да, Хиндистоннинг катта қисми ўз подшохи қўлида қолди. Бу жангга ўн бир йил бўлган экан, лекин шу пайтгача Темурбек ва унинг набираси ҳам Хиндистоннинг ичкарасига юриш қилмаган.

Хиндистоннинг аҳолиси насроний, уларнинг подшохи ва ўзлари этикоди бўйича грекларга ўхшаган, ораларида бошқа насронийлар, маврлар ва хиндулар ҳам бўлган экан.

122-боб. Элчиларни бу чодирдан олиб чиқишиб, аввал ўтирган айвонга ўтқазишди ва кун ярмигача Соҳибқироннинг чодирдан чиқишини кутишди. Соҳибқирон кун яримлаганда чодирдан чиқиб, базм майдонига келиб ўтирди- Сўнгра атрофига ўз яқинларини, меҳмонларини ва элчиларни чорлади. Худди аввалгидек, ҳамма Соҳибқирон атрофида ўз ўринларини билиб ўтиришди. Шу қуни жуда кўп томошалар, филларни кизил ва яшил рангга бўяб, улар билан томошалар кўрсатишди. Бу томошалардан ва дўмбираларнинг садоларидан шундай шовқин-сурон кўтарилдики, одам хайрон қолади.

Соҳибқирон ўтирган майдончада кўпгина созандалар йиғилган, бундан ташқари, ёнида яна иккита катта думалок идишда от суғи турар, хизматкорлар бу идишдаги от сутини қўлларидаги таёқлар билан аралаштириб, ичига оқ қанд бўлақларидан ташлаб туришарди. Буни улар шу заҳоти ичиш учун қилишарди.

Ҳамма ўз жойини эгаллагач, чодирларнинг биридан Соҳибқироннинг катта завжаси Бибиҳоним чиқиб келди. У қизил матодан, тилла иплар билан жуда кенг қилиб тикилган уз¹ кўйлак кийиб чикди. Кўйлак жуда узун эдики, орқасидан

Ўн бешга яқин канизаклар кузатиб юришарди. Хонимнинг юзи шунчалик оқ нарса билан бўялган эдики, худди узоқдан оқ қоғоз бўлиб кўринарди. Бу оқ упа **юзга** қуёшдан сакданиш учун суртилди. Соҳибқироннинг бошқа завжалари ёз фаслида узоқ йўлга чиқишганларида қуёшдан асраш мақсадида юзларига бу оқ пудраларни суртишарди. Бибиҳонимнинг юзи юпқа, нозик оқ мато билан беркитилган, бошида кизил матодан бош кийими бор, бош кийимда елкасигача юпқа мато тушиб турибди. Узун бош кийим қимматбахо дур-гавҳарлар билан безатилган. Сочлари жуда ҳам қора, елкасига тушиб туради. Бу хотинлар сочларини қора рангга бўлишини ёқтиришар ва баъзида қора рангга бўяшарди. Бибиҳонимнинг ёнида яна бир одам қўлида соябон кўтариб, уни қуёшдан тўсиб келарди. Соябон оқ ипак матодан, худди чодирга ўхшаш думалок шаклда.

Бибиҳоним Соҳибқирон ўтирган майдончада, давранинг тўрига чиқиб, унинг ёнида ўтирди. Ҳамма кузатиб келган хотинлар майдонча ташқарисида қолди. Бибиҳоним ўз жойига ўтиргач, Соҳибқироннинг бошқа бир завжаси, у ҳам биринчисига ўхшаб қизил либосда, узун бош кийимда, дабада билан кўпгина қизлар қуршовида чиқиб келди ва давранинг тўридан жой олиб, Соҳибқироннинг катта завжаси ўтирган жойдан бир оз пастроққа ўтирди. Соҳибқироннинг бу завжасининг исми Кичакано¹ бўлиб, бу унинг иккинчи завжаси эди.

Кейинги чодирдан Соҳибқироннинг яна бир завжаси даврага яқинлашиб, иккинчи завжаси ўтирган жойдан пастроқцаги жойга келиб ўтирди. Шу тарзда Соҳибқироннинг тўққизта завжаси чиқиб, бирин-кетин ўз жойларини эгаллашди. Уларнинг ҳаммаси бир хил кийинган ва бир хил ясанган. Улардан саккизтаси Темурбекнинг ўз хотини, биттаси эса набирасининг завжаси эди.

Темурбек завжаларининг исмлари шундай эди. Биринчисиники Бибиҳоним - "Энг катта хоним" ёки "Буюк малика" деган маънони биддиради. Бибиҳоним бутун Самарқанд, Форс ва ҳаттоки Дамашқ мамлакатларининг ҳукмдори Ахинха (Қозонхон)нинг қизи эди. Бу ҳукмдорнинг онаси жуда машҳур,

¹ Кичакано - Кичик хоним.

отаси эса унча танилмаган. Хукмдор кўпгина қонун-қоидаларни ишлаб чиқиб, уни назорат қилар, бу қонун-қоидалар салтанат ичида шу пайтгача қўлланилиб келинарни. Иккинчи завжасининг исми Кичик хоним бўлиб, у ҳам Андерап мамлакатининг хукмдори Туман оғонинг қизи. Кейингисининг исми Улус оғо, кейингисининг исми Чўлпонмалак, ундан сўнг Дилқушод, яна бири Туркон оғо, бошқаси Шохмулк хотун ва охириги Жаҳоноробегим, яъни уларнинг тилида "қалб маликаси" маъносини англатарди. Темурбек охириги завжасига ўтган август ойида уйланиб, унга шу исми берганди. Ҳамма тартиб билан ўз жойига ўтиргандан сўнг, зиёфат узоқ давом этди. Худди Хонзодабегим базм уюштирганидек, бу ерда ҳам шундай базм давом этди.

123-боб. Шу куни Соҳибқирон енида ўтирган элчиларга ўринларидан туришларини айтди ва ўзи қўлига бир пиёла қимизни олиб испан элчиларидан бирига узатди. Билардики, иккинчи элчи Руи Гонсалес умуман ичмасди. Соҳибқироннинг қўлидан қадахни олиб ичадиган бўлишса, уларнинг урф-одати бўйича аввал Соҳибқирон олдига яқинлашиб, ўнг оёғини букиб таъзим қилар, кейин иккинчи тиззасини букиб, тиз чўккан ҳолатда унинг қўлидаги қадахни олиб, ўрнидан турар, бир оз орқага юрган ҳолатда тўхтаб, ўтирилмасдан тиз чўкар, қадахча бир томчи қолдирмасдан симириб ичишарди. Охиригача ичмаслик ҳурматсизлик ҳисобланарди. Охиригача ичиб бўлгандан сўнг, қўллари билан оғизларини ёпишарди. Ҳар бир элчининг қўлидан тутиб, унинг олдига олиб боришар ва орқага ўз жойига кузатиб қўйишарди. Элчиларнинг одамларини шу майдонга яқин катта айвон тагига жойладилар. Бу майдонча атрофида кўпгина айвону чодирлар қурилган, чодирларда ва айвонларда меҳмонлар ва элчилар туришарди.

Соҳибқироннинг олдига узун ёғоч устунлар қўмилган, бу устунларнинг ўртасида бир-бирига боғланган арконлар тортилган, арконларнинг устида одамлар юриб, томоша кўрсатишарди. Соҳибқироннинг ўн тўртта фили, ҳар бир филнинг устида тахта ёғочдан ясалган курси, филнинг устига рангли ипак мато тўшалган, тўрттадан сариқ ва яшил байроқчалари, яна ҳар бир филнинг устида беш-олтитадан одам, бундан ташқари, филнинг устида қўлида таёқушлаган, филний

«оғуришга ва томоша кўрсатишга ундаётган филбон ўтирар»

Филларнинг ранги қора, ҳеч қандай жуни йўқ, думлари туянинг думидек қалта, бироқ ўзлари жуда катта, ҳар би-пининг катталиги тўрт-бешта буқанинг катталигача келади. Пў куни филлар билан турли томошалар кўрсатишди, одамлар ва отларнинг орқасидан югуртиришдики, бу жуда қизиқарли бўлди. Филлар жамлашиб югуришганда ер қимирлагандек бўларди. От ёки бошқа ҳайвонлар югурганида фил билан тенглаша олмасди. Кўрганим учун ишонч ҳосил қилдимки, агарда бу филлар жангда қатнашса, ҳар бири мингтадан жангчига тўғри келади. У ердаги одамларнинг ўзлари ҳам буни тасдиқлашди. Агарда фил одамларнинг ўртасида қолиб кетса, икки томонлама зарба беради, мабодо ўзи яраланса, йўл танламасдан жуда тез югуради ва жуда яхши жанг қилади. Филлар икки-уч кун овқат емасдан бемалол жанг қила олади.

124-боб. Ўша куни Соҳибқирон ва унинг завжалари дав-ра олдига анча ўтиришганидан сўнг, кўпгина пиширилган қўй ва от гўшtidан олиб келишди. Бу гўштини хизматкорлар тилла суви юргизилган териларда майдон бўйлаб судраб, тортиб олиб келишар, гўшт шунчалик кўп эдики, уларни олиб келган хизматкорларнинг сони уч юз ва ундан ортик эди. Шовқин-сурон билан хизматкорлар биринчи бўлиб Соҳибқироннинг олдига яқинлашишди, кейин ўз одатлари бўйича гўштини нонсиз, қуруқ ўзини лаганларга солиб чиқишди. Сўнгра олдинма-кетин ўтирган халққа олиб келинган гўшлар бўлиб берилди. Халқнинг кўплигидан тоғдек уюлиб турган гўшт зум ўтмай еб бўлинди. Дастурхон устида тузланган гўшт, ҳар хил усулда гуручдан пиширилган таомлар, нонлар оқ қанд билан турардики, бу вақтда қош қорайиб Соҳибқироннинг олдига кўпгина ёқилган шамлар қўйилди. Шунда улар тезроқ еб-ичишга ва хурсандчилик қилишга шошилишар, халқэса борган сари кўп келарди. Шундан кўришиб туришдики, байрам тун бўйи давом этди. Шу кечаси Соҳибқирон ўзининг қиз набираларидан бирини ўз яқинларига турмушга бераётган эди. Элчилар бу байрамнинг тун бўйи давом этишини билишгач, у ердан чиқишиб, ўз қошоналар-Ри томон кетишди. Соҳибқирон ва унинг завжалари байрамни давом эттиришди.

125-боб. Бошқа куни, ўн олтинчи октябрь, пайшанбада Соҳибқирон яна бир базм уюштириб, боз элчиларни таклиф қилди. Бу байрам ўша жойда жойлашган энг бой, арқонсиз қурилган ҳашаматли чодирларнинг бирида ўтди. Соҳибқирон ўзи билан бирга элчиларни ҳам чодир ичкарасига бошлади. Ўша куни кўплаб гўштли таом олиб келинди ва базм узокдавом этди. Кўп ўтмай элчилар у ердан чиқиб, ўз уйларига кетишди, Соҳибқирон эса базмни давом эттирди.

126-боб. Ўн еттинчи октябрь, жума куни Соҳибқироннинг завжаси Бибиҳоним катта базм уюштирди ва у ҳам ҳашаматли чодирга ўз яқинларини, меҳмонларни, ҳурматли ва таниқли аёлларни ҳамда турли мамлакатлардан келган элчиларни таклиф этди. Унинг чодирини шундай қурилган эдики, бир қараганда кўзни қамаштирар, яъни чодир атрофи ва тепа қисмлари оқ ва камалак рангдаги чиройли матолар билан тикилган. Элчилар ўрдага келишганда хизматкорлар уларни бир чодирга олиб келиб ўтказишди. Бу чодирнинг тепа қисми қип-қизил гилам билан ёпилган, атрофи ҳам чиройли. Улар шу чодирга жойлашишди ва уларга пиширилган гўштар ва бошқа таомлар олиб келишди. Элчилар овқатланиб бўлишгач, Бибиҳоним уларга ўз чодирини кўрсатишларини буюрди. У ерда ҳашаматли чодирлар кўп, лекин уларнинг ичидан бири арқонсиз қурилган, тоза ипак матодан, жуда катта ва ҳашаматли. Чодирнинг ичкараси ва ташқариси ҳам жуда чиройли, улар орқама-орқа ўрнатилган. Биринчи эшик нозик қизғиш ашёдан ясалган, ташқарисидан ипак мато билан ўралган.

Бу эшик шундай ўрнатилган эдики, яъни ёпиқ турган ҳолатда ҳам ичкарига майин шабада эсиб туриши, ичкарида ўтирганлар ташқаридагиларни бемалол кузатиши, ўзлари эса кўринмасликлари мумкин. Эшикнинг олдида бошқа бир чиройли, турли бўёқ ва тилла суви юргизилган эшик бўлиб, у ҳам жуда баланд, бемалол отлиқ одам кира олади. Бундай санъатни ўша ерларда ва бутун насора ерлардаги ягона санъат асари деса бўлади. Бир эшикка илоҳий Пётр тасвирланган бўлса, иккинчи эшикда илоҳий Павел қўлида китоблар билан атрофлари тилла билан қопланган ҳолда тасвирланган эди. Бу эшикларни, айтишларича, Темурбек Бурса шахри-

Туркия ғазнасидан олиб келган экан. Эшикларнинг олдида, бир жавон турар, унда қумуш ва олтин идишлар сақланарди. У тоза тилладан, жуда чиройли безатилган. Жавоннинг кичкина эшикчаси бўлиб, ичида олти думалок шакляги тилла пиёлалар, устида эса тилладан ясалиб, қимматбаҳо тошлар билан безатилган хумчалар турарди. Жавоннинг ёнида тилладан ясалган, қимматбаҳо тош билан безатилган хонтахта, бу хонтахта эни бир ярим кадамча, узунлиги тўрт кадамча келарди. Хонтахта ёнида эса дуб дарахтига ўхшаш, тоза тилладан ясалган дарахт турарди. Дарахтнинг калинлиги одамнинг оёғича, шохлари ҳар томонга осилган ва шохларида жуда кўп барглари бор. Дарахтнинг баландлиги одам бўйича келар, мевалари зумрад, олмос ва ҳар хил қимматбаҳо тошлардан. Ундан ташқари, у ерда ҳар хил рангдаги тилладан ясалган қушчалар бўлиб, айримлари қанотини ёйганча турарди. Шу дарахтнинг қаршисида, чодир девори ёнида, тахтадан ясалган, қумуш ва тилладан ишлов берилган стол турарди. Элчилар бу чодирларни айланиб чиқишгач, уларни яна бир чодирга олиб боришдики, у ерда Соҳибқирон ўз яқинлари ва мирзолар билан ўтирарди. Бу ерда ўша куни Соҳибқирон ўз набираларининг тўйини ўтказётган эди.

Майдончага кираётиб, ўнг тарафда қизил гилам ва атрофлари турли хил матолар билан ўралган чиройли чодир турарди. Чодирнинг ҳар жой-ҳар жойида кичкина дарчалари бор, дарчалар асосан ичкаридан ташқарини кўриш учун қўйилган. Элчиларни арқасимон қилиб ишланган эшикдан олиб киришди. Эшик олдида ичкарига қараб, атрофлари ўралган узун йўл ва кираверишда, ўнг тарафда ҳам эшик, қаршисида ҳам эшик, бу эшик тўғри чодирга олиб боради. Узун кўчага ўхшаш йўлдан борилса, йўлнинг охирида атрофлари тилла билан безатилган Соҳибқироннинг чодирини бор эди. Бу чодирларнинг тепа қисмлари қизил гиламлар билан ёпилган ва улар шунчалик чиройли, ҳашаматли қилиб ҚУРилганки, сўз билан таърифлаш қийин. Буни одам ўз кўзи билан кўриши керак.

Элчиларни шу майдондан олиб ўтиб, тахтадан ясалган Уига киришди. Уй баланд, унга зинапоя билан чиқилади. ^ ининг ичкараси тилла, қумушлар билан безатилган, бу ийғма уйни хоҳдаган вақгда бузиб ва яна қурса бўлади. Мас-

жид ҳисобланган бу уйда Соҳибқирон ибодат қилар ва қаерга борса ўзи билан бирга олиб кетарди. Элчиларни яна бир чодирга олиб боришдики, чодир яшил арконлар билан тортилиб, ташқарисидан кулранг тери билан ўралган, ичкараси оқ рангда ва одатда иккита ётоқ жойи бор. Бу чодирдан ён томондаги бошқа бир арконсиз тортилган, тепа қисми гилам билан қопланган, ён қисми айланасига қимматбаҳо тери билан ёпилган чодирга олиб боришди. Териларнинг нархи жуда баланд, бу мамлакатда унинг нархи ўн тўрт-ўн беш дукат, бошқа мамлакатларда бундан ҳам қиммат турарди. Чодирнинг қаршисида узун қилиб айвон қурилган. Шохона чодирлар шундай қурилганки, кишда ҳам, ёзда ҳам ичига қуёш нури тушмайди. Элчиларни бу майдончадан иккинчи майдончага олиб ўтишди. Бу майдончанинг атрофлари оқ атлас билан ўралган, ичкарасида кўпгина айвон ва чодирлар тикилган. Ўрдада фақат шохона чодирларни эмас, балки Соҳибқиронга яқин одамларнинг, мирзоларнинг чодирларини кўриш мумкин. Шунинг учун қаерга қараманг, чодирлар, айвонлар ва сарпардалар кўринарди. Ҳаммаси бўлиб, бу чодирларнинг сони тахминан тўрт-беш мингга ташкил этади. Булардан ташқари, атрофда, далаларда, боғларда ва сув бўйларида ҳам кўплаб чодирлар мавжуддир.

Бу байрамга Соҳибқирон барча мирзоларни ҳамда бутун Самарқанд салтанатининг ҳурматли инсонларини йиғишни буюрди. Ҳамма қатори бу ерга Бадахшон ҳукмдори ўз навқарлари билан етиб келди. Бадахшоннинг бойлиги шу эдики, у ерда қимматбаҳо олмос ишлаб чиқариларди. Элчилар анча вақт Бадахшон ҳукмдори билан бирга бўлишиб, қандай қилиб олмос ишлаб чиқаришни ундан сўрашди. Шунда у шаҳарга яқин жойда катта тоғ борлигини, шу тоғнинг тошларини бўлақларга ажратиб, унинг ичидан олмосларни ажратиб олишларини айтди. Уни булар шундай қиларкан: олмоси бор тош бўлагини олиб, болғача билан тош атрофи уриб туширилар, секин-аста тошлар тўкилиб, олмоснинг ўзи юзага чиқиб қоларкан. У яна шу олмос кони атрофига Темурбек жаноблари кўплаб кўрикчи аскарлар тайинлаб қўйганлигини ҳам айтди. Бадахшон Самарқанддан Кичик Ҳиндистон томон юрилганда, ўн кунлик масофа. Яна бу ерга Темурбек номидан Акиви шахрини бошқарадиган ҳукмдор ҳам етиб келди.

Акивидан ҳам қимматбаҳо тошлар келтирилади. У шаҳар ҳам - марқанддан Ҳиндистонга қараб ўн кунлик масофада жойлашган бўлиб, Бадахшон шаҳридан бир оз пастроқда экан.

Йигирма иккинчи октябрь, душанба куни Соҳибқирон ўз ўрдасида, катта чодирда уюштирган зиёфатга элчиларни ҳам таклиф этди. Зиёфатга жуда кўп одам йиғилди ва худди аввалгидек Соҳибқироннинг завжалари чиройли либосларда зиёфатга келишди ҳамда байрам кечгача давом этди.

127-боб. Ўттизинчи октябрь, пайшанба куни Соҳибқирон ўз ўрдасидан чиқиб, шаҳарга, набираси Муҳаммад Султон Мирзо кўмилган масжид-мақбарага келиб тўхтади. Соҳибқирон жуда яхши кўрган бу набираси Туркияда, Темурбек турклар устидан ғалаба қозонганда, ўз қўли билан Турк султонини асирга олган пайтда ўша жойда касаллик туфайли вафот этган эди. Шунинг учун ҳам унинг номига масжид-мақбара қурдирганди. Ўша куни Соҳибқирон шу ерга келиб, набирасининг руҳини шод этиш мақсадида зиёфат бераркан, зиёфатга элчиларни ҳам таклиф этди. Элчилар келганда уларга масжид-мақбарани кўрсатишди. Масжиднинг гумбази баланд, ичи ва сирти, деворларига тилла суви юргизилиб, нақшлар билан безатилган. Муҳаммад Султон Мирзо Туркияда вафот этгандан сўнг, Соҳибқирон шу захотиёк жасадни Самарқандга жўнатиб, у ерда унинг номига масжид-мақбара қуришни амр этган, Самарқандга келгач эса, мақбаранинг паст қурилганини кўриб, кўнгли тўлмаган ва мақбарани буздириб, ўн кун ичида янгисини қуришни буюриб, қурилиш ишларини жиддий назорат остига олди. Кечаю кундуз давом этган қурилишга Соҳибқироннинг ўзи икки марта келиб-кетди. Олда юра олмаганлиги сабабли, Соҳибқиронни кўтариб олиб келишарди. Шундай қилиб, мақбара ўн кун деганда қуриб битказилдики, бундай катта бино бунчалик қисқа вақтда қуриб битказилганига ҳайрон қолса бўларди. Шу набирасининг ҳаққига ўша куни катта базм уюштирилди ва кўпгина одамлар йиғилди. Уларнинг одати бўйича анчагина гўштли таомлардан тарқатилди. Базм тутагандан кейин Соҳибқироннинг яқинларидан бири, Шохмалик Мирзо элчиларни бу ердан олиб кетиб, сарполар кийгазиб, бошларига кийиб олишлари учун салла билан бирга

уларга бир ярим минг кумуш танга солинган бир қопча ҳам берди. Кумуш уларнинг пули бўлиб, ҳар бир танга икки кумуш реалга тенг келарди. Шундан сўнг, элчилар яна Соҳибқироннинг олдига қайтиб келишиб, одат бўйича унга таъзим қилишди. Соҳибқирон эса уларга бошқа куни келишларини, улар билан суҳбат қуриб, ўз ўғли — Кастилия қиролининг олдига шундай яхши кунларда кузатиб қўйишини айтди.

128-боб. Бу қурилиш битгандан сўнг, Самарқанд шаҳри хақида кўп қайғурган Соҳибқирон янги қурилишни бошлаб юборди. Самарқанд шаҳрига ҳар йили Хитой, Ҳиндистон, Тотористон (Дашти қипчоқ) ва бошқа мамлакатлардан турли моллар олиб келтирилади. Самарқанд ўта бой шаҳар. Шаҳарда савдо-сотик қилиш учун қулайлик бўлмагани сабабли жаноб (Темурбек) шаҳардан катта кўча ўтказиш ва унинг икки тарафига дўконлар қуришни буюрди. Кўчанинг боши шаҳарнинг бу четига бўлиб, охири унинг нариги тарафидадур. Иш бошига ўзининг икки амирини қўйди ва дедики, агар улар (бу ишда) саъй-ҳаракат кўрсатмасалар ва кеча-кундуз тинмай ишламасалар, бошларидан айриладилар. Кўчани жуда кенг қилиб қурдилар, унинг икки тарафига эса дўконлар ва олдига оқ мармар билан қопланган олий ўриндиклар бино қилдилар. Кўчанинг тепасини эса том билан беркитиб, унга ёруғ тушмасин учун туйнуқлар ўрнатдилар. Йигирма кун деганда, шунча катта иш амалга оширилдики, бунга хайрон қоласан киши.

Соҳибқироннинг буйруғи билан завжаси Бибихонимнинг онаси номига қурилган масжид шаҳарнинг гўзал биноларидан бири бўлиб, Соҳибқирон у ерга келганида қурилиш тугаган, масжиднинг олд девори пастроқ қурилган, бундан унинг кўнгли тўлмай, бу деворни буздирганди. Тезда девор атрофида иккита чуқур хандақ қазилиб, бинонинг пойдевори бошқатдан қурила бошланди ва бинонинг бир тарафида Соҳибқироннинг ўзи қурилишни назорат қилди, яқин одамларига бинонинг иккинчи тарафини назорат остига олишларини айтди ҳамда шу зайдда қайси тараф бинони тез қуриб битказишини синамоқчи бўлди. Соҳибқирон бу вақтда юра олмасди, уни кўтариб олиб юришарди. Уни ҳар куни бу ерга

олиб келишар, у ишчиларга қурилишни тезлаштиришни, кейин бу ерга қайнатишга гўшт олиб келтириб, хандақнинг «ч»ида ишлаётганларга ташлашни, баъзида танга пулларни ташлашни буюрарди. Айрим ҳолларда гўштни қурувчи ва ишчиларга ўз қўли билан ташларди. Шу йўсин қурилиш кечаю кундуз давом этарди. Бу қурилиш ва кўчаларнинг тикланиши қор ёғаётганлиги туфайли тўхтатилганди.

129-боб. Биринчи ноябрь, жума куни элчилар уйга қайтиш учун рухсат олмоқ ниятида Соҳибқироннинг олдига йўл олишаркан, уни қуриляётган ва қурилиши давом этаётган масжиддан топишди, эрталабдан тушликкача у ерда бўлишди. Тушлик вақтида Соҳибқирон чодирдан чиқиб, майдонда қурилган тахтга келиб ўтирганда, шу ерга пиширилган гўшт ва мева-чевалар олиб келинди. Соҳибқирон элчилар билан биргаликда тушлик қилиб бўлгач, уларни қабул қила олмаслигини айтиб, узр сўради, чунки ўша вақтда у набираси, Кичик Ҳиндистон подшоҳи Пирмуҳаммадни кузатаётган эди.

130-боб. Ўша куни Соҳибқирон набирасига ва унинг яқинларига кўпгина отлар, сарпо-сурукхамда қурол-яроғлар совға қилди. Эртаси, шанба куни, Соҳибқирон амри ила элчилар яна унинг олдига боришганда, соғлиги ёмонлиги боис чодирдан чиқа олмади. Элчилар кун яримлагунча кутиб ўтиришди. Одатда, бу вақтда Темурбек ўз чодирдан чиқиб келарди, лекин унинг ўрнига яқинларидан бири чиқиб, Соҳибқирон чиқа олмаслигини, элчиларни ўз жойларига қайтиб боришларини маълум қилди.

131-боб. Кейинги якшанба куни уйга қайтишлари учун рухсат олмоқчи бўлиб келган элчиларни кўрган мирзозлар, уларни бу ерга ким чақирганлигини сўрашди ва ҳозир Соҳибқирон билан гаплаша олмасликларини айтиб, орқаларига Қайтаришгач, элчиларга бириктирилган кузатувчи-хизматкорни чақириб, ундан нима учун элчиларни бу ерга олиб келганлигини сўрашди ва уни жазоламоқчи бўлишди. Кузатувчи эса элчиларни чақиртирмаганини, ҳатто ўша куни уларни кўрмаганлигини айтди. Шундай бўлса-да, кузатувчи яхшигина таёқ еди. Мирзозларнинг бу ҳаракати бекорга эмас,

чунки ўша кунлари Соҳибқироннинг аҳволи оғир ва унинг завжалари, яқин қариндошлари саросимада эдилар. Мирзолар Соҳибқироннинг уйи ва салтанатини вақтинча бир "кенгаш" тузган ҳолатда бошқариб туришганди. Ҳозирда ўзлари элчиларнинг кетишларига рухсат бера олмасликлари боис уларга Соҳибқирон соғайиб, ўзи чақирмагунча кутишларини тайинлашди. Шу тарзда Соҳибқирон уларни анча вақт ўз олдига чақирмади, элчилар эса унинг олдига боришга ботина олмадилар.

Кунларнинг бирида чиғатойлардан бўлган киши келиб, уни бу ерга мирзолар юборганини, испан, Бобил султони, Туркия элчиларини ва яна бир элчи Тойзуўғлон билан биргаликда Табризгача¹ боришларини, шаҳар ва қишлоқ йўлларида элчиларни озиқ-овқат, керакли нарсалар билан таъминлашни, мирзолар томонидан кўпгина отлар берилганини, Табризда уларни Соҳибқироннинг набираси Омар Мираса² кутиб олиб, ўша жойдан ҳаммаларини ўз юртларига кузатиб қўйишини айтди. Элчилар бунга жавобан Соҳибқирон уларга рухсат бермаганлигини, ўз қиролларига Соҳибқирондан жавоб мактубини олмаганликларини билдиришганда, вакил бу ҳақда ҳеч қандай гап бўлмаслиги, бу масала мирзолар томонидан ҳал этилганлиги ва улар худди бошқа элчилар каби кетишга тайёргарлик кўришлари кераклигини маълум қилди. Шунда испан элчилари Соҳибқироннинг саройига жўнашди ва мирзолар билан учрашиб, уларга ўтган пайшанбада Соҳибқироннинг ўзи чақириб, уларга ўз ватанларига қайтишлари учун рухсат беришини айтганини, энди эса мирзолар номидан одам келиб, эртага йўлга чиқишлари кераклигини буюрганини айтишганда, мирзолар уларга ҳозирда Соҳибқироннинг олдига кириб бўлмаслигини, мирзолар ўзаро келишиб, кетишлари учун рухсат берилганлигини яна бир бор таъкидлашди. Мирзолар бундай қилишларига сабаб, оғир касаллиги боис Соҳибқироннинг тилдан қолиб, ўлим билан олишаётганлиги эди. Бу хабарни элчилар уни кўрган ва билганлардан эшитгандилар. Элчиларни ўз ватанларига

¹ Эрон Озарбайжони шаҳарларидан. Мўғуллар ҳукмронлиги даврида (1256 - 1353) Султония билан бирга Халокуйлар давлатининг пойтахти хисобланган.

² Омар Мираса — Умар Мирзо.

қайтиш учун шошираётганларидан мақсад, мабодо Соҳибқирон вафот этса, бу хабарни ўз юртларига қайтаётган элчилар бошқа мамлакатларга ёймаслиги учун эди. Улар сабаб келтириб, ўз қиролларига Соҳибқироннинг жавобини етказишлари кераклигини айтишса-да, мирзолар бу ҳақда бошқа гап бўлмаслигини, уларга кузатувчи тайинланганлигини ҳамда тезда йўлга тушишларини таъкидлашди.

Шундай қилиб, элчилар душанбани ўтказиб, ўн саккинчи ноябрь, сешанба куни мирзолар уларга ўша чиғатой орқали тўртта ёрлик ва унга кўшимча отларни қўшиб беришни айтишди. Бу ёрлик ва отлар ҳар бир шаҳардан ўтаётганларида бирма-бир бериб ўтишлари учун эди. Чиғатой уларга ҳозирдаёқ йўлга чиқишларини айтганда, элчидяр Соҳибқирондан мактуб олмагунларича йўлга чиқмасликларини билдиришди. Чиғатой эса, бу хоҳишларига қарамасдан йўлга тушишлари шартлигини тушунтиргач, элчилар Бобил султонининг элчиси билан биргаликда кўрикчи аскарлар ҳамроҳлигида Самарқанддан чиқишиб, турк элчиларини кутиб туришлари учун шаҳарга яқин боғга келиб тўхташди ва бу боғда сешанбадан жумагача қолиб кетишди. Йигирма иккинчи ноябрь, жума куни ҳамма элчилар бу ерга йиғилиб, сўнг Самарқанддан чиқиб кетишди.

132-боб. Энди Самарқанд шаҳрида элчиларга нима бўлганлигини айтиб берганимдан сўнг, бу шаҳарнингўзини, унинг ерларини ва Соҳибқироннинг бу шаҳарда қилган бунёдкорлик ишларини таърифлаб берсам.

Текисликда жойлашган Самарқанд шаҳри катталиги бўйича Севилия¹ шаҳридан бир оз каттароқ бўлиб, ташқарисида кўпгина уйлар қад кўтарган, атрофи бир ярим, икки чақиримча келадиган боғ ва узумзорлар билан ўралган ва шаҳар шу боғларнинг марказида турибди. Боғлар орасида кўчалар ва майдонлар бўлиб, кўпгина аҳоли бу ерда истиқомат қилади. Бу ерда нон, гўшт ва бошқа нарсалар ҳам сотилади. Хуллас, шаҳарнинг ичкарасидан кўра, шаҳарнингташқарисида кўпроқ аҳоли истиқомат қилади.

Севилия — Испаниянинг Андалусия вилоятидаги шаҳар.

Бу шаҳар ташқарисидаги боғларда асосан катта ва ҳашаматли бинолар, Соҳибқироннинг қасрлари ва қурдирган масжид, мақбаралари, бундан ташқари, шаҳарнинг машҳур одамларининг уйлари, қароргоҳлари мавжуд эди. Шаҳар атрофида боғ ва узумзорлар шунчалик кўпки, уларга яқинлашган сари худди ўрмонга дуч келгандай, марказида шаҳар барпо бўлиб тургандек кўринади. Шаҳар ва боғлар ўртасидан кўпгина каналлар ўтказилган бўлиб, боғларда қовун ва пахта ўстирилган. Бу ернинг қовунлари жуда мазали ва ширин, янги йилгача уларда шунчалик кўп қовун, узум етиштирилди эдики, одам ҳайрон қоларди. Ҳар қуни қовун ортилган туялар шаҳарга кириб келар, қовунларнинг ҳаммаси бир кунда сотилиб кетиши ва истеъмол қилиниши, албатта, ҳайратланарли. Қишлоқ жойларида бу меваларни ва полиз экинларини сақдаб қўйишиб, йил бўйи истеъмол қилишади.

Шаҳар ташқарисида кўпгина боғларни Соҳибқирон бошқа ерлардан келган одамларнинг яшашлари учун ажратиб берган. Бу ернинг ҳамма нарсаси зўр, нонлари, май ичимлиги, гўшти, мевалари, қушлари бунга мисол. Самарқанднинг қўйлари семиз ва катта бўлишига қарамай, нархи жуда ҳам арзон. Соҳибқирон ўз қўшини билан шаҳарда бўлган вақтда, бир жуфт қўйнинг нархи бир дукат турарди. Бошқа нарсалар ҳам арзон. Бу ерда нондан арзон нарса йўқ, гуруч эса ниҳоятда кўп.

133-боб. Бу шаҳарнинг ўзи ва ерлари ҳайрон қоларли даражада бойки, бойлиги учун ҳам Самарқанд деб номланади. Унинг ҳақиқий номи Семизкент бўлиб, маъноси "семиз қишлоқ" эди, уларда "Семиз" дегани катта маънони бериб, "кент" эса — қишлоқ, яъни "аҳоли турадиган жой" маъносини англатади. Шу ердан Самарқанд номи келиб чиқади.

Самарқанд фақатгина озик-овқати билан эмас, балки бошқа нарсалари — ипак матолари, атласлари, қимматбаҳо тошлари, дур-гавҳарлари, тери маҳсулотлари, тилла ва рангли бўёқлари, шунга ўхшаш бошқа нарсалари билан ҳам бой ҳисобланарди. Шунинг учун ҳам Соҳибқирон бу шаҳарнинг шухратини кўтариб, қўлга киритган мамлакатларидан бу шаҳарга яшаш учун одамларни, айниқса, турли соҳа усталарини кўпроқ олиб келарди. У Дамашқ шаҳридан мохир ти-

қувчи, чапдаст чавандоз ва комонбозларни, лойдан қўза ясовчи кулолларни кўплаб жўнатарди. Бу усталарнинг бари касб-қорлари бўйича дунёда машҳур эдилар. Туркиядан эса тош йунувчи, тилла билан ишловчи ва шунга ўхшаш ҳар хил усталарни йиғиб бу шаҳарга юборган эдики, шаҳардан хоҳлаган мохир устани топиш мумкин эди.

Бундан ташқари, Соҳибқирон бу ерга ҳар хил ажойиб дастгоҳларни олиб келтирди, бу дастгоҳлардан арқон ишлаб чиқариларди. Шундан кейин бу ерларда авваллари ҳеч ким экмаган "каноп" ўсимлиги экиларди, унинг ҳосилидан арқон ишлаб чиқариларди.

Темурбек бу шаҳарга ҳар ерлардан шунчалик кўп одам йиғган эдики, эркак, аёлни кўшиб ҳисоблаганда бир юз эллик мингдан ошарди ва улар на шаҳарга, на майдонларга, на қишлоқларга, на шаҳар ташқарисидаги боғларга сиғарди. Булар ичида ҳар хил миллат вакиллари — турк, араб, мавр, арман ва греклар бор эди. Бундан ташқари, шаҳарга дунёнинг турли бурчакларидан сархил моллар кириб келар, Русия ва Тартариядан тери маҳсулотлари, Хитойдан дунёда биринчи ўринда турадиган, жуда қимматбаҳо ипак матолари ва бошқа ноёб моллар — олмос, дур-гавҳарлар олиб келинади. Бошқа давлатга қараганда Хитойдан олиб келинган моллар жуда қимматбаҳо ҳисобланарди. Шунинг учун ҳам хитойликлар ўзларини дунёда буюк, икки қўзлари бор халқ, маврларни кўр, фарангларни бир қўзликлар, ўзларининг қилаётган ишлари билан дунёда биринчи ўриндамиз, деб ҳисоблашарди.

Ҳиндистондан эса бу шаҳарга ҳар хил ёнғоқлар ва турфа гуллар олиб келинади. Бундай ажойиб нарсалар Александрияда ҳам йўқ эди. Шаҳарда майдонлар кўп, бу майдонларда савдосотик ишлари гуркираган, яъни қовурилган, қайнатилган гўшт, турли усулларда пиширилган товук, қуш гўштлири, мева-чевалар ҳамда нонларнинг туну қун савдоси бўларди. Гўшт расталари ҳам анчагина, бу расталарда қўй, фазан, товук гўштлирини хоҳдаган пайтда топса бўларди.

Шаҳар чеккасидаги катта қаср четдан қараганда худди текисликда тургандек кўринади, лекин яқинроқ бориб қараганда, қасрнинг атрофига айланасига чуқур хандаклар қазилганки, бу қасрга кириш қийин эди. Бу қасрда Соҳибқирон

Ўзининг ғазнасини сакдар, қасрга Соҳибқироннинг ўзи ёки яқинларидан бошқа ҳеч ким кирмасди. Худди шу қасрд^а Соҳибқирон жангчилар учун совут, дубулға, камон каби қурол-аслаҳалар ясайдиган мингга яқин махбус усталарни сакларди.

Соҳибқирон Туркияга юриш қилиб, Дамашқни ишғол қилгач, ўз аскарларига, узоқ сафарга чиқсалар ўзлари билан хотинларини ҳам олиб кетишлари мумкинлиги тўғрисида фармон берди. Соҳибқирон узоқ вақт жангга киришишини ва Самарқанд шаҳрида кўп вақт бўлмаслигини билган ҳолда шундай фармон берган эди. Шундан сўнг, улар етти йил Самарқандда бўлишмади, Соҳибқирон етти йил давомида бу қасрга кирмаслик учун қасам ичди.

134-боб. Соҳибқирон шунча вақтдан сўнг шаҳарга қайтиб келганида Хитой ҳукмдоридан элчи келиб, етти йил давомида тўланмаган солиқларни тўлашлигини айтди. Бунга жавобан Соҳибқирон элчига бу ҳақиқат ва бу солиқни тўлашлигини айтиб, сўнг "бу пулларни сенга берсам, сен бу пулларни йўлда ишлатишинг мумкин, яхшиси ўзим олиб бориб бераман", деб қўшиб қўйди. У бу гапни ҳазил ўрнида айтди, аслида эса унинг тўлаш нияти йўқэди. Ҳозирда, саккиз йилча вақт ўтди, лекин ҳалигача ҳеч қандай бож ёки солиқ тўланмаган. Хитой ҳукмдори ҳам ўшандан бери ҳеч қандай элчи жўнатгани йўқ.

Хитой ҳукмдорининг элчи жўнатмаслигининг сабаби шундай эди: Хитой ҳукмдори вафот этгач, у ер ва салтанатини уч ўғлига қолдирган. Катта ўғил икки укасининг ерларини тортиб олмоқчи бўлган ва ҳатто энг кенжа укасини ўлдирган. Ўртанчаси эса катта акаси билан жанг қилиб, унинг устидан ғалаба қозонган. Катта акаси мағлубиятга чидай олмай ўзини ва қароргоҳи ичидаги одамларини ёқиб юборган. Шундай қилиб, ҳукмдорнинг ўртанча фарзанди салтанатни эгаллади. Салтанатда тартиб ўрнатгандан сўнг, янги ҳукмдор Темурбекка элчи жўнатиб, аввал ўз отаси учун тўлаб келинган солиқни ўз вақтида тўлаши кераклигини маълум қилди. Худди мана шу Хитой элчиларини аввал айтганимиздек, Темурбек дорга осмоқчи бўлган эди ва биз Хитой ҳукмдори бунга жавобан қандай чора кўришини билмаймиз.

Самарқанд шаҳридан Хонбалик (Хитой)гача жуда узун йўл бўлиб, пиёда юрганда олти ойлик масофага тенг ҳисобланарди. Шу йўлнинг икки ойлик масофасида бирон бир кишини учратиш қийин ва ҳар замонда катта яйловларда, адирларда чўпонларни ўз подаси билан юрганлигини кўриш мумкин эди.

Шу йилнинг июнь ойида Хонбалиқдан Самарқандга сархил моллар ортилган саккиз юзга яқин туялар қарвони кириб келди. Бироқ Темурбек Самарқанд шаҳрига қайтгач, Хитой элчисининг гапини эшитиб, жаҳли чиқди ва бу туяларни ушлаб қолиб, уларни чиқармасликка буйруқ берди. Хонбалиқдан туялар қарвонига қўшилиб келганлар испан элчилари билан танишиб, уларга Хитой давлатининг одамлари, ерлари ҳақида гапириб берди. Элчилар кўпроқбир одам билан гаплашишар, у одам эса ўз шаҳрини денгиз бўйида жойлашганини, шаҳри катталиги бўйича Табриз шаҳридан йигирма баробар катталигини, дунёда энг катта шаҳарлардан бири эканлигини айтди. Табризнинг узунлиги икки чақиримча келса, у шаҳарнинг узунлиги йигирма чақирим келармиш. Айтишича, Хитой ҳукмдорининг қўшини жуда катта, жангга чиқишдан олдин ўз худудидаги барча аскарларни йиғиб кетса-да, шаҳарни кўриқлаш учун қолган отлик аскарларнинг сони тўрт юз мингга етаркан. Яна бир гап: Хитой ҳукмдори жорий этган тартиб-қоида жуда мустаҳкам. Уларда ҳеч бир жангчи отда юрмас, фақатгина қарамоғида мингга аскари бор бошлиқгина отда юришга ҳаққи бормиш. Шуниси қизиқки, бундай отликларнинг сони у ерда жуда ҳам кўп. Шундай ажойиб воқеаларни ва ўз мамлакатни ҳамда шаҳри ҳақидаги қизиқ маълумотларни ҳалиги одам гапириб берди. Хитой ҳукмдори аввал мажусий бўлиб, эндиликда насроний динини қабул қилган экан.

135-боб. Ўша вақтда, яъни элчилар Самарқандда бўлган вақтларида Темурбекнинг аввал айтганимиздек, етти йил Самарқанд қасрига кирмаслик ҳақидаги ваъдаси ўз ниҳоясига етиб, қасрга кириш вақти етиб келган эди. Соҳибқирон "У қасрга тантана билан кириб, шунча вақт мобайнида махбуслар ясаган уч мингга яқин совут ва кўплаб қурол-аслаҳаларни олиб киришларини буюраркан, унинг олдидан жуда

кўп дубулға ва қурол-аслаҳаларни олиб ўтишди. Темурбек бу жанг кийимларини ўз яқинларига ва ишончли одамларига бўлишиб берди. Бу дубулғалар думалоқ ҳамда узунроқясалган эдики, бошга кийилганда одамнинг юзини-да тўсиб турадиган, кўтариб-тушириладиган бўлиши билан бирга ҳимоя вазифасини бажарувчи кичик темирчалар ҳам қадалган эди. Совутлари эса худди бизникига ўхшаса-да, сал юпқароқдир.

136-боб. Самарқанд шаҳридан Хитой тарафга юриладиган ўн беш кунлик масофада бир ер бўлиб, бу ерда "амазонка"-лар яшар, яъни уларнинг барчаси аёллар, ораларида биронта эркак йўк. Улар ўз одатларига бўйсунушар, фақат йилнинг белгиланган вақтида бошликлари уларга ўз қизлари билан ташқарига, бошқа ерларга чиқишга рухсат беришарди. Эркаклар уларни кўрганда, уйларига таклиф қилишар, улар эса ўзларига ёққан киши билан бирга овқатланишар, ичишиб, хурсандчилик қилишар, вақт ўтиб яна ўз ерларига қайтишарди. Агар уларда қиз фарзанд туғилса, ўзлари билан олиб қолишар, ўғил туғилса, отаси қаерда бўлса, унинг олдига жўнатишар эди.

Грек насронийлардан бўлган, амазонкаликлардан тарқалган бу аёллар яшайдиган жойлар аввал Хитой хонлигига, энди эса Темурбекка тегишли ерлар эди. Булар авваллари Троя шаҳрида яшаган, кейинчалик греклар бу шаҳарни вайрон қилишган. Трояда амазонкалар икки гуруҳга бўлинади: бир гуруҳи греклар, бошқаси турк ерларидан эди.

137-боб. Самарқанд шаҳрида қонун жуда кучли, ҳеч ким шохнинг буйруғисиз бир-бирига зулм ўтказолмас, фақатгина шохнинг ўзи айрим ҳолларда жазо чораларини қўлларди, холос. Соҳибқирон қаерга борса ёки қаерга кўчиб ўтса, ўша ерларга ўзи билан бирга қозиларни ҳам олиб борар ва ўша ердаги аҳоли эса, бу қозиларга қулоқ соларди. Қозилар турли ишларга бўлинган: бирлари муҳим ва жанжалли ишларни кўрса, иккинчилари Соҳибқироннинг молиявий масалаларини, учинчилари шаҳар ва ер хўжайинларининг ишларини, бошқалари эса элчиларнинг муаммоларини ҳал қиларди. Сафарга чиққанларида ҳам бу қозилар ўз ишларини билиб қилишарди. Улар учта чодирда, олдиларига келганларнинг

ларини эшитишар, сўнг Соҳибқироннинг олдига бориб, қилган ишларининг ҳисоботини беришар, шундан кейин эса жойларига қайтиб, бирданига тўртта ёки олтита ишга ҳукм чиқаришар, агарда бирон бир ҳужжат бериш ҳақида буйруқ беришса, шу заҳоти мирзолари келиб, ҳужжатни кечиктирмасдан ёзиб, тайёр ҳужжатни енларидаги дафтарга қайд қилар ва унга бир белги қўйишар, сўнгра бу ҳужжатни тепада ўтирган бошликка киритишарди. У ерда бу ҳужжат бирма-бир кўрилиб, учта, тўртта жойига сиёхли муҳр, охирида эса бу муҳрлар ўртасига шохнинг муҳрини босишарди. Шохнинг муҳрига ҳарфлар билан "ҳақиқат" сўзи ёзилган бўлиб, сўзнинг тагида учта доира шаклидаги белги бор. Хуллас, ҳар бир маслаҳатчининг ўз мирзоси ға қайд китоби бор эди. Мирзолар шохнинг муҳри босилган ҳужжатни кўришлари биланок, кечиктирмасдан буйруқни бажаришарди.

138-боб. Энди Самарқанд шаҳрини, у ерда элчилар ва Соҳибқирон билан бўлиб ўтган воқеаларни таърифлаганимдан сўнг, Темурбек қандай қилиб Тартариянинг жуда кучли хони Тўхтамишни енганини гапириб берсам.

Кейинчалик Темурбек қўл остида бўлган, Тартариядан чиққан Едигей исмли сарқарда ҳақида, яъни ҳозирда Темурбек учун Едигейдан бошқа душмани йўқлигини айтиб ўтишим жоиз. Ўн бир йил аввал Тартариядан чиққан, кўплаб ерларнинг ва халқларнинг подшоҳи Тўхтамишхон катта қўшин билан Форс кўрфазига қараб юриш қилади. У Табризга келиб, Арманистоннинг катта қисмини талон-тарож қилиб, шаҳар ва қасрларни бузади, бир қисмини ўзи учун сақлаб қўяди. Самарқандга келаётиб Испан элчилари ўтадиган бу ерлар Арманистоннинг Сюрмари, Сисаканга ўхшаш бошқа шаҳарлари эди.

Темурбек ерларини ҳам талон-тарож қилган Тўхтамишхон Тартарияга қайтиб келди. Бундан хабар топган Темурбек Ўз қўшини билан катта қўшинли Тўхтамишхоннинг орқасдан қувиб борди ва Тартария яқинидаги Терек дарёси бўйида уларни дарёдан кечиб ўтиш вақтида қуршаб олмоқчи бўлди. Лекин Темурбек етиб келгунча, Тўхтамишхон дарёдан кечиб ўтиб, Темурбекнинг йўлини дарахтлар билан беритди. Темурбек бу ҳолни кўриб, унга одам жўнатди ва у

билан жанг қилмаслигини, дўст бўлмоқчилигини айтди. Шунга қарамадан, Темурбекнинг жуда ҳам қаттиққўл эканлигини билган Тўхтамишхон унга ишонмади. Эртаси куни Темурбек ўша турган жойидан аскарларини олиб, дарёнинг юқори қисмига қараб юрди. Худди шу вақтда Тўхтамишхон ҳам ўз аскарлари билан уларни кузатиб, дарёнинг у қирғоғидан тенгма-тенг юриб борди. Темурбек тўхтаसा, улар ҳам тўхтарди. Шу тарзда уч кун юришди, бироқ ҳеч қайсиси бир-биридан ўтиб кетмади. Учинчи кун тунда Темурбек ўз қўшинидаги аёлларга совут ва дубулғалар кийишга, эркакларга ўхшаб олишга фармон берди. Ҳамма эркакларга эса ўзлари билан иккитадан от олиб, тезлик билан орқага қайтишни буюрди. Бу аскарлар отларнинг бирига ўзлари ўтириб, иккинчисидан эса кечувда фойдаланишлари керак эди. Асирларни, қулларни ва эркакча кийинган аёлларни ўша жойда қолдирган Темурбек аскарлари билан тезда орқага қайтди. Уч кунлик масофани бир кечада босиб, дарёдан ўтди-да, орқа тарафдан борди ва Тўхтамишхонни мағлубиятга учратиб, қўшинини тор-мор қилди. Тўхтамишхон қочиб кетди. Бу жанг бор-йўғи уч соат давом этди. Катта қўшинли Тўхтамишхонни енгган Темурбек учун бу ғалаба буюк ғалаба, ҳатто Турк султони билан бўлган жангга нисбатан ҳам буюкрокжанг ҳисобланарди.

Мағлубият Тўхтамишхон учун катта иснод эди, кейинчалик у яна қўшин йиғиб Темурбекка қарши жанг қилмоқчи бўлди. Бироқ, Темурбек уни пойлаб юриб, катта куч билан Тартариянинг ўзида тўсатдан ҳужум қилди ва унинг қўшинини тор-мор этди. Тўхтамишхон эса яна қочди. Бу мағлубиятдан барча татар халқининг қўнгли чўкиб, ўз хонлари ҳақида "ундан омад кетди", деб гапиришди ва бора-бора улар орасида низо пайдо бўла бошлади.

Темурбекнинг қўл остида хизмат қилувчи Едигей исми навкар татарларнинг бу низоларидан фойдаланиб, улар билан тил бириктирди ва бу иш Темурбекка қарши жангга айланди. Татарлар эса Едигейни ўзларига хон этиб тайинлашди ва у Темурбекка қарши курашиб, уни ўлдирмоқчи, барча ерларини ҳамда Тартарияни ўзиники қилиб олмақчи бўлди. Темурбек бундан хабар топиб, уни қўлга туширмоқчи эди, афсус, у қочиб кетди. Ҳозирда Тартария хони кучли хонлардан, улар бир-бирларига катта душман ҳисобланарди-

Бир куни Темурбек унга қарши юриш қилди, лекин Едигей уни қутмасдан қочди. Едигейнинг ўз ўрдасида доимо икки юз мингга яқин отликаскари бўларди. Шундай бўлсада Тўхтамишхон билан Темурбек ярашиб, биргаликда Едигейни алдашмоқчи бўлишди ва Темурбек одам жўнатиб, унинг яхши қўришини, кечиришини, бир-бирлари билан дўст бўлишларини, яқин қариндошчилик ришталарини боғлаш мақсадида набираларидан бирига унинг қизларидан бирини никоҳдаб беришини айтади. Айтишларича, бунга жавобан Едигей Соҳибқиронга қарата йигирма йил унинг қўл остида юриб, унинг қандай эканлигини ва қайтиши унга фойда бермаслигини, фақат жанг майдонида учрашишлари мумкинлигини айтади.

Тўхтамишхоннинг бир ўғлини Едигей ўз еридан қувиб чиқарган эди. Тўхтамишхон Самарқанд яқинидаги ерга, ўғли эса Тартария чегарасидаги Кафа¹ шаҳрига қочган эди. Едигей Кафа шаҳрига ҳужум қилганда, Тўхтамишхоннинг ўғли Темурбекнинг олдига қочиб борди. Тўхтамишхон ва унинг ўғиллари ҳозирда ҳаёт, улар Темурбек билан дўст тутиниб яшашмоқда. Едигей эса шу вақтгача ҳеч қандай эътиқодга эга бўлмаган татарларни исломга, Муҳаммад алайҳиссалом динига эътиқод қилишга даъват қиларди.

139-боб. Соҳибқироннинг катта қўшини қатъий тартиб-қоидага бўйсунарди. Бу қўшин ичида Соҳибқирон тайинлаган кўплаб бошлиқлар бўлиб, барча навкарлар ана шу бошлиқларга бўйсунарди. Юзлаб, ўн минглаб, минглаб навкарларга бошлиқлар тайинланиб, уларнинг барчасига буюк саркарда сифатида Соҳибқироннинг ўзи бошчилик қиларди.

Бирон бир кичик қўшинга ҳужум қилиш учун буйруқ бермоқчи бўлса, бошлиқларини чакириб, бу буйруқни навкарларга етказишни уларга тайинларди. Ҳозирда Соҳибқироннинг ишонган асосий саркардаларидан бири Жаҳоншоҳ Мирзо, у Самарқанд ҳукмдори бўлган вақтда Темурбек билан бирга эди. Темурбек кўп яхшиликлар қилган, яъни унга кўп ерлар бериб, асосий саркардалардан этиб тайинлаган.

Кафа - ўрта асрлардаги Кафа шаҳри Кримда, Ялтанинг шимолий Қисмида жойлашган.

Бундан ташқари, Темурбек бошқа кичик саркардаларга ҳам ўзига қарашли ерлардаги от ва қўйлардан, бирларига мингта, бошқаларига ўн мингтадан бўлиб берганди. Мабодо бу саркардалар ўзларига билдирилган ишонччи оқдамай Сохибқиронга хиёнат қилишса, улардан бу от ва қўйларни олиб қўяр, айбдорларни қаттиқ жазоларди.

140-боб. Шундай қилиб, бу ёзганларимиз ўз кўзимиз билан кўриб, ҳақиқатан ҳам бўлиб ўтган воқеалар ҳисобланади. Эндиликда барча элчиларнинг йўлдаги саёҳати давомида содир бўлган воқеаларни ёзиб ўтмоқчиман.

Бу мамлакатда Испан элчилари билан биргаликда Бобил султониинг элчиси, Турк шохининг укаси Таламон ўғлон, яна бири Туркиянинг Сабастрия деган жойидан келган элчи, яна бири Алтолого шахридан ва бошқалари Палатия, Дератолага шаҳарларидан келган элчилар бўлиб, улар бу ердан жамоа тарзида бирга чиқиб кетишди. Мирзолар уларга кузатувчи сифатида чиғатойлик йўлбошчини ажратиб беришди.

Иигирма биринчи ноябрь, жума куни элчилар Самарқанддан йўлга чиқишаркан, уларни йўлда керак бўладиган нарсалар билан таъминлашди, олти кун давомида ерлик аҳоли ҳам кўп яхшиликлар қилиб, ёрдам бердилар. Иигирма еттинчи ноябрь, пайшанбада бир текисликдаги қатта шаҳарга, яъни Бухорога етиб келишди. Бу шаҳарнинг атроф-айланасига чуқур хандақ қазилиб, ичи сувга тўлдирилган, шаҳар ичкарасида баланд қасрлар қурилган, қаср ёнидан дарё оқиб ўтар, шаҳарда жуда баланд ва кўплаб бинолар қурилган эди. Бу шаҳар ўз нонлари, гўшт ва ҳар хил ичимликлари, қаттақон бозорлари билан машҳур экан. Жуда яхши кутиб олинган элчилар бу шаҳарда етти кун бўлишди ва шу кунлар ичида хаво совуқроқ бўлиб, кўп қорлар ҳам ёғди. Элчиларга кетишлари олдидан йўл учун зарур нарсалар, ҳар бирларига биттадан от совға қилишди.

141-боб. Бешинчи декабрь, жума куни элчилар бу шаҳардан йўлга чиқишиб, уч кун деганда адирликлардан, аҳолиси кўп турли қишлоқлардан ўтиб, Амударё деган дарё қирғоғига келдилар, шу дарёга яқин қишлоқда дам олиб, бу ерда икки кун қолишди.

Ўнинчи декабрь, чоршанбада эса қайиқларда Амударёнинг нариги қирғоғига ўтишиб, ташландик бир йўл орқали қатта майдонда жойлашган даштга чиқишди. Бу ерда ҳар-ҳар замонда эсан қаттиқ шамол кумларни кўтариб, бир жойдан бошқа жойга уюм-уюм қилар, баъзида бирдан қўзғалган шамол ҳамма ёқни кум аралаш чанг-тўзонга айлантириб ташлар, чанг-тўзонда эса юришнинг иложи йўқ, ҳатто кўзларни-да очиб бўлмасди.

Бу чўлнинг ҳар жой-ҳар жойида кумтепалар бўлиб, шамол бу кумларни кўтариб бошқа бир тепаликка учирардики, аввал айтганимиздек, қаттиқ шамол кўзларни очишга имкон бермас, йўловчилар узоқ вақт бир жойларда туриб қолишарди. Шундай бўлса-да, йўл кўрсатиб бораётган кузатувчилар элчиларни йўл босишга ундардики, улар бу йўллардан кўп юрганлари боис бемалол олдинга қараб юришарди.

Чанг-тўзоннинг қучлилигидан баъзида кузатувчиларнинг ўзи ҳам йўлдан адашиб қоларди. Атрофда умуман сув йўқ эса-да, анча йўл юрилганидан сўнг, кузатувчилар элчиларни чўл ўртасидаги бир қудукнинг олдига олиб келишди. Чуқур, думалоқ шаклдаги бу қудукнинг усти ёпиқ, деворлари айланасига ғишт билан ўралган. Улар қудук ёнида анчагача тўхтаб қолишди, чунки чанг-тўзон кўзларини очирмай қўйганди. Қудукдаги сув қор ва ёмғир сувларидан йиғилган бўлиб, бу атрофдан бошқа қудукни топиш амримаҳол эди. Лекин шу куни узукун юришиб, кечга яқин қудуклари бор жойга етиб келишди ва бу ердаги сувдан ичиб, овқатланиб, дам олишди ҳамда отларини ҳам суғоришди.

Ўн тўртинчи декабрь, якшанбада элчилар бир қишлоққа келиб, душанба ва сешанба кунларини шу ерда ўтказдилар. Чоршанбада эса йўлга чиқиб, битмаган бинонинг олдида тўхташдики, бу ердан сув топса бўлар ҳамда кичик тоққа чиқиб борадиган йўл ҳам бор экан. Атроф бийдай чўл, ердаш кумнинг иссиқлигидан оёқлар қуяди. Ана шу тарзда туну кун тинмай олдинга қараб юраётган элчилар хоҳдаган кумлокжойда тўхташар, овқатланиб, дам олишарди.

Иигирма биринчи декабрь, якшанбада элчилар Хуросон салтанатига қарашли, атрофи тоғ тизмалари билан ўралган Баубарт деган қатта шаҳарга етиб келдилар. Бу тоғ тизмасининг чўкқиларига оппоқ қор инган, атроф эса жуда совуқ.

Шаҳар ялангликда ястаниб ёғар, атрофида бирор тирик жон яшамасди. Душанба, сешанба ва чоршанба кунлари бу шаҳарда бўлган элчиларни кўшимча отлар, озиқ-овқат ва йўлда зарур бўладиган ашёлар билан таъминладилар.

Йигирма бешинчи декабрь, пайшанбада, Пасха кунинда бу шаҳардан чиққан элчилар тоғтизмалари бўйлаб беш кун давомида совуқ ва қорли изғиринда йўл юришса ҳам, йўлда бирорта тирик жонни учратмадилар. Биринчи январь кунини Габрия деб номланган катта шаҳарга етиб келган элчилар, шаҳарда пайшанба ва жума кунлари бўлишди.

Учинчи январь, шанбада бу шаҳарни ҳам ортда қолдириб, қорсиз, музликсиз, иссиқроқ йўллар орқали шанба ва якшанба кунлари йўл босишиб, бешинчи январь, душанба кунини иккита қишлоқдан ўтиб, Хагаро деган шаҳарга етиб келишди ва душанба, сешанба кунлари бу ерда бўлиб, чоршанба кунини узуқун юриб, кечгача йўлда ҳеч кимни учратишмади, кечқурун ташландиқ қаср яқинидаги катта уйга кириб ухлашди, эртаси кунини яна йўл бошишса-да, йўлда ҳеч кимга дуч келишмади. Кечга яқин бир қишлоққа келишдики, ҳаво иссиқ бўлганлиги боис бу ердаги тоғ тизмалари қизғишроқрангда эканлигини кўришди. Икки кунлик йўл давомида ҳаво иссиқбўлиб, юрганда ердаги тупроқоёқни киздирди.

Жума кунини ҳам кимсасиз йўллардан юриб, шанба кунини Бўстон деб номланган катта шаҳарга келиб, дам олишди, якшанбада яна йўлга чиқишди.

142-боб. Душанба кунини Дамашқ шаҳрига бир чақиримча масофа қолганда шундай ваҳимали шамол кўтарилдики, бунга ажабланса бўларди. Элчилар бундай шамолларга ўрганиб қолган ерлик аҳолидан бу қандай шамол эканлигини қизиқиб сўрашди. Ерлик аҳоли шаҳар тепасидаги тоғда бир булоқборлигини, шу булоққа мабодо бирон-бир хайвон ёки нарса тушса, шундай қаттиқ шамол туришини, ўша булоқ тозаланмагунча бу шамол тўхтамаслигини айтишди. Ўша кунини у ердагилар шу булоққа боришиб, уни тозаладилар, шундан кейин шамол тўхтади. Ун бешинчи январь, чоршанба кунини йўлга чиққан элчилар Ферузқўҳ қасрига олиб борадиган йўлдан юришмади, чунки бу йўл тоғ тизмалари бўйлаб ўти-

и билан бирга совуқ ҳамда қорли эди. Ўнг тарафдаги йўлни қолдириб, чап тарафдаги йўлдан бир оз юришгач, олдиларидан катта уй чиқди, улар тунни шу уйда ўтказишди. Пайшанба кунини йўлни давом эттирган элчилар икки кун йўл босиб, шанба кунини Сенан¹ деб номланган шаҳарга етиб келганларида, Медиа ерлари ўз поёнига етиб, Эрон ерлари бошланди. Аҳолиси жуда кўп, баланд тоғ тизмаларида жойлашган бу шаҳарда улар душанбагача қолишди. Сешанбада кичкина қасрда меҳмон бўлишиб, эртасига йўлга чиқишганларида бир оз қор ёғди ва улар йўлда тоғлардан оқиб тушаётган сувни кўришди.

143-боб. Йигирма учинчи январь, жума кунини, ҳамма томони вайроналардан иборат Ватами (Техрон) шаҳрига етиб келишди. Бу жойлар Рей ерлари деб номланар ва шаҳар Темурбекнинг қуёви Сулаймоншоҳ Мирзога тегишли эди. Мирзонинг ёнида Темурбекнинг ишончли одамларидан бўлмиш Босимбий дегани ҳам бор эди. Элчиларни ана шу икки саркарда кутиб олди. Биринчи кунини Сулаймоншоҳ Мирзонинг меҳмони бўлган элчилар, эртасига Босимбийникида меҳмондорчиликни давом эттиришди. Бу ерда ҳам уларга от, керакли озиқ-овқат берилиб, сешанба кунини кузатиб қўйилди.

Йигирма тўққизинчи январь, пайшанба кунини Хаариар деган шаҳарга кириб келган элчилар жума, шанба ва якшанбани шу ерда ўтказиб, душанба кунини йўлга чиқишганда, жуда кўп қор ёғди. Учинчи февраль, сешанба кунини, текисликда жойлашган, атрофи боғу роғлар билан ўралган Касинем деб номланган катта шаҳарга кириб келишди. Шаҳарда бинолар кўп, катталиги жиҳатидан Табриз ва Самарқанд шаҳарларидан кейинда турарди. Шаҳарга жуда кўп қор ёғган, кўчаларда юриб бўлмас, аҳоли кураклар билан кўчаларни, уйларнинг олдини қордан тозалашар, қор шунчалик кўп ёғганидан уйларни қор босган, одамлар эса томларга чиқишиб, қор курашарди.

Ҳаммаёқни қор босиб, юришнинг имкони бўлмаганлиги боис элчилар эртаси кунига йўлга чиқа олмай, чоршанба, пайшанба ва жума кунлари шу шаҳарда туриб, бу ердагилар-

¹ Сенан — Техрон шаҳрига яқин шаҳар.

нинг меҳмондўстлигининг гувоҳи бўлишди. Айниқса, Сохибқироннинг меҳмони эканликларини билишгач, элчиларни қуюқ меҳмон қилишди, йўлга чиқишларидан олдин уларга барча зарурий нарсаларни ғамлаб беришди. Шанба куни йўлга тушган элчиларнинг йўлларидаги қорни ўттизга яқин одам тозалаб, юришга қулайлик яратдилар. Олдиндан бир кишлоқ чикқач, йўл тозаловчилар ортга қайтишди ва ўша кишлоқдан чикқан бошқа одамлар элчиларга ёрдам бериб, кузатиб кетдилар. Қор шунчалик кўп ёққан эдики, теварак-атроф ва тоғлар оппоқ қор билан қопланди, қорнинг кўплигидан элчилар ва уларни кузатиб кетаётганлар кўзларини оча олмас, устига-устак йўлда анча совуқ қотиб, юришга ҳам қийналардилар. Шу тарзда йўл босиб, анча қулай ерда жойлашган, аҳолиси зич Султония шаҳрига етиб келдилар.

Ўн учинчи февраль, жума куни, текисликда қад ростлаган, Эрон давлатининг машхур ва катта шаҳарларидан бири Султонияга кириб келган элчилар бу ерда кейинги шанба, йигирма биринчи февралгача қолишди. Элчиларнинг бу шаҳарда саккиз кун давомида қолиб кетишларининг сабаби, улар Эрон давлатининг ҳукмдори Темурбекнинг набираси Умар Мирзони кўрмоқниятида эканликлари эди. Умар Мирзо бошқа ерларнинг ҳам ҳукмдори ҳисобланиб, ўша вақтда у Қорабоғдаги дала ҳовлисида дам олаётган эди. У бутун кишни ўша ерда ўтказар, бу шаҳардан у жойга тўғри йўл билан борилар, лекин қор кўп ёққанлиги сабаб, йўллар беркилиб, тоғлардан қор кўчиш хавфи бор эди. Элчилар у ерга бора олмасдан шунча кун кутиб қолишди ва ниҳоят маслаҳатлашиб, Табризга, у ердан Қорабоғга ўтишмоқчи бўлишди.

Йигирма биринчи февраль, шанбада Султония шаҳридан чиқиб, Санга деган шаҳарга кириб келган элчилар тунни шу ерда қаршилашди, якшанбада ва эртасига ҳам йўл юриб, сешанба куни Миана деган кишлоқда қолишди. Чоршанба куни Тунгла, бошқа куни эса Уган деб номланган кишлоқларда тунни қаршиладилар.

144-боб. Февраль ойининг охирларида, келаси шанбада Табриз шаҳрига етиб келган элчиларни шаҳардаги арман насларини ўз уйларида меҳмон қилди, кўп хизматлар кўрсатиб, зарурий нарсалар билан таъминладилар. Учинчи март,

сешанба куни элчиларга отлар беришиб, Умар Мирзо ҳозирда Қорабоғда дам олаётганини, кишни шу ерда ўтказишини, Қорабоғ текисликдаги бир қанча қўқламзор майдонларни ўз ичига олганлигини, у ерларнинг об-ҳавоси жуда иссиқ эканлигини, у ерда деярли қор ёғмаслигини, агар қор ёққан тақдирда ҳам тезда эриб кетишини айтишди. Ҳавоси яхшилиги учун ҳам ҳукмдор ҳар йили кишни шу ердаги қароргоҳида ўтказар экан. Элчиларга, ҳозир у ерга боришса, ҳукмдор билан кўришишлари мумкинлигини айтишди.

Бешинчи март, жума куни Испания, Туркия ва Бобил элчилари биргаликда Умар Мирзо билан учрашиш мақсадида Табриздан Қорабоғга қараб йўлга чиқишди. Улар билан Самарқанддан бирга чиққан кузатувчи ҳам бор бўлиб, у ҳар бир шаҳарда элчиларни озиқ-овқат, кийим-кечак ва отлар билан таъминланишини назорат қилиб келарди. Элчилар қалин кийимларини ечиб, шу шаҳарда қолдиришди ва икки кун давомида Умар Мирзонинг олдида одам келишини кутишди. Икки кундан сўнг одам келиб, Умар Мирзо элчиларни шу шаҳарда меҳмон қилишларини, озиқ-овқат билан таъминлашларини буюрганини айтди. Чоршанба кунигача шу шаҳарда турган элчиларни ўн саккизинчи март куни ҳукмдор ўз оддига чақиртирди.

145-боб. Ўн тўққизинчи март, пайшанбада йўлга чиққан элчилар Табриз шаҳри яқинидаги баланд тоғдан ошиб, бир қанча кишлоқлари бор, кўпгина боғу роғлари, узумзорлари кўзни қамаштирадиган, ҳавоси иссиқ гўзал водийга тушиб келдилар. Атроф жуда гўзал, ҳавоси иссиқ бўлса-да, мевалари узоқ вақт сакланадиган бу боғлардан ва кишлоқлардан ўтиб, тўрт кун деганда катта текисликдаги, кўпчилик аҳолиси шоли, маккажўхори, буғдой етиштирадиган кишлоққа етиб келдилар. Асосан бу жойлар кўпроқ шоли етиштирадиган ҳосилдор ерлар ҳисобланиб, жуда катта майдонларга шоли экилар, шолининг кўплигидан уни отларга емиш сифатида беришар ва бу атрофдаги кишлоқларда яшовчи аҳоли ўзлари етиштирган шолини арзон нархларда сотишарди.

Йигирма бешинчи март, чоршанба куни элчилар, қароргоҳи бу ердан ўн-ўн икки чақирим узоқликда жойлашган ҳукмдорнинг олдида қараб йўл олишди ва йўлда бир неча

одамларни учратишди. Бу одамлар қаерга бораётганликларини • сўрашганда, элчилар ҳукмдор қароргоҳига деб айтишди ва у ерда ҳозир ўзаро жанг бўлаётганини, ҳамма ёк тўс-тўполон эканлигини билиб олишди.

Элчилар бу жангнинг сабабини сўрашганда, одамлар Жаҳоншоҳ Мирзо ҳукмдор Умар Мирзони ўлдирмоқчи эканлигини, ҳукмдорнинг соқчилари ва навкарлари қароргоҳга ташриф буюрган ҳар қандай кишини ушлаб, қамаб қўяётганини, ҳукмдор эса Жаҳоншоҳ Мирзонинг бошини танасидан жудо қилишга амр этганини, Жаҳоншоҳ Мирзонинг одамлари эса ҳукмдорнинг қўшинига қарши жангга отланиб, ҳар икки тарафдан кўплаб одамлар нобуд бўлаётганлигини, ҳукмдор ўз қароргоҳини дарёнинг бошқа тарафига ўтказиб, дарё устидаги кўприкни бузишга буйруқ берганда, одамларнинг бир қисми у тарафда, бошқалари бу тарафда қолиб кетишганини ва яна бир бор, ҳозир у ерга бориш жуда хавфли эканини айтишиб, элчиларни оғохлантиришди. Элчилар эса бу гапларни эшитиб, ўзаро маслаҳатлашишди ва у ерга боришларига жуда яқин масофа қолганлигини инобатга олиб, олдинга — қароргоҳсари юриб кетишди.

Эртаси куни, йигирма олтинчи март, пайшанбада элчилар ҳукмдорнинг буйруғини кутишаркан, қароргоҳ атрофида хали ҳам тўполон давом этарди. Элчилар шу ерда турганларида, уларнинг олдига бир чиғатой келиб, ҳукмдор ҳозир жуда бандлигини, уларни қабул қилолмаслигини, ҳозирок Табризга қайтиб, у ерда ҳукмдор буйруғини кутишларини айтиб, ўзи уларни кузатиб боришини маълум қилди. Шундан кейин элчилар йўлда керак бўладиган барча нарсаларни олиб, чиғатойга эргашиб, Табризга қайтишди.

Бу ҳукмдорнинг қароргоҳи дарё бўйидаги катта ялангликда жойлашган эдики, бу жойларда қирк-эллик минг отлик кўшинни бемалол сиғдирса бўлар эди. Ҳар йили кишлаш учун келиб турадиган Темурбек эса Қорабоғ атрофидаги йигирма мингдан ортиқ уйларни кўриб, бу ерни шаҳарга айлантиришга фармон берган экан.

146-боб. Темурбекнинг опасини ўғли, Темурийлар авлодининг обрўли кишиси ва кўпгина ерларнинг ҳукмдори бўлган Жаҳоншоҳ Мирзони қўлга туширган Умар Мирзо унинг

бошини танасидан жудо қилди. Умар Мирзо, бир кун келиб уни тахтдан ағдаришини, мол-мулкни ўзиники қилиб олишини Жаҳоншоҳ Мирзога айтган эди. Шундай ҳам бўлди ва Умар Мирзо худди Темурбек бобосидек унинг ерларига ҳукмронлик қила бошлади. Айтишларича, Жаҳоншоҳ Мирзонинг ўлдирилишига сабаб иккита: биринчиси, охириги вақтда у шубхали кўриниб, Умар Мирзога қарши юриш қилмоқчи бўлгани, иккинчиси, анчадан буён у бобоси Темурбекнинг ўлимини кутаётганлигини ва унинг барча мол-давлати-ю ерларига эгалик қилмоқчилиги.

Умар Мирзо Жаҳоншоҳ Мирзонинг узилган бошини иккинчи ўғли Абубакр Мирзо орқали Бағдод шаҳрида турган отаси Мироншоҳ Мирзога юборишларини буюрди. Умар Мирзо яна уларга бу душманнинг боши эканлигини, бобоси Темурбек ўлганидан кейин ўз отаси ва укасини олдига чақириб, салтанатни биргаликда бошқаришга ундаётганини, келишган ҳолда ерларни бўлишиб олишлари керак эканлигини айтди, уларни Табриз яқинидаги Вион деган жойга келишларини тайинлади ҳамда отасига катта ерларни бошқариш ҳуқуқини ўзига топширишини маълум қилди. Жаҳоншоҳ Мирзонинг бошини кўрган Мироншоҳ Мирзо ўз ўғлидан шубҳа қила бошлади.

147-боб. Соҳибқирон вафотидан сўнг, унинг яқин одамлари, мирзолар ғазна ва салтанатда тартиб ўрнатиш мақсадида унинг ўлимини яширишга ҳаракат қилдилар, лекин бу хабарни кўп вақт яширишнинг иложи бўлмади. Темурбек вафот этган вақтда, набираси, Мироншоҳ Мирзонинг ўғли Халил Султон Самарқанд шаҳрида эди. У бу хабарни эшитгач, атрофига ўз одамларини тўплаб, бобосининг номидан салтанатни вақтинча бошқараётган учта мирзога қарши уруш бошлади. Халил Султон Умар Мирзо тарафидан боши танасидан жудо қилинган Жаҳоншоҳ Мирзонинг ўғли Бурундук Мирзони ўлдиргач, қолган икки мирзо паноҳ тилаб, ўша пайтдаги Хуросон ҳукмдори олдига қочиб кетди. Халил Султон эса тўғри қасрга қараб йўл олди. Шаҳарни эгаллаб, бутун бойликларни, давлатни ўз қўлига олди, ўз отасига чопар жўнатиб, саройга қайтишини, бутун ғазнани унга топширишини, агар Самарқанд аҳли уни қабул қилса, Соҳиб-

қироннинг ўрнига ҳукмдор этиб тайинланиши мумкин эканлигини айтди. Чунки салтанат жуда катта ва бутун бойликларини унинг ўзи эгаллаганини эшитса, чиғатойликлар унга бўйсунилари мумкин эди. Айтишларича, Мироншоҳ Мирзога завжаси Хонзода халақит қилиши мумкин, чунки у Мироншоҳ Мирзони ўз отаси Темурбек билан уруштириб қўйган, у Халил Султоннинг онаси, Самарқандда ўз ўғли билан бирга яшар экан. Мироншоҳ Мирзо ўз завжасидан қўрққанлиги, у ўғлига Самарқанд тахтини олиб бериш учун шундай иш тутмоқда, деган шубҳага борганлиги сабаб тахтга ўтиришни хохламади. Халил Султон эндигина йигирма икки ёшга тўлган, оқ сарикдан келган, навқирон, бақувват йигит бўлиб, отасига жуда ўхшарди. Самарқандда испан элчиларига ҳам кўп ҳурмат кўрсатган.

Шу вақтгача ўз яқинлари орасида ким тахт учун курашишини синамоқчи бўлиб, Темурбек икки маротаба ўзини ўлдига чиқариб, хабар таркатган. Оқибатда кимнингдир шундай ҳаракатини сезса, уни катл қилдирган. Шунинг учун бу сафар ҳам унинг ўлганлигига ҳеч ким ишонмади. Аслида эса, Соҳибқирон вафот этган эди. Бир оз вақт ўтганидан сўнг, Табризда элчилар турган вақтда, Темурбек тирик эканлиги, у ҳозирда Бобил султониға қарши жанг қилиш учун катта кўшин билан кетаётганлиги ҳақидаги хабар тарқалди.

Мироншоҳ Мирзо ўз отасининг ўлганиға ишонч ҳосил қилганидан сўнг, ўғли Умар Мирзо юборган Жаҳоншоҳ Мирзонинг кесилган бошини кўриб, Умар Мирзонинг тақлифини қабул қилди ва иккинчи ўғли Абубақр Мирзо билан унинг ҳузурига Бағдоддан Табризға қараб йўлга тушди, манзилға етиб бормасларидан, Умар Мирзо катта кўшин тўлаганини, Табриз ва Султония шаҳарларидагилар ҳам буйрук кутиб турганлари ҳақидаги хабарни эшитгач, ота ўз ўғлининг ҳаракатларидан шубҳаланиб, мақсадини билиш ниятида унинг олдиға чопар жўнатди. Ўғил эса бунға жавобан, кўшинни мамлакат чегараларини мустаҳкамлаш учун йиғалганини айтди. Бун эшитган Мироншоҳ Мирзонинг иккинчи ўғли Абубақр Мирзо, отасиға акасининг олдиға ўзи боришини ва уни бу ерға олиб келишини билдирганда, ота мамлакатда ҳар хил гап тарқалмаслиги учун бу гапни маъқул кўрмади.

Умар Мирзо билан Абубақр Мирзо бир ота-онанинг фарзандларидир. Она бу хабарни эшитгач, тезда ўғли Умар Мирзонинг олдиға бориб, унга: "Ўғлим, сенинг отанг салтанатға ҳукмдор бўлиши керак, ҳамма шуни хохлапти, сен эса халақит бераяпсан!" деганида, ўғил отасининг унга бирор-бир иш буюрганида, бу ишни бажармасликдан худони ўзи асрашини, айтди. Она ўғлининг бу гапини Мироншоҳ Мирзоға етказганида, ўғли Абубақр Мирзони озроқ аскарлар билан Умар Мирзонинг олдиға жўнатаркан, ака-ука келишиб, отаға тахтни қандай тарзда бермоқчи эканликларини билмоқчи бўлди.

Умар Мирзо укасининг ўз олдиға келаётганини билгач, уни қўлга олишни кўнглиға тугди ва ука етиб келгач, у билан сўрашиб, ўз чодирига тақлиф қилди, ука ичкариға кириши билан уни қўлга олишларини буюрди. Абубақр Мирзо билан келган элликка яқин навкарлар орқаға, Мироншоҳ Мирзонинг олдиға қочиб кетишди. Умар Мирзо ҳибсға олган укасини Султониядаги қасрга жўнатиб, зиндонбанд қилишларини амр этди ва ўзи отасини қўлга тушириш мақсадида унга қараб юриш бошлади. Мироншоҳ Мирзо бўлса Рей ерларининг ҳукмдори куёви — Сулаймоншоҳ Мирзонинг олдиға қочди. У ерда ўзининг яқинлари, чиғатойлардан бўлган анчагина одамлари бор эди. Она, ака укасини ҳибсға олганини эшитиб, устидаги қўйлақларини йиртди, ўғли Умар Мирзонинг олдиға кириб: "Битта онанинг фарзандлари бўла туриб, ўз укангни зиндонбанд қилибсанми? Мен сенларни дунёға келтирганман, энди бўлса сен ўз укангни ўлдирмоқчимисан? Ахир у ўз жигаринг бўлади ва уни ҳамма яхши кўради, ақлингни йиғ!" дея йиғлаб, ялинди. Умар Мирзо эса бунға жавобан, укасини фақат отасини ҳукмдор этиб қўтариш ҳақидаги аҳмоқона гапларига чек қўйиш учун қамаб қўйганини айтди.

Ҳақиқатан ҳам, Умар Мирзонинг нияти укасининг аҳмоқона ниятларига чек қўйиш. У жуда жиддий инсон бўлиб, чиғатойлар уни яхши кўришарди. Бу ишларнинг барчасини у ўз отасини қўлга олиш мақсадида қилаётган эди. Отаси эса Самарқандға қараб йўл олган, ўғил бундан хабар топиб, унинг орқасиға тушган. Лекин у отасини қўлга олиш қийин бўлишини билиб, амакиси, отасининг укаси Шохрух Мирзо

билан битим тузишга ва биргалашиб отасини қўлга туширишга қарор қилди. Бу ишларнинг барчасини у отаси Хирот шаҳридан ўтаётган пайтда амалга оширишни мўлжаллади. Укаси ва ўғли бир бўлиб ҳаракат қилаётганини эшитган Мироншоҳ Мирзо Хуросонда қолишни ўзига маъқул кўрди. Лекин улар кейинроқ бир-бирлари билан яхши алоқада бўлдилар, бироқ, шундан сўнг отанинг ўғли Умар Мирзога нисбатан ишончи йўқодди.

Умар Мирзо зиндонбанд қилган укасининг завжаси — Мардина ҳукмдорининг кизини ўз отаси олдиға жўнатиб юборди. Ўша вақтнинг ўзида Табризға, элчиларға бир мактуб ҳам жўнатиб, уларни қуттириб қўйгани, уйларига қайтиш вақти анча ортға сурилганлиги учун узр сўради. Отаси билан баъзи бир ишларни ҳал қилгач, улар билан учрашиб, сўнг ўз уйларига кузатиб қўйишини ҳам маълум қилди.

148-боб. Шундан сўнг, йигирма тўққизинчи апрель, сешанба, муқаддас Пётр кунида, элчилар ўзларига ажратилган уйда ўтиришган вақтда, уларнинг олдиға шаҳар бошлиғи, мирзо ва бир неча одамлар кириб келди ҳамда бу ердаги барча қурол-аслаҳаларни йиғиштириб олгач, эшикни беркитиб, элчиларға ўзларидаги бор нарсаларни беришларини, бу нарсаларни ҳукмдорнинг буйруғи билан хавфсиз жойда сақлашларини айтишди.

Элчилар бу ҳукмдорнинг хоҳиши эканлигини, буйруққа бўйсунилларини, уларни ўз қироллари дўсти Темурбекнинг олдиға юборганлиги, улар билан бошқача муомалада бўлади, деб ўйлаганликларини, Соҳибқирон вафот этгани учун, энди улар нима қилишса ҳам рози эканликларини билдиришди. Шаҳар бошлиғи уларға ҳукмдорнинг бундай буйруғи, уларни яхшироқҳимоя қилиш мақсадида эканлигини айтди.

Келганлар айтганларидан қайтадиганға ўхшамасдилар ва элчиларнинг устларидаги кийимларидан ташқари, бор нарсаларини, пуллари ҳамда отларини олиб, қўшни уйға сақлаш учун жойладилар, эшикка қўриқчилар қўйиб кетдилар. Турк ва Бобил султонининг элчиларига ҳам шундай муомалада бўлдилар. Шундан сўнг, орадан йигирма кунча вақт ўтгач, элчиларни қуттириб қўйганлиги учун узр сўраб, Умар Мирзо мактуб жўнатди ва бунинг учун отаси билан қўриш-

моқчилигини сабаб қилиб кўрсатди. Уларни Табриздан беш чақиримча узокликдаги Азарент шаҳриға бориб туришларини, ўша жойда улар билан кўришиб, сўнг Ватанларига кетишлари учун рухсат беражагини тайинлаган Умар Мирзонинг келишини элчилар анча вақт кутдилар.

149-боб. Мана шу вақт оралиғида, Темурбекнинг вафот қилганини эшитган Гургания (Грузия) подшоҳи Арманистон ерларига юриш бошлади. Улар Табриз шаҳригача бостириб келиб, йўлларида учраган шаҳару қишлоқларни талон-тарож қилиб, уйларға ўт қўйишди. Табриз аҳолиси эса бу катта қўшиннинг бостириб келаётганини эшитиб, Соҳибқирон келмоқда, деб ўйлашарди. Аслида бу қўшинға еши ўтиброқ қолган Умар Табон бошчилик қилар, у Гурганиядан беш минг отлик аскар билан йўлга чиққан, ҳозирда шу қўшини билан шовқин-сурон солиб Табриздан ўтди ва Арманистоннинг катта қисмини эгаллади. Саросо қироли эса бунға тайёргарлик кўриб, ўзининг беш минг отлик қўшини билан тунда уларнинг кўпини ҳалок қилди, омон қолганлари эса Табриз шаҳриға қараб қочишди. Шаҳар вайронаға айланиб, халқ анча таҳликада қолди, кофирлар мусулмонлар устидан ғолиб келди, деб айтишди. Улар "кофирлар" деб ҳеч қандай қонунға бўйсунмайдиган насронийларни айтишарди. Баъзилар бу мағлубиятни, омад улардан юз ўгиргани учун бўлди, деб билишарди. Темурбек омадли эди, унинг вафотидан сўнг, омад улардан юз ўгирди, деб ўйлашарди.

150-боб. Отасини қўлга тушира олмаган Умар Мирзо Султония шаҳриға қайтиб, зиндонда ётган укасини захар бериб ўлдиришларини буюрди, ўзи одамларни бошқариш ва элчилар билан учрашиш учун Азарент шаҳриға қараб йўл олди. Йўлда кетаётганида, укаси Абубакр Мирзо ўн биринчи июль, сешанба куни зиндон қўриқчисини ўлдириб, қочиб кетганлигини эшитди. Чиндан Абубакр Мирзо зиндондан чиқиб, қасрдаги бойликларни олиб, яна Султония шаҳриға қайтиб келди ва акасининг орқасидан одамларни жўнатаркан, унинг одамлари Умар Мирзоға ета олмадилар.

Умар Мирзо, укасини захарламоқчи эканлиги ҳақида атрофға гап тарқалмаслиги учун, уни зиндондан чиқишиға

гўё ўзи ёрдам берганини айтди. Аслида эса захар солинган майни Абубакр Мирзонинг олдига олиб кирган яқин кишиларига Умар Мирзо ўз отаси билан кўришганини, у билан келишиб Абубакр Мирзони бу ердан чиқаришини, унга кўп пул беришини, фақат жим юришга рози бўлишини укасига айтишларини, сўнг зиндондан чиқиш олдидан у билан бирга овқатланиб, фитнани амалга оширишларини тайинлади.

Овқат ва ичимлик олиб кирган биттаси Абубакр Мирзо билан овқатланишини айтади. Одатда овқатдан олдин улар майхўрлик қилишарди. Захар солинган майни пиёлага қуйиб узатганда, Абубакр ичгиси келмаётганини баҳона қилиб, бир ҳаракат билан унинг қиличини олиб қўяди ва уни ўлдириб, ташқарида турган учта қоровулни ҳам тинчитиб, атрофига одам тўплайди ва хазинага ҳужум қилиб, хазинабонни ҳам ўлдиради, сўнг хазинадан жуда катта бойликни ўғирлаб кетади. Ўз одамларига хоҳлаганларича бойликларни улашган Абубакр Мирзонинг ўзи ҳам юзга яқин туяга бойликларни юклаб, тўғри отасининг олдига боради.

Кейинчалик ака-ука ўзаро келишиб, ярашиб олишади. Мироншоҳўгли Абубакр Мирзо билан Самарқандга, Умар Мирзо эса Табриз шаҳридан ўн чақиримча узокликдаги Виан шаҳрига қараб йўл олади. Умар Мирзо ўз ўрдасида бобосини хотирлаб уюштирмоқчи бўлган маъракасига Табриз ва Султония шаҳарларидан кўпчиликни меҳмонга чақирди. Бу шаҳарлардан эса пиширилган гўшт, ёпилган нон, навқарларга тарқатиш учун уч мингга яқин кийим-кечаклар олиб келтирди. Умар Мирзо аввал элчиларга, улардан олиб, махсус хонада сакданаётган барча нарсаларини қайтариб бериб, сўнг ўзларини базмга таклиф қилишларини буюрди.

151-боб. Ўн учинчи август, жума куни Умар Мирзо иккита чиғатой орқали, элчиларни кўриш мақсадида уларни ўз ўрдасига чақираётганлигини билдириб, бир мактуб бериб юборди. Элчилар ўша куни йўлга чиқиб, эртасига тонг отиши билан яна Умар Мирзонинг дарё бўйидаги ўрдасига, яъни Виан шаҳрига қараб юришди. Шанба, Муқаддас Мария кунда, улар ўрдага етиб келдилар. Умар Мирзо ўрдасидак чиқиб, пастроқда жойлашган катта майдонда уларни кутиб олиб, салқин айвон тагига таклиф қидди, ҳаммалари бирга-

ликда овқатланишди. Якшанба куни ҳам элчиларни ўша майдонга таклиф қилишиб, катта базм уюштирилди. Элчилар ўша куни Умар Мирзо билан суҳбатлашарканлар, суҳбат орасида Соҳибқиронни эслаб, унинг шаънига илиқ гапларни айтишди. Шу куни меҳмонлар жуда кўп ширин таомлар билан сийланди. Базм сўнгида элчилар Умар Мирзога ўзлари билан олиб келган сарпо-сурукдарни, ипак матоларни, ўз юртларида ясалган қиличларни совға сифатида тақдим этишди. Умар Мирзо бу совғалардан жудаям мамнун бўлди. Ўн еттинчи август, сешанба куни испан ва турк элчиларига зарур кийим-кечаклар билан бирга йўлбошловчи ажратиб берган Умар Мирзо Бобил султонининг элчисини тўхтатиб, қамаб қўйишларини буюрди. Чоршанбада Табриз шаҳрига етиб келган испан элчилари турк элчилари билан маслаҳатлашиб, бу шаҳардан тезроқчиқиб кетишларини келишиб олдилар.

152-боб. Келаси жума тонг-сахарда кетишга тайёргарлик қўраётган элчиларнинг олдига шаҳар катталаридан бири ва у билан бирга миршаб, мирза ҳамда кўпгина одамлар кириб келишди. Улар ичкарига киришиб, элчиларни кузатиб қўйиш учун келганликларини, нарсалари бўлса, уларга беришларини, сўнг кузатиб қўйишларини айтишди. Испан элчилари турк элчилари билан маслаҳатлашиб, йўлга чиқишга келишиб олдилар.

153-боб. Йигирма иккинчи август, шанба куни, тонг отмасданок испан ва турк элчилари биргаликда Табриз шаҳридан йўлга чиқишдики, улар бу шаҳарда роппа-роса беш ой-ю, йигирма икки кун, яъни биринчи февралдан йигирма иккинчи августгача бўлибдилар. Элчиларга кузатувчи сифатида ҳамроҳ бўлиб юрган чиғатойлардан бир одам ҳам бор эдики, у элчиларни худди ўша куни Туркиянинг Бурса шаҳрига бораётган икки юзта юкли туялардан иборат катта қарвонга қўшиб қўйди. Элчилар қарвон билан анча йўл босиб, душанба тонгида Эрон давлатининг охириги чегарасида жойлашган шаҳарлардан бирига кириб келдиларки, худди шу шаҳардан кейин Арманистон ерлари бошланарди.

Элчилар шу шаҳарда туриб, бир хабар эшитишди. Айтишларича, вақтида Темурбекка кўп қаршилик кўрсатган, Қора

атаман исми турк саркардаси ўзининг ўн минг отлик қўшини билан Арманистон пойтахти Арзинжон шаҳрига юриш бошлаган, улар йўлларида учраган шаҳар, қишлоқборми, бари-ни вайрон қилиб келаётган экан. Бу хабардан сўнг элчилар Маку қасрига борадиган йўлларини ўзгартириб, бошқа йўл билан юриб кетишди.

154-боб. Сешанба куни йўлга чиққан элчилар тун бўйи, чоршанба куни ҳам кун ярмигача дам олмасдан йўл босишди, кун яримлагач, отларига ем-хашак бериб, ўзлари ҳам дам олдилар. Шундан кейин яна йўлга тушиб, бир кечакундуз деганда аҳолиси арманлардан иборат кичикроқ қишлоққа кириб келдилар. Бу ерлар Умар Мирзо қўл остидаги Арманистон ерлари эди. Элчилар тўхтамасдан йўлни давом эттириб, кун яримлаганда, аҳолиси туркий миллатига мансуб, Туркистон¹ ерларидан ўтишди. Бу ерларда яшовчилар орасида арман миллатига мансуб кишилар ҳам бўлиб, уларнинг ерлари жуда ҳосилдор, ҳар йили экин экилар эди.

Шу ерда турган вақтларида, турк саркардаси Қора атаман Арманистоннинг бош кенти Арзинжон шаҳрини эгаллаб, улар томон бостириб келаётганлиги ҳақидаги хабарни эшитган элчилар, тезда бу хабарни аниқлаш мақсадида, у ерга чопар жўнатдилар. Чопар, ўтадиган йўл хавфли экан, деган хабарни олиб келгач, кечаси бошқа йўл билан, қишлоқлар оралаб йўлга тушиб, эртаси куни арман миллатига мансуб аҳоли яшайдиган қишлоққа кириб келдилар. Бу ернинг черковлари жуда чиройли, қабристонларидаги ҳар бир қабр устига одам бўйича келадиган хочлар қўйилган. Шу қишлоқда дам олиб, яна йўлгатушган элчилар кетаётганларида олдиларига чопар келиб, худди шу йўлдан турк саркардаси Қора атаман келаётганини айтгач, улар шу заҳоти йўлларини ўзгартириб, бошқа йўлга бурилишди ва якшанба кунигача йўл босишаркан, йўлда тирик жонни учратмадилар.

155-боб. Биринчи сентябрь, сешанба куни, шаҳарнинг баланд деворлари бузилиб, ичкараси вайронага айланган Арманистоннинг Алекинор шаҳрига кириб келган элчилар

фақатгина шаҳар марказида битта катта қаср омон қолганини кўришди. Қаср атрофидаги тошдан қурилган уйларнинг деярли барчаси шикастланган эди. Улар мана шундай уйларнинг бирида тўхтаб, у ерда овқатланишаркан, одамлар шаҳарнинг қай тарзда вайронага айланганлиги ҳақида сўзлаб бердилар. Айтишларича, бу ерлар катта Арманистон деб аталиб, унинг буюк арман ҳукмдорининг жуда катта ерлари бор. Ҳукмдор вафот этгач, уч ўғли отасидан қолган ерларни шундай бўлишиб олишдики, биринчи ўғилга Алекинор шаҳри, иккинчисига Авник ва учинчисига Арзинжон шаҳарлари насиб этди. Бу жойлар Арманистоннинг учта катта шаҳарлари ҳисобланарди. Афсуски, Алекинорни қўлга киритган катта ака икки уканинг мулкини тортиб олмоқчи бўлди ва ака-укалар ўртасида низо чиқиб, бир-бирларига қарши уруш эълон қилдилар. Уруш авжига чиққанда, ҳар бири бошқа мамлакатлардан одамлар ёллаб, урушадиган бўлишди. Арзинжон шаҳрининг ҳукмдори бўлган ука четдан, Туркистон ерларида яшовчи туркийларни ёрдамга чақирди, Авник шаҳрининг ҳукмдори бўлган ука ҳам худди шу йўлни тутиб, икки ака-ука бирлашиб акаларига қарши жанг қилдилар. Икки уканинг четдан одам ёллаганини эшитган катта ака ҳам қўшни мамлакатдан, турклардан мадад олиб, укаларига қарши махорабага киришди. Жанг давомида Туркистон ерларидан келганлар билан турклар ўзаро тил бириктиришиб, катта акани — Алекинор ҳукмдорини ва шу тарзда кичик ҳукмдорларни ҳам ўлдириб, Авник ва Арзинжон шаҳарларини эгаллаб олдилар. Шу йўсин бу шаҳарлар ака-укалар томонидан бой берилиб, Арманистон бегоналар қўлига ўтди. Бу келгиндилар шаҳарларни вайрон қилиб, кўпгина одамлар билан бирга анчагина арман насронийларини ҳам кириб ташладилар.

Элчилар шу шаҳарда турганларида, саркарда Қора атаман ўз лашкарлари билан улар юрмоқчи бўлган йўлдан келаётгани хабарини эшитиб, бир оз орқага, Авник шаҳрига қайтишга қарор қилишди. Бу келишув элчилар учун яхши натижа берди. Улар шу куни йўлга чиқиб, тўрт кечаю кундуз йўл юриб, бешинчи сентябрь, шанбада Авник шаҳрига етиб келдилар. Душанба куни шаҳар ҳукмдори Тўлдибекнинг саройига бориб, у билан учрашдилар. Ҳукмдор чиға-

тойлардан, Темурбекнинг авлодларидан, Соҳибқирон бу ерларни эгаллагандан кейин унга топширганди.

Элчилар у билан учрашганларида, урф-одатга кўра, унга аталган ўз совғаларини топширишгач, ҳукмдор Қора атаман ҳозирда Арзинжонда эканлигини айтиб, бу йўлдан боришлари хавфли эканлигини ва тезда бошқа йўлдан кетишлари лозимлигини тушунтирди ва элчиларга бир кузатувчи қўшиб, бошқа йўлдан кетишларига ёрдамлашди ҳам. Шу ерда турк элчилари Испан элчилари билан ажралишгач, бошқа йўлдан кетишди.

Авникдаги бу каср тоғ устида қурилган бўлиб, жуда хашаматли, артофлари баланд тоғ тизмалари билан ўралган, тоғтепасидан пастга қараб шаршара шариллаб, атрофга гўзаллик бахш этиб турибди.

156-боб. Саккизинчи сентябрь, сешанбада элчилар ҳукмдор ваъда қилган чиғатой кузатувчи билан йўлга чиқишди ва Арзинжон шаҳридан кесиб ўтган йўлдан воз кечганларидан кейин, кузатувчи уларни Гургания шаҳри бўйлаб олиб кетди. Шу куни кечаси Авник ҳукмдорига қарашли шаҳарда тунаган элчилар эртаси куни тонг-сахарда йўлга отланишди. Кетаётиб баланд тоғнинг нариги томонида Таркон деб номланган қалъага рўбарў келдилар. Шу қалъада Гургания ҳукмдори Темурбекка қарши жанг олиб борган, Темурбек қалъани эгаллагандан сўнг, қалъадан туриб бутун Гурганияни бошқарган экан. Элчилар қалъадан ўтиб, бир қишлоқда тунаб, сўнг тоғ тизмалари бўйлаб икки кун давомида йўл босишди.

Ўн биринчи сентябрь, жума куни Висер деган қалъага етиб келдиларки, қалъадагилар Қора атаманни жуда ёмон кўришаркан. Йўл бошловчи уларни бу қалъадан олиб ўтиб, бошқа бир шаҳарга яқин жойда тўхтади. Сўнг ҳаммалари келишиб, Аспери шаҳри ҳукмдорининг хузурига кириб боришди. Йўл бошловчи ўз ҳукмдорининг хатини унга берди. Элчилар келаётган йўл ва атрофдаги ҳосилдор ерлар шу ўлкалар ҳукмдори Пира Гомберга тегишли экан. Шанба куни ҳукмдор билан учрашган элчилар унга ўз совғаларини бериб, бирга овқатланишди ва эртасига ҳукмдор Тарабзун ерларига етиб олишлари учун уларга йўл бошловчи одамни қўшди. Улар шу куни бир тоғдан ошиб, тунни яқин қишлоқда ўтказишди.

157-боб. Якшанба куни баланд тоғ тизмасидан от-уловлари билан ошиб ўтган элчилар Гургания ерларини ордта қолдириб, Арракел ерларига кириб келишди. Гурганияликлар жуда келишган, хушмуомалали, эътиқодлари грекларникига ўхшаш одамлар эканлигига гувоҳ бўлдилар. Душанба куни, Арракел ерларидаги қишлоқда қолиб, эртасига яна йўлга чиқиб, бошқа қишлоқда тунадилар.

Бу Арракел шаҳри Аспери ҳукмдорининг қўл остига ўтишига сабаб, шаҳар ҳукмдори Арракелдан норози бўлган шаҳар аҳолиси Аспери ҳукмдорига арз қилишиб, уни ўзларига ҳукмдор бўлишини ва Арракелдан ҳимоя қилишни сўраганда, Аспери ҳукмдори Арракелни ўлдириб, шаҳарни ўз қарамоғига олган экан.

Ўнқир-чўнқир тошлари қўплигидан бу тоғларда от билан юриб бўлмас, хатто одамлар ҳам қийналишар, ерлари тоғли бўлгани учун эса буғдой кам экиларди. Арман насронийлари яшайдиган бу ерларга Туркия тарафдан хавф-хатар бор. Бу ердан чиқиб, муттасил йўл юрган элчилар тўртинчи куни денгиз бўйидаги қишлоққа етиб келдиларки, бу ердан атрофи тоғ тизмаларидан иборат Тарабзунгача яна олти кун юриш керак эди. Кейин кузатувчилар элчиларни тоғ ёнбағирлари, узумзорлардан иборат Шурмения деб номланувчи жойга олиб келишди. Бу ерларнинг аҳолиси боғдорчилик билан шуғулланар экан.

Шу йўллар давомида элчилар, тоғдан ошиш қийинлиги боис деярли барча отларидан маҳрум бўлдилар.

158-боб. Ўн еттинчи сентябрь, пайшанба куни Тарабзунга келган элчилар, ўрмон ёнғоғи ортилган кема Перага жўнашга шай турганлигини кўришди. Элчилар қайиқ ёллаб, ўша кемагачикиб олдилар. Николос Хантодеган кимсабошқараётган бу кема узоқ сузиб, охири йигирма иккинчи октябрь куни Пера шаҳрига кириб борди. Бу шаҳарга етиб келган элчилар ўз юкларини бошқа бир савдо кемасига юклаб, йўлни давом эттирдилар. Анча кундан сўнг, тўртинчи ноябрь, жума куни Галлиполи шаҳрига келиб, анчагина пахта ортиб, йўлини давом эттирган кема шанба куни Хио оролига етди.

159-боб. Ўн еттинчи ноябрь, душанбада бу оролдан йўлга чиққан кема ёнма-ён жойлашган Сарпиенсия ороли ва Муқаддас Фаришта номли бурундан сўнг Венеция ерларидан ўтиб, душанба куни кечаси, ноябрь ойининг охириг кунларида Сицилия ерларига кириб келди. Иккинчи декабрь, чоршанба куни у оролни ҳам ортда қолдириб, йўлни давом эттирган элчилар кемаси денгизда қатта тўфонга дуч келди ва бу тўфон туфайли Гаэта шаҳрига тўхташга мажбур бўлдилар. Наполи қироллигига қарашли бу шаҳарда элчилар беш кун қолишди, яна йўлга чиқиб, денгиз тўфонига дуч келдиларки, ноилож яна Гаэтага қайтдилар. Йигирма иккинчи декабрь, сешанбада денгизга чиққан элчилар яна тўфонга дуч келишди ва бу тўфон уларни Корсика шаҳрига улоктириб ташлади. Элчилар бу шаҳарда Пасха байрамини нишонлаб, эртаси куни йўлга чиқишди ва яна тўфонга дуч келишди. Тўфон бу сафар уларни Гумбин деган қишлоққа чиқариб ташлади. Эртаси, шанба куни йўлга чиққан кема Виана бандаргоҳига кириб келди.

Учинчи январь, якшанба куни шаҳардан олти чақирим узокликда жойлашган Генуя бандаргоҳига кириб келган элчилар бу ерларнинг аҳолиси кўплигини, теварак-атроф чиройли боғлар, ҳашаматли уйлар билан кўркам эканлигини кўрдилар, Папа билан учрашдилар, у билан кўпгина масалалар ҳақида гаплашиб олдилар. Биринчи февраль, душанба куни Генуя шаҳридан йўлга чиққан элчилар Мисер Биенбосо Барберо дарғалик қилган кемада денгизда сузишаркан, йўлда ҳаво ёмонлашиб, яна тўфон кўтарилди. Элчилар анча қийинчиликларни ортда қолдириб, бир ой деганда, биринчи март, якшанба куни Санлукар бандаргоҳига келиб, қуруқлик орқали Севилия шаҳрига йўл олишди.

Исо Масихнинг таваллуди ҳисобидан бир минг тўрт юз олтинчи йилнинг йигирма тўртинчи марти, душанба кунида Кастилия қироллигига етиб келган элчилар Алкала де Энарес¹ шаҳрида қирол билан учрашдилар.

Яратганга ҳамду санолар бўлсин!

¹ Испания пойтахти Мадрид шаҳрининг шимоли-шарқида жойлашган кичик шаҳар.

Султония архиепископи Иоанн

АМИР ТЕМУР ВА УНИНГ САРОЙИ ҲАҚИДА ХОТИРАЛАР

Француз тилидан *Баҳодир Эрматов* таржимаси

1. Темур Бейнинг тахтта ўтириши

Францияда бир неча асрлардан буён бизнинг тарихимиз, маданиятимиз, тилимиз, буюк аجدодларимиз мероси хусусида чуқур тадқиқотлар олиб борилаётганини мамнуният билан таъкидлайман. Француз шарқшунослари бу соҳада кашшофлик қилдилар ва ажойиб натижаларга эришдилар.

Буюк ипак йўли Франция ва Испаниядан олис Ҳиндистон ва Хитойгача чўзилган бўлиб, қадимий Ўзбекистон шу йўлда мамлакатларни бир-бири билан боғловчи марказий бўғин, Шарқ билан Ғарб, ислом билан насронийлик бир-бирига туташган жой эди, Шарқ ва Ғарб маданиятлари бир-бири билан боғланган жой эди.

Олис ўтмишдаги ўзаро муносабатларимизнинг кўпгина шонли саҳифалари тарихда сақланиб қолган. Сизлар Тамерлан деб атайдигани буюк бобомиз Амир Темур билан XIV ва XV асрлардаёқ мамлакатимиз ўртасида мустаҳкам сиёсий, иқтисодий, маданий алоқаларни зарур деб ҳисоблаган Франция қироли Карл VI нинг ёзишмаларини эслатишнинг ўзи кифоядир.*

*И.А.Каримов,
Ўзбекистон Республикаси
Президенти*

* Каримов И.А. Франция Президенти томонидан ўтказилган расмий қабул маросимида сўзлаган нутқ. // Каримов И.А. «Биздан озод ва обод Ватан қолсин». Т-2. Т., «Ўзбекистон», 1996, 71—72-бетлар.

Бу ҳукмдорнинг қўли дастлаб унчалик узун бўлмаган ва уни кўпчилик танимаган, унинг қўл остида ўзига ўхшаш оилалардан чиққан атиги ўн чоғлик маслакдоши бўлган. Ҳамрохларининг сони ортиб, қирқтага етди ва шундан сўнг у отлар, бошқа жониворлар, истеҳком ва ер-мулкларни эгаллаб, маслакдошлари сонини ниҳоятда кўпайтирди, куч билан Рефюж¹ қалъасини қўлга киритиб, тўплаган мулклари ва ўлжаларини ўша ерга жойлади; шу йўсинда унинг истеҳкомлари, шаҳар ва мулклари кундан-кунга кўпайиб, ўзи кучайиб борди².

Ўз ҳаракатларидан буюк Мўғулистон императорининг ғазаби қайнаб турганини сезган Темур Бей тўппа-тўғри Хитой императори ҳузурига борди, бу киши камарли насронийлар мазхабидан бўлиб³, мўғул императорининг рақиби ва душмани эди. Темур Бей шу насроний император ҳузурига кўп ҳаракат қилиб, ундан қудратли қўшинни ёрдамга олди; шу қўшин билан зикр этилган Мўғулистон императорининг қатта ерларини қўлга киритди, хусусан, Семеркант⁴ шаҳрини эгаллади, шаҳар Шарқда жойлашган бўлиб, Мўғулистон императорига қарарди. Шундан сўнг у (Амир Темур) насроний императорнинг лашкарларига руҳсат берди.

¹ Нахшаб, ҳозирги Қарши шаҳри. Ибн Арабшоҳда ҳам худди шу шаҳар эслатилади. Қаранг: Амир Темур тарихи. Т., 1992, 2 жилдлик, 1-жилд, 78-бет (Рефюж французчасига «бошпана», «маскан» деган маънони беради, қавс ичидаги изоҳлар бизники — тарж.).

² Руи Гонсалес де Клавихода ҳам шунга ўхшаш талқин бор. Қаранг: Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406), М., Наука, 1990, стр. 104 (42 а-б).

³ Камарли насронийлар — маронитлар ёхуд камарли насронийлар, Ўша даврда Пекинда яшаган насронийлар, қатта камар тақиб юришган.

⁴ Самарқанд.

Темур Бей томонидан шу тарзда хўрланган ва ҳақоратланган мўғуллар императори ўз рақибига қарши курашиш учун жуда катта қўшин тўплади ва унинг хузурига элчилар йўллади; элчилар унга (Амир Темурга) ёхуд жанг майдониغا чиқишни ёхуд Мўғулистон императорига сўзсиз итоат этишни айтишлари лозим эди; агар у (Амир Темур) унга (Мўғулистон императорига) итоат этса, катта хоким этиб тайинланиши ваъда қилинган эди.

Хузурига келган элчиларни кўрган Темур Бей катта макр ишлатди. Кўрпа-тўшак қилиб олди ва ўзини бетоб кўрсатди, зеро, у зикр этилган императорнинг куч-қудратини яхши биларди: у қандай қилиб рақиб ва унинг элчиларини ғафлатда қолдиришни ўйлай бошлади. Яхшилаб фикр қилгач, янги сўйилган мол қонини келтиришларини буюрди ва уни ютди ҳамда элчиларнинг не мақсадда келганини билиш учун уларни тезгина ўз хузурига чорлади. Элчилар унинг хузурига кирган чоғ унга (Амир Темурга) шошилиш равишда тоғора келтирдилар ва у элчилар ҳозирлигида ютган қонини қайт қила бошлади; улар (элчилар) бу қонни унинг (Амир Темурнинг) қони деб ўйладилар. Бу билан у элчиларга ўз тақдиридан қочиб қутула олмаслигини ва дардига ҳеч қандай даво йўқлигини, яъни тез орада ўлажагини билдирди. Ушбу хабардан сўнг элчилар бемалол қайтиб кетишлари мумкин эди, чунки улар Темур Бейнинг ўлаётганини ўз кўзлари билан кўришди¹.

Бундан хабар топган император кўп шодликларга тўлди ва ўз лашкарларига, уларнинг хотинлари, фарзандларига ижозат бериб, кичик бир аскарлар гуруҳи, ўз хотинлари ҳамда фарзандлари билан хурсандчиликка берилди. Элчилар қайтиб кетганига ишонч ҳосил қилган Темур Бей сакраб тўшагидан турди ва бутун қўшини билан зикр этилган императорнинг изига тушди. Темур Бей уни хотинлари ва фарзандлари ҳамда кичик бир аъёнлар гуруҳи билан айш-ишрат қилиб турган чоғида учратди. Темур Бей қиличини кўтарди

ва императорни маҳв этди, унга қариндош бўлган хотинини ўзига хотин қилиб олди, ўғилларига императорнинг қизларини олиб берди, эркак зотидан бўлганларнинг ҳаммасини ўлдирди, фақат биттасини ўз ёнида олиб қолди, номи Солтамақуш¹ эди, Темур Бей унинг номи билан ҳукмронлик қилди. Ва шу йўл билан у бутун Тартария империясини² қўлга киритди. Бу воқеалар рўй берганида у 40 ёшда, ёхуд каттароқ эди; шундан сўнг у Шарқдаги кўп вилоятларни қўлга киритдики, жумладан, уларнинг бири Сименана³ деб аталарди, бу хусусида қуйида сўз юритилади.

Л. Керэн изоҳи: *Амир Темурнинг оддий ошладан чиққанлиги, ўз фаолиятини дўстлари билан бошлаганлиги ҳамда атрофида Чингизхон сулоласига мансуб мулозимлар бўлганлиги бошқа классик манбаларда ҳам қайд этилган, бироқ унинг Хитойнинг насора императори билан иттифоқ тузганлиги ва ҳатто Тартария императорининг ўша даврда умуман мавжудлиги ва зикр этилган жойларга келганлиги афсонадан ўзга нарса эмас. Бироқ Амир Темур амир Хусайнни ўлдириб, унинг беваси, мўғул авлодидан бўлган хонзода Сароймулкхонимга ўйлангани рост⁴.*

И. Темур Бей исмининг талқини хусусида

Шундай қилиб, бу татар императорининг исми Темур Бей эди; бу исм қуйидагича талқин қилинади ва изоҳланади: Темур Бей атоқли отдир ва «темир» сўзидан келиб чиққан бўлиб, «Гег» (темир, фр. - *тарж.*) маъносини билдиради, «Бей» «хукмдор» маъносига тенг, «темир хукмдор» деганини англатади.

Бу татарча ва форсча талқинлардир. Эронда уни «миритабам», яъни «хукмдор» деб ҳам, «калан», яъни «буюк хукмдор» деб ҳам аташади.

¹ Бу хикояда чиндан ҳам жон бор: амакиси Ҳожи Барлос Боязид Жалойир билан бирга ўзига қарши фитна тайёрланаётганидан хабар топган Амир Темур учаласи учрашган пайтда бурнидан қон оқаётганини баҳона қилиб, ташқарига чиқиб кетган ва фалокатдан омон қолганди (Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. 24–25(14^б-бетлар).

¹ Суюрғатмуш.

² Европада Ўрта асрларда Мўғулистон ва Хитойнинг катта қисми Буюк Тартария деб аталган.

³ Сименана - Мозандарон яқинидаги шаҳар.

⁴ Ёа Типшле, 2004, № 28, p.18.

Л.Керэн изоҳи: *Чиндан ҳам унинг исми Темурубек, Темуру ҳукмдор бўлган, уни «Тамур» деб ҳам аташган. Унинг исмига Соҳибқирон ва Кўрагон унвонларини қўшганлар. Соҳибқирон «сайёралар соҳиби» маъносини билдиради, Кўрагон эса чингизий хонзодаларга уйланганларга бериладиган мўғул унвонидир.*¹

III. Темуру Бейнинг унвони хусусида

«Темуру Геракан сосмус» иборасида Темуру «императорнинг ўғли» ёки «куёви» деган маънони билдиради, «сосмус» — «бизнинг катъий сўзимиз» деганидир;² у ўзини на қирол, на император ва на бошқа ном билан атайти. У қачон сўзласа ва амр этса, император номидан сўзлайди, амр этади, унга ҳурмат кўрсатиб, йилига бир марта уни бориб кўради; бу ҳурматдан сўнг у ўша император ҳақида гапириб, унга ўз саройида иззат кўрсатаётганини айтади. Бирок, Темуру Бей барча ишни императорнинг тамғасисиз амалга оширади.

Л.Керэн изоҳи: «Сосумус» дегани «бизнинг сўзимиз» деганидир. Бу ерда гап Амиру Темурунинг фармонлари ҳақида кетаяпти, фармонлар «Темиру Кўрагон сўзимиз!» шаклида бошланган?

IV. Унинг ирки хусусида

У келиб чиқиши бўйича шарқлик татарлардан бўлиб, уларнинг миллати Йокате⁴ деб аталади, баъзиларнинг фикрича, шу томонларда Исус Христосга тенг келадиган уч қирол ўтган экан. Бу ўлкага Ҳиндистон томонидаги форсдан кейин келадиган Корасин⁵ вилояти, Медие⁶ вилояти ва бошқа ви-

¹ Ба "Птипбе, 2004, № 28, р.18.

² Бу ерда гап Амиру Темурунинг Франция қироли Шарл VI га ёзган «Темуру Кўрагон сўзимиз» ибораси билан бошланувчи мактуби хусусида кетаяпти. Фақат епископ Иоанн талқинидаги «Темиру» сўзининг ўрнига «Кўрагон» сўзи қўйилса, «хоннинг куёви» маъносига тўғри келади.

³ Ца Тютупае, 2004, № 28. р.18.

⁴ Йокате - Чиғатойнинг французча номидан; Çaşalal, .laʕale, Bosale.

⁵ Корасин — Хуросон.

⁶ Медие - Озарбайжон.

лоятлар қиради. Бу ўлка таркибига қирувчи яна бир шаҳар — Темуру Бейнинг шаҳри Семерканддан жуда йироқда, юз кунлик масофада, Жийон дарёсидан нарида — Форсда жойлашган Сузис¹ шаҳридир.

Л.Керэн изоҳи: *Чиғатой?! Ундан кейинги номларнинг ҳам унча қизиғи йўқ.*²

V. Ўғилларининг насл-насаби ва исмлари хусусида

Темуру Бейнинг кўп ўғиллари бўлган ва ҳозир улардан атиги иккитаси ҳаёт, каттасини Миранза деб аташади, ёши қирқ ёки ундан бир оз катта; энг кичиги Сонхарни деб аталади, ёши йигирма икки атрофида³. Биринчисининг исми қуйидагича талқин қилинади: *мир* — жаноб ва *за* — қирол, яъни «жаноби қирол». Иккинчисининг исми француз тилида «қиролнинг юзи» маъносини беради.

Тўнғич ўғил барваста, хушмуомала, хурфикр ва барча насронийлар каби отасининг саройида уни ҳамма ҳурмат қилади. У насронийлар ва франкларни, яъни барча лотинларни (европаликларни) жуда яхши кўради; у бамисоли иккинчи Александр (Александр Македонский); унинг хотини ва 4 ўғли бор: хотинларининг энг суюқлиси император авлодидан ва Конзада (Хонзода) деб аталади — у ўлган акасининг хотини бўлган. Ўғилларининг глашкарлари катта, яъни 20—30 минг кишидан иборат ва саройлари ҳам катта, айниса, Абасимеза⁴ исмли тўнғич ўғлининг лашқари жуда катта; бу исм «худонинг марҳамати ила туғилган» дея талқин қилинади, бу ўғил қурол ишлатишга жуда мохир; тўрт ўғилдан яна бирининг исми Омариза⁵ бўлиб, у Темуру Бейнинг лейтенанти: унинг саройида мулозимлар кўп, қўл остида катта ўлка бўлишига қарамай, шароити оғир ва бесаранжом; унинг икки ўғли бор.

¹ Сузис — Ҳозирги Эроннинг жануби-ғарбий қисмида жойлашган Суза шаҳри, ахамонийлар давлати пойтахти, харобага айланган.

² Ба Ттипбе, 2004, № 28. р.18.

³ Бу ерда гап Мироншоҳ ва Шоҳруҳ ҳақида кетаяпти.

⁴ А.Моранвиленинг фикрича, бу Абубакр Мирзо, Мироншоҳнинг тўнғич ўғли бўлса керак.

⁵ Умар Мирзо.

Л.Керэн изохи: *Амир Темурнинг ўғли Мироншоҳ, Мирзо чиндан ҳам чингизий Хонзодага уйланган эди. Иоанн Сонхарни деб атаган иккинчи ўғил Шохрух Мирзодир.*

VI. Жиянлари ва набираларининг сони хусусида

Темур Бейнинг олтимиш-етмиш чоғлик ёхуд ундан зиёд жиян ва набиралари бор; уларнинг энг биринчиси катта акасининг ўғли бўлиб, она томонидан император авлодидан ва катта ер-мулкка эга; иккинчисининг кўп ўлкалар ва томонларда ўзига маслакдош ва содиқ вассаллари бор; унинг исми Мамузатаин¹.

Л.Керэн изохи: *Сурияликлар тарафига ўтишга ҳаракат қилган Мирзо Султон Хусайн.*

VII. Темур Бейнинг хотинлари хусусида

Темур Бейнинг тўрт қонуний хотини ва кўплаб канизаклари бор. Катта хотини император оиласидан Карон² деб аталади ва доим аёллар доирасида фароғат топади ва эркакларни асло ёқтирмайди; у соғлиги ёмонлиги туфайли ҳар куни (табобатга) минг дукат (тилла) сарфлайди, хотинлар қуршовида юради.

Л.Керэн изохи: *бу ерда гап Сароймулкхоним ҳақида кетаяпти.*

VIII. Темур Бей ҳукмронлигининг бошланиши

Ёшлигида у ўз тенгқурларига ўхшаш йигит эди, аммо акли-заковати, зукколиги билан ажралиб турарди, доимо мард йигитлар қуршовида юрарди; у доимо худони олқиш-лаб юради, нима қилса барисини худо учун ва унинг хоҳиши билан қилади; ўзининг айтишича, у бир бечора аёлнинг ўғли, кучсиз ва камбағал йигит бўлган, нимага эришган бўлса, худонинг марҳамати ила эришган, вақти келиб бу-

лаонинг хаммасини худога қайтаради. Яна унинг айтишича, барча бўладиган нарсани худо унга олдиндан башорат қилади.

у ўзини на қирол ва на император деб ҳисоблайди, бироқ хозир у жуда катта ва қудратли ҳукмдор, зеро, шу пайтга^{га}ча Шарқда ҳеч ким унга тенг келадиган бирорта инсонни кўрган ҳам, учратган ҳам эмас, айниқса, у Семеркант шаҳрини ва Тартария империясини қўлга киритганидан кейин шундай қудратга эга бўдди, зотан, у (империя — тарж.) Шарққа томон шунча катта макон ва йўл эгаллаганки, унинг бир чеккасидан иккинчи чеккасига етиш учун тинмай ярим йил йўл босиш керак. У кўплаб вилоятлар, шаҳарлар, қўрғонлар, мулкларни қўлга киритди ва тобе этди. Жумладан, у Хиндистондаги Дилли¹ деган шаҳарни забт этди ва қиролини тобе этиб, шундан сўнг Ғарбга томон юрди ҳамда Константинополгача бўлган барча ўлкаларни эгаллади.

Л.Керэн изохи: *Бу каби мулоҳазалар ўша даврдаги бошқа битикларда ҳам учрайди ва ҳақиқатга яқин туради. Одамлар орасида Амир Темур ўртаҳол бир оиладан чиққан ва бутун Шарқни эгаллаган ҳукмдор, бирор марта ҳам мағлубият аламини тати-маган, барча ўлкаларни маҳв этган саркарда деган афсона тарқалган эди. Буунинг Худо ёрлақаган инсон эканлиги, барча ҳодисалар унга фаришталар томонидан башорат қилинишидан дарақ беради. Бироқ шу билан бирга у барча мухорабаларда зафар қозонганини, ғанимларининг қандай жанг усулини танлашини олдиндан била олиш қобилияти мавжудлигини тан олиш керак. Иоанн фаришталар ҳақидаги гапларга унчалар эътибор бермаган бўлиши ҳам мумкин.*

IX. Темур Бей ҳукмронлик қиладиган вилоятлар ва ўлкалар хусусида

Темур Бей ҳукмронлик қиладиган Хиндистондан Туркиягача бўлган масофани бир одам пиёда нақ бир йилда, отда эса тўққиз ойда босиб ўтади; у жуда катта вилоятлар ва катта қиролликларни ўзига тобе қилди; салтанати таркибига жумладан қуйидаги ўлкалар қиради:

¹ Эҳтимол Султон Хусайн Мирзо.

² Сароймулкхоним (Клавихода - Кано).

Дилли (Дехли), йирик шаҳар.
 Сименан,¹ вилоят.
 Маластан,² вилоят, қимматбаҳо тошлар ўлкаси.
 Феринус,³ хинд зираворлари шу ердан келади ва Сийон дарёси орқали бошқа ўлкаларга олиб ўтилади.
 Органун, бу вилоят форсада Корасмо⁴деб аталади.
 Чин-Мочин⁵шифобахш ўсимликлар ўсадиған вилоятлар, у ерларда ясалган чиройли буюмларни Генуяга олиб кетишади, тупроғи яхши сақланади, айтишларича, бир буюмни қирк йилда ясашар экан.
 Бокара,⁶ аъло сифатли олтини билан машҳур вилоят.
 Коросан,⁷ ўтгиз шаҳарли вилоят.
 Медиа,⁸ жуда катта вилоят.
 Спахан,⁹ вилоят.
 Сирас,¹⁰ вилоят.
 Шилан," шаҳар ва вилоят, Каспий ёхуд Бачин денгизи яқинида.
 Аран,¹² жуда катта вилоят.
 Порт Ферре,¹³ жуда катта вилоят ва Александр денгизни Кавкази деб аталган тоққача қазиб олиб борган шаҳар. Бу

¹ Симнон, Мозандарондаги ўлка.
² Маластан, А.Моранвилленинг фикрича — Бадахшон. Марко Поло уни Баласиан деб атаган.
³ Феринус — А.Моранвилленинг фикрича — Кефераин ёки Кимехредган, Нишопур яқинида Афрек дарёси бўйида жойлашган шаҳар. Хинд зираворларининг Сайхун ёхуд Сирдарё орқали кириб келиши хато кўрсатилган (А.Моранвилле).
⁴ Урганч, Хоразм, Марко Полонинг таърифида - Органа (Уоуа§е5 апс1еп8 е1 тойегпез I. 2, р. 231, pole 3).
⁵ Чин-Мочин - Хитой.
⁶ Бухоро.
⁷ Хуросон.
⁸ Озарбайжон, Эроннинг шимоли-ғарби.
⁹ Исфохон.
¹⁰ Шероз.
¹¹ Ғилон, Каспий денгизининг жануби-ғарбида.
¹² Арран, Ғилоннинг шимоли, Гуржистон (Грузия) жанубида.
¹³ Порт Ферре, Каспий денгизининг Ғарбий қирғоғи, ҳозирги Баку шаҳрининг шимолида жойлашган девор. Ривоятларга қараганда бу деворни Александр Македонский Эронни скифлардан химоя қилиш учун қурдирган экан. Ҳозир девор харобалари Қизил Алан деб аталади. Араблар бу деворни Баб ал-Абуаб, турклар Демир Капу деб аташган.

тоғда турфа тилли халқлар яшайди, Темур Бей улардан бирортасини ҳам эгаллаган эмас, яна айтишларича, бу тоғда бошқаларга қўшилмайдиған халқлар ҳам яшар эмиш, уларнинг номлари Гог ва Магог¹.

Жоржия,² қироллик ва жуда катта вилоят.
 Буюк Армения,³ у ерда Нух пайғамбарнинг ёйи жойлашган тоғ бор.
 Курдистон, жуда катта вилоят.
 Калдея,⁴ вилоят.
 Астрия,⁵ вилоят.
 Рум,⁶ вилоят.
 Туркия, вилоят.
 Бундан ташқари, кўплаб вилоятлар ва шаҳарлар унинг салтанати таркибига қиради, уларнинг сони юз мингта, қисқароқ бўлиш мақсадида номларини келтирмаймиз.
 Л.Керэн изоҳи: *Амир Темур қўл остига ўтган вилоятлар, шаҳарларнинг тўлиқ бўлмаган ва тўғри номланиши.*

Х. Темур Бейнинг маҳорати ва қудрати хусусида

Қисқа қилиб айтганда, Темур Бей жанггоҳларда барчани, жумладан, Тартариянинг буюк императорини, кўплаб қирол ва шахзодаларни енгди, на бирор шаҳар, на бирор истехком унга дош бера олган; у сонсиз-саноксиз шаҳарлар, қўрғонларни забт этди, ҳисобсиз халқларни тобе қилди, саноксиз мухорабаларда зафар қозонди, у бугун Буюк Туркни (Боязид Иилдирирни) махв этди ва Туркия уники бўлди; кўплаб қироллар, шахзодалар, катта ҳокимлар унинг тарафида.

Л.Керэн изоҳи: *Соҳибқирон қўлга қиритган ўлкалар номининг қайтариллиши, «у бугун Буюк Туркни махв этди ва Туркия уники бўлди» сатрлари билан тугайди.*

¹ Инжилдаги Гог ва Магогнинг бунга алоқаси йўқ. Муаллиф Каспий денгизининг шимоли-ғарбида яшайдиган халқларни шундай атайди.
² Грузия.
³ Арманистон.
⁴ Ироқи Араб.
⁵ Ассирия.
⁶ Туркиянинг Осиёдаги Босфор бўғозигача бўлган қисми.

XI. Темур Бейнинг буюклиги ва лашкарларининг сони хусусида

Бу хусусида ҳар хил гаплар юради, бироқ лашкарларининг сони қанчалигини ҳеч ким аниқбилмайди: айримларнинг айтишича, унинг қўшини ўн-юз минг (миллион — *тарж.*) аскардан ва камида саккиз юз минг отлардан иборат; туялар ва бошқа жониворларнинг эса асло ҳисоби йўқ. Унинг яна қиркта жанговар фили бўлиб, аскарлар уларнинг устида ўлтириб жанг қиладилар; қуроолланган суворий шаҳзодалар ва мард инсонлар у билан бирга юрадилар, улар енгил қуроолланганлар, ортиқча аслаҳалари йўқ, шамширлари, камонларига ишонишади, хусусан, унга ўттиз олти йилдан бери хамроҳлик қилиб юрган одамлари шаҳарларга кирмайдилар, аксинча, доимо очиқ далада тунайдилар.

Л.Керэн изоҳи: *Лйрим муаррихлар унинг бир миллион аскари ва саккиз юз минг отлари бўлган, деб хабар берадилар. Айтишларича, унинг олтмишта жанговар фили ҳам бўлган экан. Бурақамлар ҳақиқатга тўғри келмайди.*

XII. Темур Бейнинг бойликлари хусусида

Унинг турли шаҳарлардан ва мулклардан тортиб олиб, Семеркант шаҳрига жўнатган бойликларининг сон-санови, оғирлиги ва миқдорини ҳеч ким билмайди. Худди шундай йўл билан қўл остидаги барча вилоятлардан йикқан хирожларини ҳам у ерга (Самарқандга) юборди; қимматбаҳо нарсаларга келганда эса, айтишадик (мен бунга ишонаман), бирорта ҳам хукмдор, у қанчалар буюк ва золим бўлмасин, у қадар кўп пул тўплай олмаган. Ва яна у ўз қўл остидаги барча вилоятлардаги ер ости бойликларини ҳам қидириб топтириб, уларга эга бўлди ва айтишларича, ўтган йили (яъни 1401 йил) у оғирлиги юз ва ўн етти сэ келадиган бир жавохир топанки, олти сэ бир унцияга тенгдир.

Сўнгра Бағдод шаҳри олинганидан кейин у Евфрат (Фирот) дарёсининг тубига ғарқ бўлган бир кемани топди, унда форс қиролларининг барча бойликлари жойлаштирилган эди; хазинадан соф ва нафис олтин дарахт топилди, унда турфа

рангли ва турфа номли қимматбаҳо тошлар, сонсиз-саноксиз марваридлар бўлиб, уларчалик катта аҳамиятга ва қийматга эга бўлган ёхуд улардан яхшироқ марваридларни ҳеч ким кўрган эмасди. Ва у бу нарсаларнинг хаммасини Семеркантга жўнатди, бу ерда унинг ўн саккизта улкан саройи бўлиб, уларнинг барчаси бойликларга шу қадар тўла эдики, ҳеч бир инсон уларнинг таърифини қилиб адо эта олмасди¹.

Л.Керэн изоҳи: *Амир Темур хазинаси асосан қўл остида бўлган ўлкалардан мол-мулк олибўтувчи қарвонлардан тушган божлар ҳисобига бойир, бироқунга Соҳибқирон қўлга киритган давлатлардан келтирилган бойликлар ҳам қўшилар эди; бойликлар Самарқанд шаҳридаги Кўксарой ва шаҳар таишқарисидаги унга яқин (Клавихонинг гувоҳиш берилишича) саройларда ҳамда Сароймулкхонимнинг чодирда сақланар эди (Фрот дарёсидан топилган олтин дарахт ва бошқа ғаройиб зеб-зийнатларни Клавихо шу ерда кўрган).*

XIII. Темур Бейнинг очиққўнглиги ва шафқатсизлиги хусусида

У шароб ичганида меҳрибон ва очиққўнгил бўлиб қолади; бироқ бундай ҳолат жуда кам бўлади, яъни у жуда кам шароб ичади; алқисса, у ғзаб отига минмаган пайтларида адолат юритади: адолатининг шиори учун ўз тамғасига форс

¹ Амир Темур ўзининг Бағдодга биринчи юрити чоғида на Фирот ва на Дажла дарёсидан султон Аҳмад Жалойирнинг хазинасини топгани хақида шарқлик муаррихлар ҳеч нарса демайдилар. Бироқ Бағдод иккинчи марта қамал қилинган пайтда, яъни 1401 йил ёзида, ўша хазина топилган бўлса ажаб эмас, зеро, чиндан ҳам айнан ўшанда шаҳар хокими Феруж қочиб кетаётган кема Фирот дарёсига ғарқ бўлган эди. Мазкур ходисани Шарафиддин Ачи Яздий қуйидагича тасвирлайди: «Алқисса, Фаражи бедавлатким, Бағдод шаҳрида эрди, телбалардек ё фидойилартек жонидан кечиб, урушур эрди... Мансур черик тўрт ёндин кириб, ҳисор эли ҳар сориқим қочиб борса эрдилар, анда ўқ ва қилич эрди. Фаражи бедавлат қизи билан кемага кириб, сувнунг юқори сори қочиб борур эрди. Ўқ захмидин ўзларини сувга солиб, балиқ таъмаси бўлдилар. Ва маллоҳлар ҳукм била сувга кириб, Фаражнинг жасадини чикардилар». (Зафарнома, 248-6.)

тилида «Адолат» сўзини икки марта ёздирган¹. У ўз дўстларига ва элчиларга, айниқса, узоқ ўлкалардан келган элчиларга етарлича очикқўнгиллик қилади; бошқаларга нисбатан, яъни ўзига қарши бирор иш қилган ёки амрига (хохишига) қарши борганларга нисбатан ўта шафқатсиз — уларни турли азобларга солади ёки ўлимга ҳукм қилади; уни айбдорларнинг на туриш-турмуши, на насл-насаби ва на дини-иймони қизиқтиради, айниқса, маврларга нисбатан у шундай муносабатда бўлади...

Л.Керэн изоҳи: *Амир Тему́р кўплаб юртларнинг элчилари, зодагонлари ва олимууламоларини қабул қилар, улар билан қизиқарли суҳбатлар қурар, насораларга суҳбат чоғида шаробтаклиф этарди. Уўз душманларига, мамлакатда ўрнатган тартиб-қоидаларига амал қилмаган фуқароларига, ҳатто энг бадавлат кишиларга ҳам, уларнинг динидан қатъи назар, шафқатсиз бўлган. Бунинг натижасида ўзи мусулмон бўлган бу ҳукмдор асосан мусулмонларни (Иоанн қайд этган маврлар) ва мусулмон давлатларни — Ироқ, Эрон, Олтин Ўрда, Шимолий Ҳиндистон, Туркия ва ҳоказоларни жазолади. Амир Темурнинг тамғаси «Куч — адолатда», форсча «Рости-русти» сўзлари битилган уч кичик ҳалқадан иборат бўлиб, Франция қиролига битилган мактубдан афсуски бу сўзлар ўчиб кетган. Айрим манбаларда айтилишича, тамғага форсча «Рости» сўзи икки марта ёзилган.*

XIV. Темур Бейнинг ҳаёти ва унинг халқи хусусида

Тему́р Бейнинг турмуш тарзи ва халқи ҳақида шундай дейиш мумкинки, у ҳар доим очик далада ҳарир шоҳи чодир остида умр ўтказди, зеро, унинг халқи шунчалик кўпки,

¹ Маълумки, Амир Темурнинг шиори «Рости-русти», яъни «Куч — адолатда» деган хикмат бўлиб, бу шиор унинг давлат тамғасига ҳам битилган эди. Бироқ архиепископ Иоанн Сохибқироннинг «тамғасига форс тилида «Адолат» сўзи икки марта ёзилган», деб гувоҳлик беради. Бизнингча, бу ерда архиепископ «рости» ва «русти» сўзларини бир-бирдан ажратолмай хато қилган. Нафақат Иоанн, балки Клавихо ҳам бу икки сўзнинг фарқида бормаган, зеро, Кастилия элчиси Амир Темурнинг тамғасида атиги бир сўз битилган эди, деб ёзиб қолдирган: «Когда так делают трое или четверо (ондоров), в середине ставят царскую печать, на которой буквами написано «Правда»...(Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). М., Наука, 1990, с. 142 (59-6).

улар шаҳарда яшай олмайдилар. Бироқуларга зарур барча нарсалар худди шаҳарлардагидек бу ерга олиб келинади, сотилади ва харид қилинади; бу ерга узоқ ўлкалардан озиқ-овқат маҳсулотларини олиб келувчи савдогарлар жуда кўп, бу ерда паррандалар, бошқа турфа хил маҳсулотлар ва ҳатто қўллар ҳам сотилади; унинг одамлари жуда қимматбаҳо, нафис шоҳи матолар ва ҳарир жун матолардан кийимлар кийишади; уларнинг улуғлари Константинополь императори каби бош кийимлар кийишади, мартабалари қанчалар улуғ бўлса-да, бош кийимларига қимматбаҳо тошлар тақишмайди ва айримлари туркларга ўхшаб думалоқ қокилез¹ кийиб юришади.

Унинг фуқаролари саранжом-сарийшта одамлар, улар ерда — стол ва курсисиз овқатланишади. Бу ерларда гўшт ва гуруч сероб, улар мутлако нон ейишмайди, нонни ёктиришмайди, бироқ ажнабийлар тўйгунларича нон ейишлари мумкин, зеро, ҳар қадамда нон тўлиб ётибди.

Унинг саройида шароб ичиш тақиқланган, насронийлар эса шароб ичишлари мумкин, у ҳам бўлса, фақат кечки овқат олдидан, овқатдан сўнг эса сув ва қимиз ичилади, бир қимизки, шаробдан кам кайф бермайди. Уларнинг донли экинлардан тайёрланадиган яна бошқа бир ичимлиги бўлиб, ранги сутдек оппоқ ва шаробдек кайф беради.

Унинг саройида номуссиз аёлларнинг яшаши тақиқланган, ҳар кимнинг ўз хотини ва мол-мулки бор. Аёллар эркаклар каби мохир чавандоз, улар яхши кийиниб оладилар, отда юрганларида фақат бурунлари ва кўзлари очик бўлади; аёлларнинг лозимсиз юриши қатта гуноҳхисобланади. Одамларнинг юзлари кенг ва осийликларга хос, ҳамма қатори яшашади, саррацинлар мазҳабидандирлар².

Тему́р Бей зиёфатларда тилла ва кумуш идишларда овқат ейди, ўз олдидаги гўштан вассалларига, шаҳзодалар, зодагонлар, элчиларга улашади; ҳамма ерда ўтириб овқатланади, агар у ўзи чақирмаса унинг ёнига боришга ҳеч ким журъат эта олмайди. Уғиллари ва беклари ҳам руҳсатсиз унинг ёнига бориб ўтирмайдилар.

¹ 5624 ракамли французча қўлёзмада «токез».

² Саррацинлар — Испанияда яшаган араблар, бу ерда «мусулмон суннийлар», демокчи.

Л.Керэн изоҳи: *Ушбу каттагина бобда Амир Тему́р давла- / тидаги фуқароларнинг турмуш тарзи ҳақидаги битиклар юқорида ёзилганлардан деярли фарқ қилмайди. Фақат шуни таъкидлаш лозимки, Амир Тему́р қўшинлари сафида насоралар ҳам бўлган ва улар очиқчасига шароб ичишган. Соҳибқирон ўз қўшинлари сафида ахлоқ-одоб сақланишига жиддий эътибор берган.*

XV. Тему́р Бейнинг ўз асирларига муносабати хусусида

Агар у бирор ўлкани забт этишни ихтиёр этса, қора рангли туғини кўтаради ва аскарлари ўша ўлкани забт этишра отланадилар, забт этилган ўлканинг барча бой эркак ва аёлларидан турли хирож ва бойликлар йиғилади. Аскарлар аёллар ва ёш болаларни ҳам аямайдилар; уларнинг айримлари қул қилиб сотилади, айримларини банди қилиб ватанларига жўнатиладилар... Шуни унутмаслик керакки, улар насронийларга ҳам, мусулмонларга ҳам бирдай муносабатда бўлишади.

Л.Керэн изоҳи: *Амир Тему́рга бўйсунини истамаган ёки забт этилганидан сўнг исён кўтарган шаҳар ва қўрғонларга нисбатан қўлланган жазо чоралари ҳақидаги афсона ва ривоятлар бир-бирига ўхшайди. Бироқ Соҳибқирон бу жазоларни бошқаларга ўрнатқанини учун қўллаган. Иоанн сўз юритган қора туғ солномаларда келтирилмаган.*

XVI. Тему́р Бейнинг мухораба ҳақидаги фармонлари хусусида

У фармон бериш у ёқда турсин, имо қилиши биланок ҳар ким нима қилиш зарурлигини яхши билади. У ўз қўшинини мингликларга, юзликларга ва ўнликларга бўлган бўлиб, амрига итоат этмаганларнинг боши кетади. Атрофига кўплаб доворак ва мард, қурол ишлатишда мохир инсонлар тўпланган, улар ёшлиқдан у билан бирга ўсишган, доимо отда юришга ва дала-даштда ушлашга одатланишган, на совуқ ва на иссиқдан кўрқишади.

Шундай қилиб, у жангда ҳам қатъий тартиб ўрнатган: кимда ким жангда олд томонидан жароҳатланса, унга катта эҳтиром кўрсатилади, орқасидан жароҳатланган кимса эса таҳқирланади. У жасур ва мардларни кўп иззатлайди, уларга катта тухфалар қилади.

У ўздан кучли ғанимларга қарши жанг қилиш олдидан лашкарларини водийларга шу қадар пухта жойлаштирадики, бирор нарса ҳам назаридан четда қолмайди; сўнг ғанимни ўз хушёрлигини йўқотишини пойлайди ва шу заҳотиёқ унинг устига қутилмаган зарба бериб, истехкомларни вайрон қилади. У қисқа муддатда узок йўл босиб ўта олади, пухта изланишлар, доно фармонлар ила лашкарларини катта талафотлардан сақлаб қолади. Мухтасар қилиб айтганда, у шу пайтгача барча мухорабаларда зафар кучган, ҳеч ким унга қаршилиқ кўрсата олмаган.

Тему́р Бей Туркий ва Арманистон ўртасида жойлашган Туркка қарашли (Йилдирим Боязид назарда тутилмоқда) катта шаҳар Сабастр (Сивос) га борганида ҳам худди шундай бўлган; у мазкур шаҳар қаршисида ўн бир кун турди, шундан беш кун ичида қалъа деворлари ёнида шундай бир минора қурдирдики, ундан бутун шаҳар кўриниб турар эди.

Ўзга чора йўқдигига амин бўлган шаҳарликлар у қон тўкмасликка сўз берганидан кейин таслим бўлдилар...

Бу ердан кейин Тему́р Бей жуда катта Евфрат (Фирот) дарёси бўйига борди, у ерда беш кун ичида зарур кема ва қайиқлар ясаптириб, икки ярим кун ичида бир ярим миллион кишидан ортиқроқ лашкарини дарёнинг нариги қирғоғига ўтказди. Дарёдан ўтиб, у баланд тоғ устида жойлашган Ҳалаб шаҳри деворлари ёнига етиб борди ва шаҳар ичкари-сида султоннинг қудратли қўшини жойлашганидан хабар топди ҳамда қалъани қурашсиз қўлга кирита олмаслигига кўзи етди. Шу алфозда Тему́р Бей уч кун шаҳар қаршисида туриб қолди ва тўртинчи кун лашкарининг катта қисмини олиб Ҳалабдан икки лье узокдикдаги баланд тоғ ортига ўтди ва ўғлини ўттиз минг аскар билан шаҳар қаршисида қолдириб, агар султон кучлари унга ҳужум қилишса, бир оз жанг қилишни ва сўнг чекинишни буюрди. Ўғли ҳам уч кун давомида отаси айтганини қилди: султон қўшинлари унга ҳужум қилса, у бир оз қурашган бўлар ва сўнгра чекинарди; тўртинчи кун ичра жуда катта жанг бўлди ва ўғли одатдагидан кўпроқ чекинди, султон қўшинлари уни шунчалик узокқа қувлаб бордиларки, тоғнинг ортида бекиниб турган Тему́р Бей фурсатдан фойдаланиб ғаним қўшинининг орти билан шаҳар леворлари ўртасини эгаллади ва султоннинг ўн тўрт минг аскарини ўлдирди, сўнг шаҳарни эгаллади...

Темур Бей бу ердан Дамашкка йўл олди ва -шахарни камалга олди: у ерда ўн бир кун турди ва шахар деворларининг кўп ерларига мина қўйдиртирди, буни кўриб узок қаршилиқ кўрсата олмасликларига кўзлари етган шахарликлар таслим бўлишди; шундан сўнг Темур Бей шахарнинг барча уламолари ва қозилари қальанинг энг катта масжидига йиғилсинлар, деб жар солдирди; масжидга йиғилишни хоҳловчилар жуда кўп бўлди, зеро, улар шундай қилсак омон қоламиз, деб ўйлашарди...¹ Темур Бей билан бирга бўлган савдогарларнинг айтишича, у ўз юртига тилла ва қумуш, қимматбаҳо тошлар ва бошқа нафис узуклар ортилган саккиз юзта туя жўнатди.

Бу ердан у Эрондаги буюк халифа²нинг Бодаш³ деган ўлкасига йўл олди ва Бодаш шаҳри қаршисида тўхтаб, у ерда олтмиш кун қолиб кетди: зеро, шахар деворларини айланиб чиқиш учунгина икки кечаю икки кундуз керак бўлур эди; шахарликлар қайсарлик қилдилар, уларнинг қайсарликларини синдиришди...

У бу ерда сон-саноксиз бойликларни қўлга киритиб, ватанига жўнатди.

Л. Керэн изоҳи: *Бу ерда гап Амир Темурнинг ғарбий ўлкаларга қилган беш йиллик юриши ҳақида кетмоқда. Сивосда зафар қучган Соҳибқирон 1400 йил октябрида Сурияга кирди ва Ҳалаб шаҳрини эгаллади. 1400 йил декабрида Соҳибқирон Дамашк шаҳрини қуршовга олди ва қўлга киритди. Бироқ шаҳар қўрғони 43 кунлик қаршилиқдан сўнг таслим бўлди. Бу Амир Темурнинг ғазабини кўзғади, зеро, унинг Туркияга ҳужум қилиш режаси ортга сурилмоқда эди. Шу сабабли у қайсарларни жазолаш мақсадида ўз аскарларига шаҳарни уч кун давомида талашга рухсат берди. Мана шу тартибсизликлар пайтида шаҳарнинг у ер бу ергага ўт кетиб, у катта масжидгача етиб борди. Ибодатхона қисман вайрон этилди, бироқ бу иш атайлаб қилингани йўқ. Мазкур масжидга ислом дини уламоларининг алдаб олиб келиниши ва тириклигини ўтда куйдирилиши ҳақидаги гаплар ғийбатдан ўзга нарса эмас.*

¹ Дамашк шаҳридаги Бени Умайя жомеси назарда тутилмоқда.

² Аҳмад Жалойир назарда тутилмоқда.

³ Бағдод демоқчи.

Амир Темурнинг Ироққа қилган биринчи ҳарбий юриши давомида забт этилган Бағдод (Бодаш) шаҳри ўзаро келишувга мувофиқ иккинчи марта дарвозаларни очиши лозим эди. Бироқ шаҳар бунгароия қиммади ва Соҳибқирон уни куч билан қўлга киритди.

XVII. Эдигни исмли императорнинг Темур Бейга қилган хиёнати хусусида

Темур Бей чамаси бундан икки йил бурун Тартаристоннинг Эдигни¹ исмли императорига ўз элчиларини йўллаган эди, оқ тартарларнинг мазкур ҳукмдорининг бош шаҳри Соркате² Кафа³дан ўн саккиз чакирим нарида жойлашган бўлиб, унинг лашкари юз эллик минг суворийдан иборат. Элчилар ўша ҳукмдорнинг қизини Темур Бейнинг ўғли учун сўрашди ва ҳукмдор рози бўлди; бироқ у узр сўраб, қизини Темур Бейдек қудратли ҳукмдорнинг ўғлига узатиш учун зарур тақинчоқлар ва сармоясини камлигини баҳона қилди ҳамда элчилардан ўз ҳукмдорларидан келинни ясатиш учун керакли зеб-зийнат юборишини, унинг (келиннинг) истикболига саройидаги энг нуфузли кишиларни жўнатишини илтимос қилишларини сўради; элчилар унинг илтимосини Темур Бейга етказдилар. Элчиларнинг ҳисоботини эшитиб, Темур Бей бағоят шод бўлди ва шу захотиёқ тилла, қумуш, жавоҳир ва қимматбаҳо шоҳи матолар ортилган йигирма беш туя ва саройидаги энг юқори лавозимларни эгаллаган саккиз⁴ баронни кипчоққа жўнатди.

Карвон Эдигнининг ҳузурига етиб боргач, у тилла, қумуш, жавоҳирлар ва бошқа молларни қабул қилди, баронларни банди қилиб, уларнинг ҳам пулларини тортиб олди, аммо Темур Бейга қизини жўнатмади. Темур Бей эса «дунёда ҳеч ким мени бу қадар алдамаган», деб шунчалар изтироб чекдики, ҳеч ким бу холга тушган эмас; у ҳеч қачон бунчалиқ ғазабланмаган эди, ўз тилида «урғочи тулки эркак тул-

¹ Кипчоқ хони Идику барлос назарда тутилмоқда.

² Соркате (Сорахат, Солхат, Унхат) - Эски Қрим, Қримда жойлашган Судак шаҳри.

³ Қрим ярим оролининг жанубидаги шаҳар, ҳозирги Ялта.

⁴ 5624 рақамли французча қўлёзмада йигирма.

кини алдади», деди ва умрида бунчалик куюнмаганини ай-тиб, бунинг учун ўч олмагунча тинчимаслигини билдирди.

Темур Бей ҳозиргача амалга оширган ишларидан кўпрок иш қилиши мумкин эди, бироқ у ўзидан ҳам катта ҳукмдор бошқараётган Форс (Эрон)дан йироқлаб кетишга журъат қила олмаяпти, бу ҳукмдорнинг қудрати унинг қудратидан бир ярим-икки баробар кўп бўлиб, исми Тамирасак, Баласан ҳукмдоридир¹, бу ерда ахвол шу даражага бориб етганки, Темур Бей расман у ўлканинг ҳам ҳукмдори ҳисобланса-да, унинг асл хўжайини Тамирасакдир. Баъзиларнинг айтишига қараганда, агар ул иккиси бир бўлишса, бутун ер юзини забт этишга кучлари етар эмиш².

Л.Керэн изоҳи: *Эдигни(?) исмли императорнинг исми ва ишлатган макри баҳсталаб ҳодисадир. Тартариянинг императори дея аталмиш Тамирасак (эҳтимол Олтин Ўрда хони Тўхтамиш)нинг куч-қудрати ҳам бўрттириб кўрсатилган, зеро, уАмир Темур томонидан 1395 йили бутунлай тор-мор этилган.*

XVIII. Темур Бей Буюк Туркни қандай маҳв этгани ва банди қилгани хусусида

Лашкарларнинг сони ва мардлиги жиҳатидан қудратлиси бўлган Темур Бей фавжларини тепаликлар ва дараларга яқин жойда тартибга солди ва уларнинг ортига ўзининг энг катта фавжини ва ўз яқинларини қўйди. Рақибига етарлича қаршилиқ кўрсатишига ишонган Турк лашкарларини тўртга бўлди; ғанимга яқинлашиб, унинг лашкарларидан кўрқиб кетган туркларнинг биринчи батальони сардори ўз қўл ос-

¹ Бу ерда архиепископ кимни назарда тутаётганини била олмадик. Лотинча номларда битилган Татугаяас Тамиразақ ёки Темурозоқ бўлиши мумкин. Бироқ бундай исмли ҳукмдор бизга маълум эмас. Татугазас ски Тамиразаш Темуртошга жуда яқин. Аммо Темуртошнинг лашкари Амир Темурниқидан икки баробар кўп эмас, балки анча кам бўлган. Balašap номли ўлкага келсак, бу фақат Марко Поло ёзган Balašlap, яъни Бадахшон бўлиши мумкин (Книга Марко Поло. М., 1955, с. 74).

² Назаримизда, бу ҳам архиепископ тўқиб чиқарган нарса бўлса керак. Зеро, бу Темур Бей ўз қўшниси билан бирлашса, фарангларга (европаликларга) қандай таҳдид солиши мумкинлигига қилинган шаъмадир, зотан «агар ул иккиси бир бўлишса, бутун ер юзини забт этишга кучлари етар эмиш», деганда шуни назарда тутган.

тидаги барча аскарларини олиб қочишга тушди; Турк буни кўриб, уларни ортига қайтармоқчи эди, бироқ батальон сардори унинг амрига кулоқ солмади ва кўздан ғойиб бўлди.

Шундан сўнг Турк иккинчи батальонини жангга ташлади, бу қисм жон-жаҳди билан курашди, бироқ Темур Бейнинг лашкарлари кўрсатган жасорат туфайли туркларнинг жуда кўп аскарлари, ҳисоб-китобларга қараганда ўн беш мингдан зиёд кишиси ҳалок бўлди. Навбат Туркнинг учинчи батальонига келди, бу қисмда унинг ўғиллари ҳам жанг қилди, қисмдагиларнинг аксарияти ҳалок бўлди ва қолганлари қочмоққа тушди. Буни кузатиб турган Турк тўртинчи батальонини жангга ташлади ва унга шахсан ўзи қўмондонлик қилди; у ҳалокатга учраганини сезгач, қочмоқчи эди, қоча олмади, зеро, уни ғаним аскарлари тўла қуршовга олган эди. Шу алфозда у июлнинг йигирма саккизи, жума куни соат йигирма тўртда қўлга олинди; аниқ ҳисоб-китобларга кўра, бу мухорабада иккала томондан қирқ минг киши ҳалок бўлди; ғанимларига нисбатан турклар кўпроқ қурбон беришди.

Жуда кўп турклар қочиб қутулишди, хусусан, Туркнинг икки ўғли ярим тунда қурол-яроғсиз, кийим-бошсиз қип яланғоч қочишди. Темур Бей лашкарларининг катта бир қисмини Туркнинг бош шаҳри Бурсага жўнатди; қалъа олингач, у бетоб бўлиб қолган Туркнинг хазиначисини қўлга киритди: бу хазиначи, кўп сонли хизматкорлару қулларни Семеркантга жўнатди. Шундан сўнг у бутун Туркияни ишғол этишга киришди, Темур Бейга иттифокдош бўлган айрим ҳокимларга қарашли ўлкалар бундан истисно эди. Туркнинг тўнғич ўғли Юнонистонга ўтиб кетди, у ҳозир ҳам ўша ерда иззат-ҳурматда; унинг кенжа ўғли ҳозир Туркияда ва Темур Бей унинг изидан қувиб юрибди. Бу нима билан тугашини Худо билади. Тангрининг иродаси Темур Бейдан бошқа бирор тирик жонга аён эмас.

Л.Керэн изоҳи: *Бу ерда гап чиндан ҳам 1402 йил 28 июлдаги Анкара жанги ҳақида борапти. Жангда Амир Темур Боязид бошқарган турк қўшинларини маҳв этган. Мухораба турклар учун ҳалокатли тугади. Амир Темур лашкарлари бутун Туркияни эгалладилар, Бурса шаҳрини ва султон хазиначисини қўлга киритдилар, Боязиднинг икки ўғли эса қочиб қутулди. Афтидан, Амир Темурнинг Франция қиролига битилган мак-*

туби бу жангдан атиги бир неча кун кейин Иоаннинг қўлига тутқазилган, зеро, архиепископ жангдан кейинги воқеалардан огоҳ эмаслигини билдиради. Бир даврнинг ўзида Иоанн учун ишонч ёрлиғи бўлибхизмат қилувчи Амир Темурнинг мактуби эса 1402 йил 1 августда битилган. Мактубда Анқара жанги қандай тугаганлиги ҳақида ҳеч нарса ёзилмаган. Эҳтимол Иоаннинг Францияга сафари олдиндан тайёрланган бўлиб, унга мактуб Туркиядан ташқарида топширилган. Бу ҳақда мактубдаги қуйидаги сўзлардан билиш мумкин: «Мазкур мактубни Сизга элтувчи бўлган воқеаларни сўзлаб беради». Иоанн Францияга жўнаб кетиш олдиндан жанг тафсилотлари ҳақида хабар топган ва уларни ўз хотираларида баён қилган.

XIX. Темур Бейнинг салтанати ва шаҳарларидаги тартиб-қоидалар хусусида

У ўз фуқароларига қатор солиқ ва тўловлар ўрнатган бўлсада, ажнабий тужжорларга қатта эътибор кўрсатади, уларни, айниқса, фаранглар ва насораларни рағбатлантиради, салтанати ҳудудидаги хавфсизликларини таъминлайди. У жон ва туз солиқлари олинадиган кўп масканларни йўқ қилдирди, бу солиқлар фақат йирик шаҳарларда олинсин, деб фармон берди. Салтанатининг барча ҳудудларида тужжорлар ҳаётига хавф соладиганларга шафқатсиз жазо тайинлади: тужжорларни талаган ўлка аҳли унга (тужжорга) таланган мол қийматини икки баробар қилиб қайтаради ёхуд салтанат хазинасига тужжор йўқотган мол-мулк қийматининг беш баробари миқдорда жарима тўлайди.

Барча аҳоли масканларида унинг қозилари бор ва у адолатга қатъий риоя қилади ҳамда жиноят қилган ҳар қандай кимсага — кимлигидан қатъи назар шафқат қилмайди, кичик бир жинояти учун қатгаю кичик амалдорларга шу заҳотиёқ жазо тайинлайди; жазо асосан жарима шаклида бўлади. Айбдорлар қатта миқдорда жарима тўлайдилар. Амалдорлари жуда бой ва тўқ яшашади, шунинг учун улардан қатта пул ундирилади, бу пуллар нақд юз хачирга юк бўлади ва улар ҳар йили қатта байрам учун сарфланади. Барча шаҳарлар, ўлкалар ҳар йили ўзларининг даромадининг ўндан бири ёки чорагини салтанат хазинасига туширадилар, бу билан унинг ғазначилари ва нозирлари шуғулланади.

Унинг шахсан ўзи ҳеч кимга озор бермайди ва шундай қилган одамларни қаттиқ жазолайди, зеро, у сафардалиқ пайтида кўплаб шундай ишлар бўлиб туради. Шаҳарлар ва ўлкаларни ўғиллари, жиянлари, ноёнлари бошқаради; унинг нақд пулда маош бериш одати йўқ, бироқ ўз аъёнларига ер-мулк ва бошқа тухфалар қилади, ўз фармонларига барча ерда сўзсиз итоат этилишини истайди, ажнабийлардан кўра ўз фуқароларидан кўпроқҳадиксирайди.

Л. Керэн изоҳи: *Амир Темурга қарашли ҳудудларда юк ташиш ва мол айирбошлашнинг, карвонларнинг бошқа давлатларга чиқиш жойлари (божхоналар) яхши йўлга қўйилганлиги ҳақида ўша замондаги бошқа ҳужжатларда ҳам гапирилади. Бундан шундай хулосага келиш мумкинки, божхоналардан тушган тўловлар асосан Соҳибқирон қўшинига янги аскарларни жалбқилиш, уларни кийим-кечак, қурол-аслаҳа билан таъминлашга, янги иморатлар барпо этишга сарфланган. Иўлларда хавфсизликни таъминлаш, салтанатига туташ халқаро минтақаларда зўравонлик қилувчиларнинг адабини бериш Соҳибқироннинг асосий ташвишларидан бири бўлган. Назаримизда, Амир Темур божхона тизимининг - йўллардан олибўтиладиган молларнинг сифати ва миқдоридан олинадиган тўловлар, мол-мулк солиғи, маҳаллий солиқлар ва бошқаларнинг асосчиси бўлган.*

XX. Темур Бейнинг душманлари бўлмиш айрим қудратли императорлар хусусида

Темур Бейнинг асосий ракиблари Шарқдадур; бу энг аввало Катай'нинг буюк императори, у камарли насронийлар мазҳабидан бўлиб, куч-қудратда Темур Бейга тенг ёхуд ундан зиёдрокдир. Унинг иккинчи ракиби Форс императори² бўлиб, у бундан ўн беш йил илгари Темур Бейдан зўрага қочиб қутулган, ҳозир Бадаш ва Калдея³нинг қолган қисмларига ҳукмронлик қилади. Унинг яна бошқа ракибларидан

¹ Хитой.

² Султон Аҳмад Жалоирий назарда тутилмоқда. Амир Темур 1393 йил Бағдодни эгаллаганида Аҳмад Жалоирий Мисрга мамлук султон Барқук ҳузурига қочган.

³ Араб Ироқи.

бири Миср султони, буюк тартариялик Эдигни эса асосий душманидир. Зикр этилганлардан сўнги учтаси саррацинлар маънабидан. Темур Бейнинг у ер-бу ерда яна бошқа душманлари борки, улар ундан кўрқишади ва ўлимини кутишади. Улар ўзларича башорат қилишиб, Темур Бей Қоҳирада мағлубиятга учрайди ва халок бўлади, деб ўйлашмоқца. Темур Бей, аксинча бунга инонмайди, хали яна узоқ умр кўраман, дейди.

Л. Керэн изоҳи: *Иоаннинг Амир Темурнинг душманлари ҳақида ёзганлари ҳақиқатдан анча йироқ: Хитой императори насроний (камарли) эмасди, Амир Темур ўша пайтда унга таҳдид солмаётган эди. Форс ҳокими Амир Темурнинг ўзи бўлиб, Бағдод султони Аҳмад Жалойир эса маҳв этилганди. Қоҳиранинг мамлук султони Сурияда мағлуб этилган бўлиб, Соҳибқирон ҳукмронлигини тан олган эди. Татар хони Эдигни (Идику) эса йироқда юрарди. Чиндан ҳам толеном мавжуд бўлиб, унда Амир Темурнинг Қрҳирада оламдан ўтиши башорат қилинган эди. Бироқ бизга яхши маълумки, агар толеномалар ўзининг режаларига мос тушмаса, Амир Темур уларга қарамасди.*

XXI. Темур Бейнинг ҳузуридаги шоҳ ва шахзодалар хусусида

Энг аввало Тартария императори у билан бирга, у кўнгли нимани хоҳласа шуни қилади; Маластан кироли, Коросан кироли, кўп мамлакатлар ва ўлкаларнинг ҳукмдорлари, шахзодалари, қатор кичик ҳукмдорлар унинг ҳузуридалар. Шоҳ Алдин ҳам унинг ёнида, бироқ ундан қочиб юради. Форс императорининг икки ўғли ҳам унинг ёнида¹. Гургания императорининг укаси (акаси) шоҳ Боқаран ҳам унинг ҳузурида, Темур Бей уни бичтириб қўйган². У ўзи забт этган барча вилоятлар, ўлкалар ҳокимларининг тўнғич ўғиллари, ўлка ноиблари ҳам у билан бирга, илм-фан, хусусан, астрология, тиббиёт, нигромания (қорамагия)нинг энг қучли олим-

¹ Форс шоҳи Шужонинг Шибли ва Зайн ал-Обидин исмли ўғиллари бўлиши мумкин.

² Бу ерда гап архиепископ Францияга кетиши олдида Амир Темур ҳузурида бўлган инсонлар ҳақида кетаяпти, шекилли. Бироқ уларнинг шахсларини аниқлашнинг имкони бўлмади.

лари ҳам унинг ҳузурида: у бу илми, яхши оиладан чиққан инсонларни кўп эъозлайди. Темур Бей улар билан савол-жавоб қилишни яхши кўради. Зикр этилган инсонларнинг барчаси билан яхши муносабатда бўлади, ҳурмат-эҳтиром кўрсатади; узоқ ўлкалардан келган элчиларга ҳам худди шундай муносабатда бўлади; шунга қарамай улар ўзларини эмин-эркин ҳис эта олишмайди, зеро, унинг ёнида бой-бадавлат юришдан кўра, ундан узоқ туриб, қашшоқликда яшашни ихтиёр этувчи шоҳлар, шахзодалар ҳам учраб туради. Буюк Турк¹ ҳам унинг ёнида, унга катта иззат кўрсатилмоқца. У қочиб кетишга уриниб кўрганидан сўнг Темур Бей унга тилла занжирдан кишан урдирди; Темур Бей уни енгиб катта шуҳрат қозонди, энди эса вақтини у билан хурсандчиликда ўтказмоқца.

XXII. Темур Бейнинг имон-эътиқоди ва у кўрган башоратлар хусусида

Темур Бей ўз эътиқоди бўйича саррацин бўлиб, ўз динига амал қилмайдиганларни жазолайди; айниқса, баччабозликка берилган саррацинларни қаттиқжазолайди, зеро, баччабозликни энг оғир гуноҳлардан бири, деб ҳисоблайди. У илгари насронийларни яхши тушунмас ва ҳуш кўрмасди, мана энди, Султония архиепископи биродар Иоанни, Доминикан масхабилик биродар Франсуани кўрганидан ва бизнинг эътиқодимизга ишонч ҳосил қилганидан кейин у ўзининг хатосини англади ва қаттиқтаъсирланди. У насронийларга хайрхолик қилади, эҳтиром кўрсатади, насронийларга, хусусан, лотинларга, яъни французларга бирор ёмонлик қилмайди; уларга ўз салтанатида эмин-эркин юришлари учун йўл берган, айниқса, савдогарларга, ўз эътиқодларига риоя қилишлари, черковларга бориб ҳамма насронийлар бажарадиган амалларни адо этишлари учун барча шароитларни яратган.

¹ Йилдирим Боязид назарда тутилмоқца. Маълумки, архиепископ Амир Темурнинг Анкарадаги зафаридан сўнг 1402 йил августда Европа томон йўлга тушган, бу пайтда Йилдирим Боязид хали тирик ва Соҳибқирон билан бирга бўлган. Тилла кишан ва темир қафас ҳақидаги гаплар уйдирмадир.

У ўз дини талабларидан келиб чиқиб, кунига беш мартаба худога мурожаат қилади, қаерда бўлишидан қатъи назар саррацинлар қўллайдиган барча амалларни бажаради. Яҳудийларни етти ёшидан етмиш ёшигача барчасини ёмон кўради. У тез-тез фаришталарни кўришини ва уларнинг ўзига қилган башоратларини айтиб юради ва бу дунёда нима иш қилса, барисини худонинг иродаси билан қилишини айтади. У кунлардан бир кун тушида фариштани кўрганини сўзлаб берди: эмишки, унинг қаршисида ердан осмонгача етган нарвон турганмиш, тепада фаришта пайдо бўлиб, уни ўзи томон чорлармиш: «Ўрнингдан туриб, нарвонга чик», дебди унга фаришта. Темур Бей фариштанинг айтганини қилиб, қиркинчи қаватга кўтарилибди. Шунда фаришта унга: «Энди пастга туш», дебди. Темур Бей пастга тушибди. Шундан сўнг у бу тушнинг таъбирини сўрабди. Тушнинг таъбири куйидагича экан: у бутун ер юзини эгаллаб, қирқ йил давомида соғ-омон ҳукмронлик қилар эмиш.

Ўзининг айтишича, у одамларнинг фикрлари ва режаларини олдиндан билиб олар эмиш, буларни унга фаришталари маълум қилар эмиш; кимки унга қарши бирор ёмон фикрга борса, у буни тезда билиб олади ва уни қатл эттиради, унинг атрофидагиларнинг кўпчилиги шундай қисматга учради ва учрамоқда. У кекса эркаклар ва кекса аёлларга чуқур иззат-эҳтиром кўрсатади, уларга катта ҳадялар қилади, саройида ҳеч ким аёлларга, хусусан, энагаларга қарши бирор сўз айта олмайди. У жуда яхши тарбия кўрган, зеро, ажнабийларнинг хар бирига мавқеи ва мансабига мос равишда иззат-эҳтиром кўрсатади.

Л.Керэн изоҳи: *Лмир Темур мусулмон ва шарият ақидаларига сўзсиз итоат қилинишини назорат қилар, уламолар ўртасида ҳам катта обрў-эътиборга эга эди. Бу унинг ҳукмдор сифатидаги мавқеини янада оширган. У дастлаб европаликларга, жумладан, насроний франгларга душман эди, бироқ мазкур хотираларнинг муаллифи Султония архиепископи Иоанндан ва руҳоний Франсуадан (Амир Темур билан европаликлар ўртасида махфий алоқачи бўлган Франсуанинг номи Соҳибқирон Француз қиролига битган мактубда ҳам, ўша даврдаги Византия ва Генуя ҳужжатларида ҳам учрайди) европаликлар тўғрисида аниқ маълумотлар олгандан сўнг Амир Темурнинг*

уларга муносабати ўзгарди. Чиндан ҳам туркларга қарши курашда европаликларга таяниш ҳамда улар билан икки томонлама фойдали савдо-сотиқ ишларини йўлга қўйиш мумкинлигини англаган Амир Темур уларга иттифоқдошлардек муомала қилади. Амир Темур 1370 йил тахтга ўтирган эди, Иоанн ўз хотираларини 1403 йилда битган. Соҳибқирон бутун дунёни яна 7 йил ичида қўлга киритиши лозим эди. Бироқ у 1405 йил оламдан ўтди, демек, унингумри ҳақидаги башорат 5 йилга хато қилади.

Чиндан ҳам Амир Темурнинг замондошлари унинг исёнлар ва бошқа ҳодисаларни олдиндан кўра билиш қобилиятига тан берадилар, кўпчилик буни сеҳргарликка йўяди. Бироқ у билан учрашиб, суҳбат қурган Ибн Халдун Соҳибқироннинг ўта билимдон ва ҳар нарсага қизиқувчанлигини таъкидлайди.

Амир Темурнинг Иоанн таъкидлаган яна бир хислатига эътибор бермоқдозим. Соҳибқирон кекса чоллар ва кампирларни ардоқларди, уларга тез-тез ҳадялар қилиб турар, аёллар ҳақида ёмон гапиришни тақиқлаб, ажнабийларга уларнинг кимлигига қараб мурожаат қиларди.

XXIII. Темур Бейнинг ёши ва соғлиги хусусида

Унинг ёши олтмиш-олтмиш беш атрофида, ўттиз йилдан бери ҳукмдорлик қилиб келмоқда. Ўтган давр мобайнида у шунчалик ғаройиб ишлар қилганки, уларни ёзиб адо қилиб бўлмайди. У ўрта бўйли, испанча соқолига оқ оралаган, қомаги тетик инсон, бироқ ўнг қўли ва ўнг оёғи мажруҳ, уларни даволаш мумкин эмас, зотан томирлари кесилган. У ёшлигида лашкарларини ўзи жангга бошлаб кирарди: мохир чавандоз эди, аммо энди баъзан икки отга ўрнатилган ўриндиқда сафар қилади ва шундай кўриқланадики, ўзи чакиртирган одамдан бўлак ҳеч ким унга яқинлашишга журъат эта олмайди. Темур Бейнинг амри шу эрур.

Л.Керэн изоҳи: *Иоанн ўз хотираларини битган пайтда Амир Темур 67 ёшда, 33 йилдан бери салтанатга ҳукмронлик қиларди. Унинг бўйи ўша пайтда ўртадан юқори эди (1 метр 70 см). Соҳибқирон ўнг қўли ва ўнг оёғидан жароҳатланган бўлиб, сўнги пайтларда ўзи мустақил юра олмас, бироқ лашкарлари билан жангу жадалларда кезарди.*

XXIV. Темур Бей ёқтирадиган нарсалар хусусида

Энг аввало унга қуйидаги нарсалар ёқади: буғдойранг, кирмизи, алвон, оч яшил, худди Ренсда¹ тайёрланадигандек нафис тўқима матолар, маржон шодалари, биллур тошлар, тилла ва кумуш идишлар, худди Франциядаги каби ишлов берилиб, зумрад тошлар билан безатилган идишлар, тоза Кипр² камлоти³, ғаройиб балиқларнинг тишлари, Франциядаги каби курсилар, қимматбаҳо гиламлар, хушбўй ва маза-ли зираворлар, дунёнинг турли бурчагидан келтирилган зотли бақувват отлар, катта итлар ва Испаниядаги каби катта хачирлар; бироқ зикр этилган нарсалар унда беҳисоб.

Л. Керэн изоҳи: *Амир Темур ёқтирган нарсалар ҳақида ёза туриб, Иоанн Француз қироли саройи аъёнларига хуш ёқишга ҳаракат қилади. Менинг «Амир Темур даврида Самарқанд сарофи» номли китобимда Иоанн битган хотираларнинг фото нусхаси келтирилган («Ба Коше ёе Затагкана» ай йетр\$ ёе ТатеНап, [тритене Иайонак, Рат, 2002, ра\$е 50].*

АМИР ТЕМУР ЭЛЧИСИ ХОТИРАЛАРИ

Ғарбий Европа халқларининг кўп асрлик адабиётларида Амир Темур ҳаёти ва фаолиятига бағишлаб ёзилган асарлар ниҳоятда кўп, улар турли жанрларга мансубдир. Уларнинг орасида эсселар, роман-хроникалар (солномалар), драматик асарлар бор.

Амир Темур фаолияти, ғанимлари, дўстлари, салтанати, саройидаги, урф-одат ва тартиблар ҳақида европаликларга илк бора хикоя қилиб берган асар — Султония архиепископи Иоанн (Жан) томонидан ёзилган «Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралар» (Мегшже зиг Тателап ег\$а соиг)дир¹. Архиепископ Амир Темурни яқиндан билган, унинг ҳаёти ва фаолияти билан яхши таниш бўлган².

Иоанн ҳақида икки оғиз сўз. Баланд бўйли, оппоқ юнонча соқоли кўксига тушиб турган архиепископ Иоанн ўша даврдаги Рим папаси Бонифаций IX нинг 1398 йил 23 августдаги фармонида биноан Султония шаҳри архиепископи этиб тайинлангунига қадар Нахичеванда хизматда эди³.

¹ Метопге \$иг Татейап ел за соиг раг ип слотпиклап, еп 1403 раг Н. МогагмНе, Ехлрак се ла ВйзПогНеяе де l.Ecole cle\$ сНайез, Рапз, 1894.

² Бу ҳақидаги илк маълумотлар Париж яқинидаги Сен-Дени шаҳрида дастлаб лотин тилида нашр қилиниб, XIV асрдан бошлаб француз тилига ағдарилган СНгошяие\$ cle Satг-Oегп\$ ёки Огапсle\$ СИгоп`ие\$ cle Фран\$е солномасида келтирилган—СНгошщие си КеН`еих cle Sat1-Oегп\$, Ecl. Bella\$iel, I. III, p.134; СНгопо\$арНла ге\$ит Франсопит, I.Ш, а1 аппит 1403; Ба Коше ёе Затагканс! ай !етр\$ cle Тателап раг Вау Согпале2 cle Клауно, lraclille el соттепlee раг Биаеп КеНгеп, Парl\$, lтртпегle ^аиопале, 1990, p.50.

³ ^еап ВlсНарсl, Ба рапаиле еllе\$ тl8\$10пз сГОпеп! ай Моуеп А\$а (ХlПе-ХУе 5lеclе\$), Ecole Грансal\$е cle Коте, 1977, p.p. 181-182; Ба готе cle Затагканс! ай !етр5 cle ТатеНап раг Вие Оопгале2 cle Клауно, Ъртртпегle ^аПопале, Раш, 1990, p.51.

¹ Ренс — Франциянинг Шампан вилоятидаги шаҳар.

² Урта денгиздаги Кипр ороли.

³ Камлот — пишиқ жун газлама, баъзан ип ёки ипак қўшиб тўқилади.

Иоаннинг айни ўша йиллари Султонияда хизмат қилганлигини таникли француз шарқшунос олимлари Силвестр де Саси¹ ва Х.Моранвиле² ҳам тасдиқлайди. Бироқ, Х.Моранвиленинг таъкидлашича, Султония шаҳри алоҳида епископликни эмас, аксинча, Нахичеван епископлигининг қароргоҳи Султонияда жойлашган.

Рухоний Иоанн 1403 йил май ойининг бошида Парижга келиб, ўзини Амир Темурнинг элчиси деб таништиради. Чиндан ҳам у Амир Темурнинг мўъжазгина тамғаси босилиб, зарҳал ҳарфлар билан битилган ишонч ёрлиғини — мактубини Франция қироли Шарл VI га топшириб, қирол ва Франциянинг бешта — Берри, Бургундия, Орлеан, Бурбон ва Бретания герцоглари, кўплаб бошқа юқори мансабли шахслар хузурида нутқ сўзлаб, ташрифига доир икки сабабни баён этади: биринчиси, Амир Темурнинг Боязид устидан қозонган ғалабасини маълум қилиш; шу ўринда у турк султонининг асир олингани, тутқунликдан озод қилинган насроний бандиларни Амир Темур Европага қайтариб юборганлигини ва яна бошқа бандилар топиладиган бўлса, худди шундай йўл тутажани билдиради. Ташрифининг иккинчи сабаби, Франция қиролини ўз кўзи билан кўриш ва у ҳақда Амир Темурга сўзлаб бериш. Архиепископнинг гапига қараганда, мазкур элчилик насора динига икки қулай имконият яратади: биринчидан, бу элчилик иккала дин вакилларига ўзаро эркин савдо қилиш имкониятини берса, иккинчидан, агар қирол ва герцоглар рози бўлишса, бу қулайликларни шартнома ёки аҳдлашув шаклида расмийлаштириш мумкин бўлади³.

Х.Моранвиленинг гувоҳлик беришича, Амир Темурнинг элчиси Иоанн ўзининг «Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралар»ини француз тилида битиб, қирол Шарл VI саройида тарқатган, соф француз тилида маъруза қилган⁴.

¹ Sirey de Sacy Memoire Sir ипе согезропёансе тесШе ае TateNap ауес Sbarle VI, Memoire de V Asaskpте сзез тзспргюш ег. Belle5-lePre5, Pаш, 1822. •

² Memoire Sir TateNap ег. Sa соифаг ип йогпгпсат, еп 1403 раг Н.МорануШе, ExtraP de la Biblio.Безье de Ecole бе5 sbarle5, Pаш, 1894.

³ Стопошарьла гешит Франсопит, I. III, ао" аппит 1403.

⁴ Н. МорануШе, ўша жойда, р.р.2-3.

Архиепископнинг хотиралари номаълум таржимон томонидан лотин тилига ағдарилган бўлиб, у «Спопошарша Кешит Франсошт»да тўлалигича келтирилган¹.

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, архиепископнинг хотиралари Амир Темур билан Самарқандда учрашган европалик Руи Гонсалес де Клавихонинг «Кундаликлар»и каби Соҳибқирон шахси, унинг ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги бебаҳо ҳужжат ҳисобланади.

Соҳибқирон Мовароуннаҳр тахтига ўтирган кундан то 1402 йил август ойигача содир бўлган асосий юкеа-ходисалар, Соҳибқирон шахси ва унинг феъли, қизиқишлари ҳақида бошқа ҳеч қим тилга олмаган қимматли маълумотлар келтирилади. «Хотиралар»нинг иккита французча қўлёзмаси мавжуд, улар Франция Миллий кутубхонасининг француз фондида 5624(ю1.63^а) ва 12201 (Гол.841^а) рақамлари остида сақланмоқда.

Архиепископ Иоаннинг «Хотиралар»и билан илк бора танишганингизда у афсоналар ва ҳақиқат омехтасидан иборат асар, деган таассурот туғилиши табиий. Ҳақиқатан ҳам «Хотиралар» муаллифи Амир Темур шахси билан боғлиқбизга маълум ва номаълум афсона ва ривоятлардан кенг фойдаланган. Унда бошқа манбаларда келтирилган аниқтарихий маълумотлар ҳам талайгина.

Муаллиф Амир Темурнинг Мовароуннаҳр ҳукмронлигини қўлга киритиши ҳақида сўз юритар экан, «Бу воқеалар рўй берганида у қирқ ёшга тўлган ёхуд ундан каттарок эди», дейди (Иоанн, 12). Бу билан архиепископ нафақат ўлкада рўй берган воқеа ва ходисалар ҳақида, балки Амир Темурнинг ёши тўғрисида ҳам аниқтасаввур ва маълумотга эга эканлигини кўрсатади. Амир Темур Балхда султон Хусайн қўшинларини енгиб, Самарқандда қурултой ўтказганидан кейинги ўн йил ичида (1370—1380) «Мовароуннаҳр ва Туркистонда феодал тарқоқликка барҳам беридди. Мамлакат бир давлат бўлиб бирлаштирилди²».

«Хотиралар»нинг Амир Темур бойликларига бағишланган 12-бобида Соҳибқирон хазинасининг миқдори ва у забот этган ўлкалардан йиққан бойликлар ҳақида сўз юритиб, жумладан шундай дейди:

³ Сьпопошарьла гешит Агапсошт, I.111, рибьее роиг la Soclele ёе l'Н15lole de France раг Н. МорануШе, Рап5, 1897, р.р. 206-223.

² Бўрибой Ахмедов. Амир Темур. Т., 1995, 589-бет.

«Ва яна у ўз қўл остидаги барча вилоятлардаги ер ости бойликларини ҳам қидириб топтириб, уларга эга бўлди ва айтишларича, ўтган йили (яъни 1401 йил, таъкид бизники — тарж.) у оғирлиги юз ва ўн етти с¹ келадиган бир жавохир топганки, олти с² бир унцияга тенгдир».

Шарафуддин Али Яздийнинг ёзишича, 1401 йил май ойининг сўнги кунларида, яъни Султония архиепископи Европага жўнаб кетишидан бир йил олдин Бағдод шаҳри қаршисида турган Амир Темурга амир Мусабек оғирлиги юз йигирма мисқол жавохир тақдим этган:

«Ушбу маҳалда Мусабек Мовароуннаҳр вилоятидан амирзода Муҳаммад Султон қошидан келиб, саломатлик хабарлар келтурди. Ва бир лаълким, юз йигирма мисқол эрди ва Бадахшон конидан ҳосил бўлуб эрди, Соҳибқиронга торти². Бу маълумотни Низомиддин Шомий ҳам тасдиқлайди.

Қўринибтурибдики, архиепископ Иоанн келтирган маълумотлар тарихий воқеаларга асосланади. Айниқса, Амир Темурга ҳадя этилган қимматбаҳо тош (лаъл) ва унинг оғирлигидаги аниқлик — 120 мисқол ва 117 с² — кишини ҳайратга солади. Мазкур бобда Амир Темур бойликлари ҳақидаги хикоясини давом эттириб, Иоанн жумладан шундай ёзади:

«Сўнгра, Балдаш (Бағдод) шаҳри олинганидан кейин у Евфрат (Фирот) дарёсининг тубига ғарқ бўлган бир кемани топди, унда Форс қиролларининг барча бойликлари жойлаштирилган эди; хазинадан соф ва нафис олтин дарахт топилди, унда турфа рангли, турфа номли қимматбаҳо тошлар, сонсиз-саноксиз марваридлар бўлиб, уларчалик қатта аҳамиятга ва қийматга эга бўлган ёхуд улардан яхшироқ марваридларни ҳеч ким кўрган эмасди. Ва бу нарсаларнинг ҳаммасини Семеркандга жўнатди, бу ерда унинг ўн саккизта улкан саройи бўлиб, барчаси бойликларга шу қадар тўла эдики, ҳеч бир инсон уларнинг таърифини қилиб адо эта олмасди».

Архиепископ Иоанн Фирот дарёсига ғарқ бўлган кемадан топилган бойликлар орасидаги лотин дарахт тасвирига алоҳида тўхталлади ва бу дарахт ҳам бутун хазина қатори Самарқандга жўнатилганини маълум қилади, лекин мазкур олтин

дарахт Самарқандга етиб борган-бормагани ҳақида гапирмайди, зеро у Соҳибқирон салтанати пойтахтида бўлмаган.

Бироқ, 1404 йил Самарқандда Амир Темур билан мулоқот қилган Руи Гонсалес де Клавихо шу олтин дарахт ҳақиқатан ҳам бўлганлигини тасдиқлайди. Кастилия ва Леон қироли Энрике III нинг элчиси уни Сароймулкхонимнинг чодирда учратади. Клавихо дарахтни қуйидагича тасвирлайди:

«Ушбу хонтахта қаршисида эман дарахти шаклидаги «олтин» дарахт турибди. Дарахтнинг танаси одам оёғи йўғонлигича келади. Унинг шоҳларида эман дарахти баргларига ўхшаш япроқдар ҳар томонга таралган, баландлиги одам бўйича бор. Дарахтнинг сарғиш, қизил, зангори ёқутлар, зумрадлар, ферузалар ва ажойиб йирик-йирик, думалок, сариқ марваридлардан «мевалари» бор эди. Бундан ташқари, дарахтга олтин қушчалар қўниб турибди. Қушчаларга ҳар хил сирли бўёқлар билан сайқал берилган. Баъзи қушчаларнинг қаноти туширилган, баъзилари тушиб кетадигандек бутуқларга зўрға илиниб турибди, айримлари дарахтнинг ёқут, феруза, марварид ва бошқа тошлардан ишланган меваларини тумшукларида тишлаб турарди».¹

Клавихо ёзиб қолдирган ушбу гувоҳлик Султония архиепископи Иоанн ҳақиқатан ҳам ўз замонасида рўй берган муҳим воқеа-ҳодисалардан яхши огоҳ бўлганини тасдиқлайди, у билдирган маълумотлар қийматини янада оширади.

Султония архиепископи Иоаннинг «Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралар»и эски француз тилидан таржима қилинди. Бироқ, юртимизнинг яқин дўсти, Франциядаги «Темурийлар тарихи ва маданиятини ўрганиш ҳамда француз-ўзбек маданий алоқалари» ассоциациясининг президенти, Ўзбекистон Республикасининг «Шухрат» медали соҳиби профессор Люсьен Керэн жаноблари асарни замонавий француз тилига ўгирганлигини маълум қилиб, «Хотиралар»нинг ҳар бир бобига ўзи ёзган изоҳларни бизга жўнатибди. Биз архиепископ асарининг ушбу таржимасининг ҳар бир бобидан сўнг олимнинг изоҳларини келтирдик. Изоҳлар Парижда чиқадиган «БаТтипсе» журналининг 2004 йил ноябрь ойи сонидан олинган.

Баҳодир Эрматов,
филология фанлари номзоди, доцент

¹ С² - кадимий француз оғирлик ўлчови, тахминан бир мисқолга тенг келади (тарж.).

² Шарафиддин Али Яздий. «Зафарнома», Т., 1997, 248-б.

¹ Амир Темур ва Улуғбек замондошлари хотирасида. Т., 1996, 91-92-бетлар.

МУНДАРИЖА

А. Саидов. Осиё ва Европани боғлашга хизмат қилган зот (Муқаддима ўрнида).....	3
Руи Гонсадес де Клавихо. Буюк Амир Темур тарихи (1403-1406) {Испан тилидан Улуғбек Жўраев таржимаси}.....	Ц
1-боб. Муқаддима.....	13
2-боб. Элчиларнинг жўнаши.....	14
3-боб. Малага.....	15
4-боб. Бали ороллари. Ибизада тўхташ.....	16
5-боб. Ибиза манзараси.....	16
6-боб. Банифасио касри.....	17
7-боб. Гаэта.....	18
8-боб. Гаэта манзараси.....	18
9-боб. Кирил Лонселотнинг тарихи.....	19
Ю-боб. Гаэтадан жўнаш.....	20
П-боб. Тўфон.....	20
12-боб. Липари ороллари.....	20
13-боб. Стромболидаги вулконнинг отилиши. Тўфон.....	21
14-боб. Мессина кўрфазидаги хавф-хатарлар.....	21
15-боб. Мессина.....	22
16-боб. Этна. Греция кирғоғи. Архипелаг ороллари.....	22
/7-боб. Родос.....	24
18-боб. Темурбек ҳақида хабарлар.....	24
19-боб. Улуғ магистрнинг Сурияга қарши қандай жанг олиб борганлиги ҳақида хикоя.....	25
20-боб. Родос манзараси.....	26
21-боб. Родосдан жўнаш.....	26
22-боб. Лерос.....	27
23-боб. Хио. Туркиядан келган хабар.....	28
24-боб. Тўфон.....	28
25-боб. Метелин. Метелин ҳокиминингмўъжизавий омон қолиши.....	29
26-боб. Византия ҳукмдорлари орасидаги низолар ҳақида хикоя.....	30
27-боб. Метелиндан жўнаш. Троя харобалари.....	31

28-боб. Тениодатўхташ. Монтестан тоғи.....	32
29-боб. Тениодан жўнаш.....	33
30-боб. Галиполи.....	34
31-боб. Перагакелиш.....	35
32-боб. Хукмдор Мануэл саройида қабул.....	35
33-боб. Шаҳар манзараси.....	35
34-боб. Авлиё Хуан Боутиста ибодатхонаси.....	35
35-боб. Перевлепти ибодатхонаси. Аждарҳо ҳақидаги ривоят.....	36
36-боб. Авлиё Хуан черкови.....	39
37-боб. Отчопар.....	39
38-боб. Авлиё София.....	40
39-боб. Авлиё Георгий черкови.....	43
40-боб. Перадаги норозилик.....	44
41-боб. Биби Марям ибодатхонаси.....	44
42-боб. Авлиё Хуан ибодатхонасининг муқаддас нарсалари.....	45
43-боб. Олампаҳо ибодатхонаси.....	46
44-боб. Биби Марямнинг мўъжизавий тимсоли.....	46
45-боб. Византия тахтига даъвогарлар ҳақида хикоя.....	47
46-боб. Муҳаммад (а.с.) қудуғи.....	48
47-боб. Шаҳарнинг умумий манзараси.....	48
48-боб. Пера манзараси.....	49
49-боб. Авлиё Франциско ва Авлий Павел ибодатхоналари.....	50
50-боб. Жўнашга тайёргарлик.....	52
51-боб. Перадан жўнаш.....	52
52-боб. Финохия ороли. Тўфон кемани яксон қилди. Карпи.....	53
53-боб. Перага қайтиш. Қора денгиздаги хавф-хатар. Перадақиш.....	56
54-боб. Қора денгизда сузиш.....	57
55-боб. Понтаракия.....	57
56-боб. Аммасера.....	58
57-боб. Кинолис.....	59
58-боб. Синополи.....	59
59-боб. Платона.....	59
60-боб. Тарабзунга келиш. Хукмдор ҳузурида қабул.....	61
61-боб. Қасрдаги келишмовчиликлар ҳақидаги хикоя.....	61
62-боб. Тарабзун тасвири. Арман ва Греklarнинг диний урф-одатлари.....	62
63-боб. Тарабзундан жўнаш. Суюрмансув дарёси.....	64
64-боб. Дориле.....	64
65-боб. Қабул ва зиёфат удумлари.....	67
66-боб. Арзинжон ҳокими ҳузурида қабул. Исфандиёрнинг жияни. Арзинжондаги фитна ҳақидаги хикоя.....	68
67-боб. Элчилар шарафига зиёфат.....	69

68-боб. Арзинжон манзараси.....	70
69-боб. Темурбек фатхлари хақида хикоя.....	71
70-боб. Темурбекнинг Боязидга қарши уруш воқеаси.....	71
71-боб. Боязид, Мурад ва Темурбек исмларининг маънолари.....	74
72-боб. Арзинжондан жўнаш.....	75
73-боб. Асерон.....	75
74-боб. Деллуаркент.....	76
75-боб. Аракс дарёси.....	76
76-боб. Қадимийшахар.....	77
77-боб. Арорат. Қадимий шаҳар харобалари.....	78
78-боб. Мақу қасри. Насронийлар. Темурбек кўшинининг юриши хақида эслатиш.....	79
79-боб. Аленга қасри.....	80
80-боб. Хой шаҳри.....	81
81-боб. Урмиякўли.....	81
82-боб. Табриз.....	82
83-боб. Табриздан жўнаш. Элчиларни қўтиб олиш удумлари.....	84
84-боб. Миана.....	85
85-боб. Султония, Мироншоҳ хузурида қабул.....	86
86-боб. Мироншоҳнинг ақлдан озгани хақидаги хикоя.....	88
87-боб. Султониядан жўнаш.....	90
88-боб. Техрон. Рей шаҳри харобалари.....	90
89-боб. Сулаймон шоҳўрдаси. Қабул. Темурбек набираси.....	91
90-боб. Ферузкўх. Темурбек томонидан Ферузкўхнинг забт этилиши.....	93
91-боб. Дамгон.....	94
92-боб. Элчиларнинг касал бўлиши.....	95
93-боб. Алоқа улови. Темурбек томонидан жорий этилган масофаўлчови.....	96
94-боб. Забрахин.....	98
95-боб. Нишопур. Кўчманчи Алаварлар. Темурбек юборган киши. Гомес де Салазарнинг ўлими.....	98
96-боб. Шоҳрух Мирзодан чопар. Машҳад.....	100
97-боб. Темурбек юборган янги киши. Элчилар туфайли кўзғатилган ваҳима. Халкнинг матонати.....	101
98-боб. Жазирамачўл мамлақати. Мурғобдарёси.....	103
99-боб. Кўчманчилар хузурида тўхтаб ўтиш.....	104
/00-боб. Анхой шаҳри. Кўчманчи чигатойлар. Қум бўрони.....	104
101-боб. Балх.....	105
102-боб. Амударё.....	106
103-боб. Амударёдан ўтиш. Татар тили хақида маълумот. Чегара соқчиси. Халкларни кўчириш. Термиз. Темурбекнинг янги чопари.....	106

104-боб. Темур дарвозадан ўтиш. Дарбанд темир дарвозалари хақида маълумот.....	108
105-боб. Кеш. Кеш шаҳридаги Темурбек қурдирган бинолар. Кешдаги Темурбекнинг саройи.....	109
106-боб. Темурбекнинг тарихи.....	112
107-боб. Чигатойларнинг келиб чиқиши.....	112
108-боб. Кешдан чиқиш.....	113
109-боб. "Гулбоғ" деб номланган боғда тўхташ. Боғ ва қасрнинг тузилиши.....	113
110-боб. Дилқушо боғи. Темурбек билан учрашув. Байрам кечаси. Совғалар.....	114
111-боб. Бошқа бир боғда байрам. Қасрнинг тузилиши. Таржимон хатоси.....	119
112-боб. Боғишамол боғидаги базм. Меҳмонлар устидан туллар сочиш одати.....	120
113-боб. Бошқа бир боғда базм.....	121
114-боб. Насроний элчилар.....	121
115-боб. Кониғил водийсидаги базм.....	122
116-боб. Сарпарда ва чодирлар тасвири.....	122
117-боб. Соҳибқиронга ўз аъёнлари тақдим этган совғалар.....	124
118-боб. Хонзода томонидан уюштирилган базм.....	125
/ 19-боб. Бозор. Катл.....	126
120-боб. Бошқа бир чодирларнинг тузилиши. Пирмухаммад.....	127
121-боб. Хиндистонга қарши уруш хикояси.....	129
122-боб. Миллий ўйинлар. Темурбекнинг завжалари. Урф-одатлар.....	130
123-боб. Филларни тасвирлаш.....	132
124-боб. Никохбазми.....	133
125-боб. Никох базмининг давоми.....	134
126-боб. Ўрдадаги охирги байрам. Маликалар хузурида базм.....	134
127-боб. Муҳаммад Султоннинг маърақаси.....	137
128-боб. Савдо расталарининг қурилиши.....	138
129-боб. Масжиднинг қурилиши.....	139
130-боб. Элчилар Соҳибқироннинг қабул қилишини талаб этдилар.....	130
131-боб. Элчиларни қабул қилиш хақидаги қайта сўровлари.....	139
132-боб. Самарқанд тасвири.....	141
133-боб. Самарқанднинг бойликлари.....	142
134-боб. Хитой элчиларининг ўз юрглари хақидаги хикоялари.....	144
135-боб. Темурбекнинг Самарқанд қалъасига кириши.....	145

136-боб. Амазонка аёллари.....	146
137-боб. Темурбек салтанатида иш юритиш усуллари.....	146
138-боб. Темурбек ва Тўхтамиш. Темурбек ва Едигей ўрталарида бўлган жанг ҳақида ҳикоя.....	147
139-боб. Қўшин.....	149
140-боб. Оркагайўл. Қайтиш. Самарқанддан жўнаш. Бухоро.....	150
141-боб. Амударёдан ўтиш. Чўллар.....	150
142-боб. Жагаро. Дамгон. Сенан.....	152
143-боб. Вағами шаҳри. Қор. Султония. Санга.....	153
144-боб. <i>Табрт</i>	154
145-боб. Табриздан жўнаш. Ғалаён ҳақида хабар. Умар Мирзонингўрдаси. Табризга қайтиш.....	155
146-боб. Қўшин ичидаги ғалаён ҳақида хабар.....	156
147-боб. Темурбекнинг ўғиллари ва набиралари ўртасидаги низолар ҳақида ҳикоя.....	157
148-боб. Элчилар билан содир бўлган қўнгилсиз воқеалар.....	160
149-боб. Грузия подшосинингхужуми.....	161
150-боб. Темурбек фарзандлари ўртасидаги низоларнинг давомэтиши.....	161
151-боб. Умар Мирзонинг элчиларни қабул қилиши.....	162
152-боб. Шаҳар бошлиқларининг сиқувлари.....	163
153-боб. Табриздан жўнаш.....	163
154-боб. Арманистондан ўтган йўл.....	164
155-боб. Алекинор шаҳри. Арманистоннинг бўлиниши ҳақида ривоят.....	164
156-боб. Грузиядан ўтган йўл.....	166
157-боб. Арракел ерлари.....	167
158-боб. Тарабзун. Пера.....	167
159-боб. Ўрта ер денгизидаги тўфон. Қайтиш ва саёхатнинг якунигаетиши.....	168

Султония архиепископи Иоанн. Амир Темур ва унинг саройи ҳақида хотиралар (<i>Француз тилидан Баҳодир Эрматов таржимаси</i>).....	169
ГТемур Бейнинг тахтга ўтириши.....	171
II. Темур Бей исмининг талқини хусусида.....	173
III. Темур Бейнинг унвони хусусида.....	174
IV. Унинг ирки хусусида.....	174
V. Ўғилларининг насл-насаби ваисмлари хусусида.....	175
VI. Жиянлари ва набираларининг сони хусусида.....	176
VII. Темур Бейнинг хотинлари хусусида.....	176
VIII. Темур Бей ҳукмронлигининг бошланиши.....	176
IX. Темур Бек ҳукмронлик қиладиган вилоятлар ва ўлкалар хусусида.....	177

X. Темур Бейнинг маҳорати ва қудрати хусусида.....	179
XI. Темур Бейнинг буюклиги ва лашкарларининг сони хусусида.....	180
XII. Темур Бейнинг бойликлари хусусида.....	180
XIII. Темур Бейнинг очикқўнгиллиги ва шафқатсизлиги хусусида.....	181
XIV. Темур Бейнинг ҳаёти ва унинг халқи хусусида.....	182
XV. Темур Бейнинг ўз асирларига муносабати хусусида.....	184
XVI. Темур Бейнинг муҳораба ҳақида фармонлари хусусида.....	184
XVII. Эдигни исмли императорнинг Темур Бейга қилган хиёнати хусусида.....	187
XVIII. Темур Бей Буюк Туркни қандай махв этгани ва банди қилгани хусусида.....	188
XIX. Темур Бейнинг салтанати ва шаҳарларидаги тартиб-қоидалар хусусида.....	190
XX. Темур Бейнинг душманлари бўлмиш айрим қудратли императорлар хусусида.....	191
XXI. Темур Бейнинг ҳузуридаги шоҳ ва шахзодалар хусусида.....	192
XXII. Темур Бейнинг имон-этикоди ва у қўрган башоратлар хусусида.....	193
XXIII. Темур Бейнинг ёши ва соғлиги хусусида.....	195
XXIV. Темур Бей ёқтирадиган нарсалар хусусида.....	196
Б.Эрматов. Амир Темур элчиси хотиралари	197